

POGÁNY MAGYARSÁG KERESZTÉNY MAGYARSÁG

ÍRTA
DEÉR JÓZSEF

A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
KONYVNAPI KÖNYVE SZENT ISTVÁN ÉVÉBEN

I. FEJEZET

A STEPPE KULTÚRÁJA.

Ha gyarló szemünk a hatalmas euráziai kontinenst úgy tudná áttekinteni, mint valamely hegy lábánál elterülő tájat, akkor ebben a képzelt panorámában alighanem az a hosszú sáv kötné le elsősorban figyelmünket, mely ejyilágrész é«szaki és déli szférái között Mandzsúriától egészen a keleti Kárpátok bástyájáig húzódik végig. Ez az úgynevezett steppe-övezet, mely hol fakó, hol gesztenyebarna és fekete földszínével élesen elüt az északi erdőrégió mélyzöld foltjától s attól a due vegetációjú 6zotropikus déli tájtól, melyet a síkság felé a Kaukázus, a Hindukus és a Himalaya égbenyúló sziklafalai határolnak.

A steppe nyílt, fátlan síkság, mely táji jellegét a föld jelenkorában, minden emberi beavatkozástól függetlenül nyerte el. Felszínét főként az övezet északi részében, melynek határvonalát a Kaspi, az AraL és a Balkas tavak északi partjai jelzik, fű borítja: innen a steppe szó, mely oroszul füvet, pázsitot jelent. Ettől délre a dűsfüvezetű fekete és gesztenyebarna földek fokozatosan homokos rónákba mennek át, melyek helyenként sivár pusztaságokkal váltakoznak. Bár a Pamir-fennsík, az Altáj és a Tiensán hegyei egy keleti és nyugati részre tagolják e szinte mérhetetlen síkságot, a hegyvidék

szorosai és hágói niegrs minden időkre biztosították az átjárást-s ezzel a steppe-övezet folytonosságát.

Ezen a területen már a történeti idők hajnalán oly kultúrák tűnnek fel, melyek összhangzóan simulnak e táj sajátos adottságaihoz és életlehetőségeihez. Talán nem becsüljük túl a földrajzi tényezőknek a történetben vitt szerepét, ha rámutatunk arra a feltűnő egyezésre, mely Eurázia északi, középső és déli részeinek táji alkata és a tájakon kibontakozó emberi kultúrák között világosan megmutatkozik.

Míg az északi erdőövezetben vadászó-halászó népek kezdetleges közösségei találtak otthonra, míg a buján termő déli földeken a világtörténet első nagy parasztkultúrái indultak virágzásnak, addig a steppe-régió szinte magátólértetődően vált a nagystílű pásztorgazdálkodás éltető földjévé. Ha megfordultak is olykor földművelő népek a steppe egyes részein, ha az erdőrégió félénk lakói lesodródtak néha a végtelen síkságra, e táj életében mégis csak jelentéktelen mellékszereplők maradtak azok mellett a pásztorkodó nomádnépek mellett, akik itt családot, társadalmi, gazdasági és hatalmi szervezetet ugyanúgy saját képükre és hasonlatosságukra formáltak, akárcsak a vallást, vagy a művészi kifejezés módjait. Némi túlzással azt mondhatjuk tehát, hogy Eurázia steppe-övezetének története a nomád pásztorok történetével azonos, kik a régi kínai történetíró szavai ezerint ősidőktől kezdve „vizet és fűvet keresve vándoroltak”. A népek adottságaiból, jelleméből fakadó egyéni változatokon és azokon a hatásokon túl, melyeket a déli magánkultúrák — Kína, India, Irán és a görög-római világ — kisugárzásai idéztek elő, joggal beszélhetünk a nomádnépek egységes műveltségéről, sőt kultúrköréről.

Állattartás és pásztorkodás korántsem azonos fogalmak. Azok a vadász-halásznépek, melyek a természet dúsán burjánzó javait minden számítás és jövőbenezés nélkül egyszerűen kizsákmányolják, ugyanúgy tartanak háziállatokat, mint a déli parasztkultúrák emberei, kikenél már a kezdetkezetén fellelhető a kutya és az apróbb lábasjószág mellett, a marha és a ló tartása. Míg azonban ezeknél a népeknél az állattartás csak járulék és nem alapja az élet fenntartásának, addig a pásztor egész lelkületét, a világgal szemben tanúsított magatartását az a viszony szabja meg, mely őt a szelídített méneshöz, csordához, vagy nyájhoz fűzi. Az igazi pásztor egyetlen komoly tevékenysége a nagyszabású domesztikáció, törekvése elsősorban állatállományának gyarapodására, védelmére és gazdaságos kihasználására irányul. Éppen ezért nem is annyira azért tart állatokat, hogy húsuppal táplálkozzék, hanem főként tejük miatt. Míg Eurázia déli részének kultúrtájain a marha és a ló mindenekelőtt az igavonó, a vágóbarom és az áldozati állat szerepét játssza s fejtése sokáig ismeretlen, addig a pásztorgazdálkodásra éppen a kihasználásnak ez az állat életét lehetőleg kímélő módja a jellemző.

A nagy nyájak és csordák együttartása, a legelők kiszemelése és védelme nem is annyira testi munkát, mint szemlélődést és előrelátást követel: az embert irányításra, parancsolásra és uralkodásra neveli. Míg a vadásznépek babonás félelemmel tekintenek a táplálékul kiszemelt állatra s benne természetfeletti erők letéteményesét vélik felismerni, addig a pásztornak a gondozott nyájhoz való viszonyát merőben a hasznosság és észszerűség szempontjai szabályozzák. Ha felbukkannak is e népek érzésvilágában totemisz-

tikus csökevények, ezek sohasem jutnak oly szerephez, mint a félénk, babonás erdőlakók életében. A végtelen rónákon való barangolás, a teljes fenségében kibontakozó égbolt látványa a nagy kozmikus összefüggések felé irányítják az ember tekintetét s hitéletében a menny, az égistetek, vala-, mint a természet erőit megszemélyesítő szellemvilág képzeleinek juttatják a főhelyet. Ez a szellemvilág pedig, melyből csaknem minden nomád népnél meglepő tisztasággal egy főistenség alakja emelkedik ki, a legkülönbözőbb jelekben nyilvánítja ki akarátát az ember előtt. Minthogy a pásztor szemében a szelídített állat minden rejtélyességét elveszítette, a vadállatok, főként a vadmadarak válnak az istenség hírnökeivé, kik alakjukat folytonosan változtatva közelednek a halandókhoz. E vallásos háttérnek megfelelően mondivilágukban és művészetükben mithikus jelentésű állatalakzatok jutnak fontos szerephez. Tehát biztoskezü, észszerű életirányítás, de ugyanakkor vallásos szemlélete a világnak: ez az a sajátos kettősség, mely elsősorban jellemzi a nomád népeket.

Bár a steppe-övezet lakói a történeti időkben már több állatfajjal rendelkeznek, sokirányú pásztorgazdálkodást üznek, életmódjuk alapszínét mégis a nagyarányú lótényésztés adja meg. Az a steppe-övezet, mely Euráziát mintegy kettészeli, ösidők óta a vadlovak klasszikus földje volt, melyet csak a legutóbbi évszázad fosztott meg e jellegzetességétől. A steppevilágnak az Altáj és Tiensán hegységeig terjedő nyugati részein az úgynevezett tarpán (*equus Gmelini*, *Antonii*) tanyázott, ez a kistermetű, egérszürkeszínű, aránylag hosszú és vékonylábú, nemes fejtartású ló, melynek leszármazol között nem kisebb előkelőségeket találhatunk,

mint az arab és az angol telivért. A steppe keleti frlének, mely tulajdonképen a nagy mongol síksággal azonos, szintén megvolt a maga jellegzetes vadlova, a „taki” vagy mongol póni (equus Przewalski), ez 5-15 főnyi méneseekben élő, felálló sörényű rövid- és vastagnyakú állat, melynek szembeötlő tulajdonsága az alacsonyan hordott nagy fej volt. E két lófajta idomítása Euráziában az ősidők homályába nyúlik vissza s a természeti adottságoknak megfelelően a ló vált a steppenépek jellegzetes háziállatává.

Az a pásztorkultúra, mely ezeken a térségeken kialakult, el nem képzelhető gyakori helyváltoztatás nélkül. A steppe tengerszinti magassága ugyanis nem egyforma s így a klimatikus behatások az egyes vidékeken más és más időpontban éreztetik hatásukat, a legeltetésre alkalmas fű tehát nem mindenütt egyidőben áll a pásztor és nyája rendelkezésére. Vándorpásztorkodásra, nomádizálásra van szükség, hogy az ember állatállományának létfeltételeit mindenkor megfelelően biztosítani tudja. Míg az ökör, a rénszarvas, a juh és a disznó csupán táplálékot ad az embernek s helyváltoztatásra^{va} egyáltalán nem, vagy csak igen korlátolt mértékben ad módot, addig a gyors lábú, lovaglásra idomított ló ebben az életmódban az embernek nélkülözhetetlen társává, valósággal szövetségesevé válik. Ló nélkül elképzelhetetlen a tettségsszerinti gyors helyváltoztatás, a legelők előre való kikémlelése, de egyben a félvad állatállománynak megfelelő őrizése és együttartása is, szóval mindaz, ami az igazi nagystílusú pásztorgazdálkodáshoz szervesen hozzátartozik. Ló hiányában az eurázsiai steppe embere sohasem alakíthatta volna ki a megtelepült népekét messze felülmúló villámgyors és átütőerejű harcmóráját s enélkül viszont aligha

jöhettek volna létre a hunok, avarok és türkök óriási kiterjedésű-birodalmai. A régi kínai történetíró szavai szerint „a hún nép harcban és viszályban, *lőhátról* építette ki birodalmát s szerzett hatalmat és tekintélyt az északi népek százai felett”. A ló ezeknek a népeknek gondolkodásában a harcnak szinte már személyes résztvevőjévé vált, így a belső-ázsiai türköknek a Krisztus utáni VIII. századból származó felirataiból nemcsak a hős tetteiről értesülünk, de csaknem minden esetben lova színéről, neméről és sorsáról is. Bizonyos Jófajták annyira jellemzők egyes törzsekre, hogy azok nevüket is kedvenc állataikról kapják, a besenyők minden törzsének van egy lószínre utaló neve, más török népeknél a törzsek oly neveket kapnak, mint például „pej-csödör” vagy „tarkalovú”.

Már a névszerint ismert első lótenyésztők, az iráni szkíták, akik a Kr. e. VII. században tűnnek fel Dél-Oroszország térségein, a reánk maradt ábrázolások tanúsága szerint isteneiket is csak lőháton tudták elképzelni s azokat a fajtestvéreiket, akik a pásztorkodásról a földművelésre tértek át, rabszolgaként kezelték. A ló tehát az ember egész lelki beállítottságában döntő szerephez jut, nemcsak életében, de halálában is elkíséri. Innen a lovastemetkezés. szokása, mely már az úgynevezett első Kubán-kultúra jellemző emlékeiben, a büszke fejedelmi halomsírokból (kurgán), mint kiforrott szertartás áll előtűnik.

A pásztorkodó életformához idomul e népek”társadalmi és politikai szervezete is.., A nomád társadalmak legkisebb egysége a nemzetség, vagyis oly vérrokonságon alapuló közösség, melybe a tulajdonképeni családon, azaz a szülőkön és gyermekeiken kívül a felnőtt leszármazók és azok család-

jai is beletartoznak. A nemzetséghez csatlakozhatlak szégyenesebb idegenek is, akiket különböző szertartások közepette vérrokonokká fogadnak s akik e révén a többiekkel együtt a közös nyájnak és legelőnek tulajdonosaivá válnak. E nemzetségek felduzzadásával megindul a tagozódás, egyes ágak kiszakadása, anélkül azonban, hogy a vérrokonság tudata és a közös ősök kultusza ezáltal elenyészne. E közöségeken belül a legidősebb családapa, a nemzetségszéfő, korlátlan hatalommal uralkodik, amint hogy az egész szervezet az együttmaradás, a közös vagyon megőrzésének elvén alapul. A kínaiak nem tudtak eléggé nyomatékos kifejezést adni megbotránkozásuknak, valahányszor a nomádok sajátos családi életéről beszéltek: „a hunoknál együtt fekszenek és alszanak apák és fiuk ugyanabban a sátorban. Ha az apa meghal, fiai feleségül veszik mindazokat az asszonyokat, kiket atyjuk az ő anyjuk után vett nőül. Ha meghal a testvér, a többi testvérek kisajátítják összes asszonyait és feleségül veszik azokat”, mégpedig azért, mivel „ellenükre van minden veszteség; mely nemzetségüket érhetné”. E különös szokásnak, mely az összes nomádnépeknél megtalálható, nyilvánvalóan az a rendeltetése, hogy az özvegyek ne váljanak ki a család vagyonközösségéből s elhunyt férjük javait ne vigyék magukkal új házasságukba, mely így egy idegen nemzetséget gazdagítana. Ezt a levirátusnak nevezett szokást, mint nomádságuk egyik jellemző megnyilatkozását, a régi magyaroknál is megtaláljuk.

A.Z egyes nemzetségek teljes jogi, gazdasági és hadi egységet alkotnak, tagjaik együttesen a közös nyájnak és legelőnek tulajdonosai. Nyáron a nemzetségszéfő vezetése alatt legelőiken szétszóródva nomadizálnak, télen azonban együvé

költöznek, hogy az évszak nehézségeit és veszélyeit közös erővel viseljék el. Téli szállásul rendszerint folyók mellett elterülő dombokat szemeltek ki, melyek a koratavaszi áradásokkal szemben is védelmet nyújtottak. E telelések kalmával számos nemzetség szorult össze állataival együtt viszonylag szűk területre s ilyenkor könnyen megesett, hogy az egyes nemzetségek, ágak és családok érdekei összeütköztek, ezekből viszályok, fegyveres csetepaték keletkeztek, melyek az egész együtt telelő közösség békéjét és biztonságát veszélyeztették. A téli szállásokon való tartózkodás így szükségképen az érintkezésnek bizonyos formáit fejleszti ki a nemzetségek között, melyek lassan hagyományossá, intézményszerűekké válnak. A nemzetségek téli együttélésének problémái alkalmat adnak egyes nagytekintélyű nemzetségfőknek arra, hogy a viszályokban bíróként 'ezefépélje'⁵ nek. Eljárásuk eleinte még nélkülöz minden intézmény ességet s rendszerint megbízás, vagy pláne választás nélkül kizárólag vagyonukra, nemzetségük fegyveres erejére vagy személyes tekintélyükre támaszkodva látják el a bíró feladatát. Ezek a bírák azután lassan állandó befolyásra tesznek szert és az ismétlődő telelések folyamán magukhoz ragadják a nemzetségek egész közösségének irányítását. Feladatuk ekkor már jóval több mint bírói, mert az igazságtevésen kívül oly fontos ügyekre is kiterjed, mint amilyen a legelők kijelölése, vagy a fegyveres vállalkozások megszervezése. Az ilymódon létrejött egység már a nyári időszak beköszöntével sem bomlik többé elemeire, hanem az együtt telelő nemzetségek most már állandóan egyetlen vezérnek irányítása alatt állanak.

Egy-egy ilyen nemzeti csoport vagyoni és hadi ereje, tehát életképessége, mindig irányítójának ügyességétől és élelmességétől, vitézségétől és ravaszságától függ. Ha ezek a képességek kellő mértékben megvannak benne, ha tekintélyt és vagyont tud biztosítani a maga népének, akkor más nemzetségek és ezek együtt tevelő egységei is csatlakoznak hozzá, alávetik magukat akarátának, vagy ha nem, egyszerűen kényszeríti őket erre a vagyoni fölény és a fegyveres túlerő. A nomádok körében tehát a politikai szervezés első csírái szinte észrevétlenül nőnek ki a családi, gazdasági és társadalmi alapokból. s ezt a bensőséges kapcsolatot sokáig meg is őrzik. A nomád közösségek vezetője mindig egyetlen nemzetség s azon belül is egyetlen család érdekeinek, hatalmának és gazdagságának exponense. Így a politikai-katonai vezetés mozzanata a pásztorok eredetileg egységes társadalmi és gazdasági közösségeibe tagozódást, rangsorolást visz s ettől kezdve az egyének, családok és nemzetségek helyét mindig a vezetőhöz való közelebbi, vagy távolabbi, szorosabb vagy lazább kapcsolat jelöli ki az egész közösségben. A később csatlakozó nemzetségek a régiekkel szemben szerényebb jogokat igényelhetnek, nekik már a soványabb legelő és kedvezőtlenebb fekvésű téli szállás jut osztályrészül. A nomádnépek politikai szervezkedése tehát mindig burkolt vagy nyílt hatalombitorlásra ad alkalmat s nyoma sincs benne annak a sajátságos közösségi szellemnek, mely a germánok társadalmát egységessé formálta. A nemzeti közösségek vezetői maguknak biztosítják a legjobb legelőt, a legnagyobb részt a zsákmányból s ezenfelül még a kisebb előjogoknak egész tömegét. Az ily módon kialakuló uralom azonban minden arisztokratikus, sőt despotikus színezete

ellenére sem egyértelmű a nyers erőszak érvényesülésével. E hatalombitorlásnak mindig megvan a valóságban, vagy a dolgok természetfeletti rendjében gyökerező tekintélyi alapja, mely a vezért tisztjének ellátására képessé teszi és uralmát hívei szemében magátólértetődőnek tünteti fel.

E pásztorközösségek legfőbb összetartóereje tehát a tekintély. A mostoha természeti viszonyok között élő, a nyílt steppe rengeteg veszélyének kitett nomád pásztor szemében akár testi erőben, akár vagyonban, akár pedig szellemi képességekben mutatkozzék is a vezéri képesség, ez számára mindig valamely természetfeletti erő jelenlétét bizonyítja. A természetben való uralkodás kezdetleges fokán ugyanis az ember szükségképen lelki függésbe kerül azoktól a hatalmaktól, melyektől léte függ: így alakul ki a primitív ember lelkében bizonyos állat- és növényfajoknak babonás tisztelete (totemizmus), éppen úgy, mint a nemzetséggfőnek, a nemesiségnek, vagy a fejedelemnek vallásos kultusza. A nomád közösség vezetője is. feltétlenül számíthat a maga embereire, akik képességeiben bízva, vakon engedelmeskednek szavának s parancsára nemcsak akkor hallgatnak, ha az a legeltetés módjára vagy egyéb békés teendő elvégzésére vonatkozik, hanem akkor is, ha a szomszédok megrohanásáról, állatállományuk, értékes legelőik elrablásáról van szó. A legyőzöttek ilyenkor a társadalmi és politikai ranglétra legalsó fokára kerülnek s a megismételt vállalkozások során rövidesen emberréteg fölé emberréteg emelkedik.

Ez a sajtáságos "föülrétegzési" rendszer; érthetővé teszi számunkra a *nomád állam* lavinászerű növekedését. Mikor a türkök egyidőre kínai uralom alá kerülnek, majd a VII. század vége felé a régi dinasztia egyik sarjának veze-

késével visszaszerzik függetlenségüket s új birodalmat szerveznek, az utódok a következő jellemző szavakban örökíteték meg ezt a nevezetes eseményt: „Atyám, a kagán tizenhét emberrel kivonult, mikor pedig ennek híre terjedt, azok, akik a városokban voltak, a hegyekre vonultak, s akik a hegyen voltak leszállottak onnan s amikor összegyülekeztek, hetvenen voltak. Mivel pedig az ég erőt adott nekik, atyámnak, a kagánnak serege olyan volt mint a farkas, ellenségei pedig mint a bárányok. Keletre és nyugatra hadat vezetett, embereket gyűjtött és összetartotta őket s íme hétszázan voltak immár. Midőn pedig hétszázan voltak, őseim törvénye szerint, rendbeszede a népet, mely birodalmát és kagánját elveszítette, a népet, mely rabszolgákká és rabnőkké lett, a népet, melynek türk intézményei felbomlottak, s bátorságot öntött beléjük”.

A hódításokat, idegen népek leigázását mindig az új alattvalók megszervezése, „rendbeszedése” követi, azaz megindul a beilleszkedés abba a rétegzésbe, melynek élén a vezér és nemzetsége állanak. Minél hatalmasabb a vezér, annál kedvezőbb helyzetbe jutnak alattvalói, de ugyanakkor függetlenebbé válik ő maga is népének kormányzásában. A családi keretből kiindult szervezés mindinkább politikai és katonai egyeduralom képét veszi fel: az együtt telelő nemzetségi közösség törzssé, a törzsek hasonló alakulatok szövetségévé duzzadnak, míg végül megszületik a régi Eurázia jellegzetes politikai alakulata, a „négy világtájat” átfogó birodalom, ahol a vezér trónját a méltóságok tarka csoportja övezi, amelyben már a nemzetségektől és törzsektől független központi hatalom kezében nyugszik a vezetés. A hatalom racionalizálódik, a birodalom immár ide-

gének a rabszolgák vállán emelkedik a magasba. Egészen természetes, hogy a legyőzött, amennyiben maga is harcos pásztor, szintén csatlakozik a győztesekhez, hogy más népek leigázásával szerezzék vissza azt, amit tőle a hódítók elvettek: „Ebben az időben a rabszolgáknak maguknak is rabszolgái, a rabnőknek maguknak is rabnői voltak ... oly nagy volt a birodalom”. Az eredeti sereg lassan leszakad s az újabb és újabb zsákmánytól nagyraduzzadt állatállományával nem követi többé a vezetőket, hanem valamelyik hódolt területen üti fel sátorfáját s képviseli ott saját magának s egyben urának érdekeit. A legyőzött népek csatlakozása révén a hódító fegyvereit mindig újabb és újabb emberhullám lendíti előre, úgyhogy egy-egy ilyen nagyobb-szabású vállalkozás utolsó szakaszában már csak a vékony uralkodóréteg képviseli az eredeti népiséget, amint ezt jelenséget szkíta, hun és türk aílmalakuláïok példáján jól szemlélhetjük.

A hadviselés és birodalomszervezés e sajátos természetének megfelelően a steppe állatállománya folytonosan-gazdát cserél s természetesen a mindenkori uralkodóréteg teszi rá kezét a legjobb legelőkre. A nomádvilág politikai és gazdasági parazitizmusa tehát egyben a pásztorgazdaság érdekeit is szolgálja, amennyiben az állatállomány mindig azoknak a birtokában van, akik arról a legmegfelelőbbben tudnak gondoskodni. A háború ilyképen a nomád gazdasági életnek nélkülözhetetlen szükséglete, mert az állandó harc nélkül szükségképen fellépnének az elszegényedés és elsatnyulás tünetei. Éppen ezért, ha letelepedett, földművelő népek gyűrűjébe ütköznek a nomádok, akkor sem tudnak felhagyni régi életmódjukkal: vagy maguk alá gyűrik és rabszolgáikká

teszik ellenfeleiket, vagy pedig elkeseredett rohamok egymásutánjában lassan felőrlődnek. Ha a szomszédság van olyan erős, hogy a nomádokat portyázó, zsákmányoló vállalkozásaik keresztülvitelében meg tudja akadályozni, s viszonylag szűk területre szorítja őket össze, akkor fokozatosan degenerálódnak, amint ezt a folyamatól; a frankok által megzabolázott avaroknál a múltban, vagy pedig az orosz uralom alatt élő török-tatár törzseknél manapság is megfigyelhetjük. Hadi vállalkozásaiban a szomszédos magaskultúrák népei közösleges rablókalandokat látnak, holott ők csak a steppe és önmaguk élettörvényét, a szüntelen mozgás és harc parancsát követik. Világtörténeti jelentőségük azonban korántsem merül ki ezekben a rablóvállalkozásokban és lavinaszerűen növekedő, de ugyanolyan gyorsasággal széteső birodalmak létrehozásában, ők voltak egyben az első igazi magaskultúrák megteremtői is, akik a déli részek parasztnépeire rátelepedve nagyszabású városállamokat, központosított politikai és katonai szervezetet, fejlett irodalmi és művészi kultúrát hívtak életre. Valószínűleg ily nomád felülrétegezésnek köszönheti műveltségét Mezopotámiában a sumér birodalom, Kis-Ázsiában a hetiták állama éppen úgy, mint a kínai és iráni magasműveltség is, mely e pásztorok szervezőképessége nélkül sohasem emelkedett volna az elért színvonalra.

A felülrétegzés rendszere érteti meg velünk a lovasnomád népalakulás és birodalomszervezés sajátos természetét is. Amidőn a pásztorok közösségeivel összefüggésben államról és birodalomról beszélünk, egyszerűen félre kell tennünk e szavak mögött meghúzódó modern fogalmainkat, mert a nomádvilág nénei és birodalmi egészen más elvek

szerint jönnek létre, mint a földművelők, vagy városlakók nemzetei és államai. Egyéni változatokon túl a steppevilág kultúrája egységes, β alapszínét elsősorban a lovasnomád gazdasági, társadalmi és politikai forma adja meg. E kultúrkörben indogermán irániak mellett törökök és mongolok viszik a vezető szerepet, de lótenyésztő volt — mint látni fogjuk — a finnugorságnak keleti, úgynevezett ugor ága is. E különböző nyelvű és etnikumú népek az életstílus közösége révén mégis könnyén egymásratalálnak. Ahogy a lovasnomád szkíták már nem tekintik magukat azonosaknak a földművelésre áttért fajtestvéreikkel, ugyanúgy megvan az egyesülés és elkeveredés lehetősége az azonos műveltségű, de más fajiságú és más nyelvet beszélő népek között. Valamely hódítónép eredeti nevének áttolódása más nyelvű és fajiságú elemekre, mindennapos jelenség ebben a kultúrkörben, s tanulságosan mutatja, hogy a politikai egységek itt nem a népek spontán egymásratalálásából, hanem kizárólag szervezés, „rendbeszedés” révén jönnek létre, keletkezésük tehát a vezér, a fejedelem szerepétől teljesen elválaszthatatlan. „Azoktól, kiknek birodalmuk volt, elvettük birodalmukat, kiknek kagánjuk volt, megfosztottuk őket kagánjuktól, arra kényszerítettük őket, hogy meghajlítsák térdüket és meghajtsák fejeiket. A türgis-kagán immár türkjeimhez, az én népemhez tartozott”: olvassuk a türköktől származó Kr. u. VIII. századi orchoni feliratokban. Hun, avar, türk és mongol tehát mindenki, aki az illető nép uralkodójának hatalma alatt él. Minden hosszas magyarázatnál jobban megvilágítja a nomád államalakulás lefolyását az a bejelentés, melyet a hunok ázsiai hatalmának megalapítója, Mao-tun Kr. e. 176-ban a kínai császárhoz intézett. Tудо-

mására hozza, hogy hadai „hála Isten segítségének, tisztjei ós legénysége derekasságának és lovai kiválóságának”, huszodhat birodalmat igáztak le 6 „ezzel mindezek hunokká váltak és a népek, melyek íjat feszítenek, immár egyetlen családdá egyesültek”.

A steppe népeinek „államfelfogása” szerint az alaktalan embertömeg csak akkor válik néppé, midőn szervezőhöz, uralkodóhoz és dinasztiahoz jut. Az ázsiai türköktől származó feliratok egyikén ezeket a rendkívül jellemző sorokat olvashatjuk: „Odafönn a türk ég és türk szentek így határoztak: hogy a türk nép tönkre ne menjen s hogy ismét néppé legyen, felemeltek az én atyámat, Elteris kagánt ée az én anyámat, Elbilge katunt, akiket a menny ormaírók támogattak. Az ég, mely atyámat, a kagánt és anyámat, a katunt felemelte, ugyanaz az ég most engem tett kagánná”. Türk felfogása szerint azért van szükség uralkodóra, kagánra, mert a nép a hivatott és istentől rendelt vezető nélkül nyomorúságosan elpusztulna: „Fönn az ég és lent a föld kegyelméből népemet, melyet addig nem látott szem s amelyről addig nem hallott fül, előre napkelte felé, balra északnak, hátra nyugat és jobbra dél felé fekvő országok ellen vezettem. Sárga aranyukat és fehér ezüstjüket, kölesüket, lovaglóparipáikat és kancáikat, fekete coboly és kékmókus prémjeiket türkjeimnek, az én népemnek juttattam”. A nomádvilág uralkodója nem tud anélkül alattvalóihoz fizolni, hogy fel ne hánytorgassa érdemeit: „Nem jólétben élő nép fejedelme voltam, oly nép uralkodója lettem én, melynek nem volt betevő falatja és ruhája. Mikor pedig kagánná lettem, összegyűjtöttem a nyomorult népet s a szegény népet gazdaggá, a kisszámút nagygyá tettem. Vagy talán

találsz e szavaimban valamit, ami nem volna igaz, ó türk nép?”

Míndez a kagán és az általa teremtett rend nélkül elképzelhetetlen s éppen ezért a nép boldogulásához nem is kell egyéb, mint feltétlen engedelmesség az uralkodóval és főembereivel szemben: „Ha nem szakadsz el kagánodtól és bégjeidtól és országodtól, ó türk nép, akkor mindig jó dolgod lesz és nem ismersz gondokat”. Éppen ezért a nomád felfogás szerint alig lehet nagyobb büntetést elkövetni, mint elhagyni az uralkodót. Azok a türk törzsek, melyek kínai uralom alatt állottak, elhatározták, hogy egy kánt választanak maguknak. Ez meg is történik, később azonban elhagyják a kánt és újra meghódolnak a kínaiaknak: „De az ég ekkor így szólott: én kánt adtam nektek, de ti elhagytátok őt és újból meghódoltatok. Ezen hódolat büntetéséül az ég türte, hogy meghaljanak. A türk nép elveszett, elfajzott és tönkrement”. Egyedül az uralkodó tehát az, aki a népből népet csinál, aki a szervezetlen emberhordát birodalomba tömöríti: „Ha Elteris kagán nem tevékenykedett volna, ma nem volna 6em nép, sem birodalom, de mivel ő volt, vált a birodalom birodalommá és a nép néppé.” A kagán és dinasztia tehát a nép fenntartója, biztonságának, jólétének, ruházatának és mindennapi kenyerének megszerzője.

A nomád uralkodó kezében éppen ezért a mi európai gondolkodásunk számára elképzelhetetlen hatalom összpontosul. A világtörténet legnagyobb arányú despotái talán nem is a perzsa nagykirályok vagy a késői Róma istenített császárai, hanem a hún, türk és mongol uralkodók voltak. E nomád közösségekben a fejedelem a lépcsőzetes emberpiramis hátán szédületes magasságba emelkedik: nem ismer

és nem tűr ellentmondást. Midőn az említett Mao-tun-t, az ázsiai hűn nagyhatalom későbbi megalapítóját atyja kizárja trónörökléséből β mindössze ezer lovas vezényletét bízta reá, a mellözött herceg sajtóságos módon képzí ki kíséretét a feltétlen engedelmességre. Naponta kilovagol velük s szigorúan megparancsolja, hogy ha ő bármire kilövi nyilát, a többiek kötelesek példáját követni. Először vadállatokra lövöldöz s kíméletlenül lenyakaztat mindenkit, aki másfelé irányítja nyilát. Majd sor kerül pompás hátaslovára, azután legkedvesebb feleségére, de „még ekkor is akadtak olyanok, akik dermedten álltak és nem volt bátorságuk a lövésre, de ezeket Mao-tun mind lenyakaztatta. Mikor pedig nemsokkal később egy vadászaton nyilával a királynak lovát lőtte le és kísérete kivétel nélkül vele lőtt, akkor már tudta, hogy nyugodtan rájuk hagyhatja magát. Ekkor vadászatra indult atyjával s nyilat bocsátott reá, mire egész kísérete ugyanarra célzott és megölték a királyt. Mao-tun ekkor megölette második anyját, öccseit és azokat a minisztereket, akik nem engedelmeskedtek neki s maga lett királlyá”. Ennek a Mao-tun-nak hatalmas birodalma már a kínaiak lábánál hevert, midőn egyik utódjához a kínai császár sértő üzenetet küldött, mire a hűn király egész kíséretét, mely tanuja volt sérelmének, egyszerűen lefejeztette. Ugyanez a féktelen dűszpotizmus jellemzi az összes nomád államalakulatokat 6 köztük az egyik leghatalmasabbat, Dzsingisz-kán Mongolbirodalmát. Nagy törvénykönyvében ilyesféle utasítások olvashatók: „A legtekintélyesebb úr, ha valami sértést követett el a fejedelem ellen és ez büntetésére egy szolgát küld ki, ha az (a szolga) a legalacsonyabbrendű is, boruljon le előtte, amíg az végrehajtja az uralkodó által előírt bünte-

tést, még ha az halálbüntetés is”. A tekintélynek e példaké-
ből kivilágló- korlátlansága egymagában arra int, hogy a
nomád kényuralom gyökerét ne egyedül a birodalomszerve-
zés gazdasági célszerűségében, vagy egy gépiesen begyakor-
olt fegyelemben keressük.

E népeknek eredetükre vonatkozó hagyománya a mítosz
és a vallásos képzeletvilág ködébe burkolja birodalmaik
megalakulásának valóságos folyamatát, e mítoszokból pedig
a dinasztiaalapító fejedelem alakja lép elő természetfeletti
képességekkel felruházott hősként: „Midőn fent a kék ég
és lent a fekete föld megteremtettek, a kettő közé születtek
az emberek s emberek felett pedig úrrá lettek ősapáim,
Bumyn kagán és Istemi kagán”. Az uralom, a mennytől ren-
delt kagán uralma, tehát szinte egyidős a világ teremtésével
és alkotása mindenképpen a nagy kozmikus összefüggések rend-
jébe illeszkedik. A nomád uralkodó így az istenséget képvi-
seli a földön, valósággal annak „kegyelméből uralkodik: a
hún király, a kínai császárhoz hasonlóan, a „menny fia”, a
türk kagán „istenhez hasonló mennyszülte bölcs” s a dunai
pogány bolgárok fejedelme „istentől behelyezett fejedelem”.
A kazárok kagánjára nem is pillanthat halandó ember szeme
s ha eerege élén nagyritkán kilovagol, naphoz hasonló tár-
gyat hordanak előtte és a harcosok erre függesztik tekinte-
tüket.

Ez az istenkegyelmiség azonban egészen más indoko-
lású, mint a keresztény népek Dei gratia-ja. Míg a keresz-
tény középkor mélységes meggyőződése szerint az isteni tá-
mogatást egyedül a „kegyes, igazságos és békességre-
törekvő” fejedelem élvezheti, addig a steppe fiainak egy-
szerű elképzelése szerint mindez személyes feltételektől és

erényektől független ajándék. Az istenrendelte uralkodó tehát csodálatos kiválasztottságnak boldog birtokosa, fölötté varázslatos „karizma” lebeg s már bölcsőjére természetfeletti események árnyéka borul. Többnyire nem is emberi fogantatásnak, hanem isteni beavatkozásnak köszönheti létét, mely rendszerint valamely vadállat, legtöbbször madár képében ölt testet. A hunokkal szomszédos egyik nomád nép királyának a pusztába kitett fiát holló és farkas táplálják, a türkök őse emberapától és farkasanyától születik s még a mai kirgizek is a pusztába üldözött asszony és az uhu-madár nászából származtatják magukat. Az eredetmondákkal függnek össze a nomádnépek uralkodóinak jelvényei is. A türk kagán testőrei farkasoknak nevezik magukat, „mégpedig azért, mert ők a farkastól eredtek s nem akarják elfelejteni származásukat”. A kagán sátra előtt farkasfej díszelleg s a kínai császár is farkas képével díszített zászlóval kedveskedik neki. Minden valószínűség szerint vezéri jelvényt kell látnunk azokban a szép, stilizált szarvasalakzatokban is, melyek Dél-Oroszország és Magyarország földjéből a szkíták hagyatékeként kerültek elő.

Az ilyen rendkívüli fogantatás pedig mindig az istenség jelenlétére és közreműködésére utal s megkülönböztető jótulajdonságokat biztosít a dinasztia őseinek. A türk eredetmonda egyik változata szerint a farkasanyától született fiú természetfeletti képességekkel rendelkezik, szelet és esőt tud felidézni, míg apja és földi anyjától született testvérei együgyűek voltak. Nagyon jellemző ugyanerre az elképzelésre az a Herodotosnál fenntartott szkíta eredetmonda is, mely szerint a mennyből lehulló izzó aranyedényeket csak a királyságra kiszemelt legkisebb fiú képes megérinteni.

Az istenség tehát minden előfeltétel nélkül ruházza a boldog kiválasztottra a királyi méltóságot, miként ezt a gondolatot már a régi szkíta ábrázolások félreérthetetlenül, kifejezik: isten és király lóháton állanak egymással szemben s az isten kitárt karokkal, kezében a hatalom jelvényeivel, kehellyel és lándzsával, közeledik a kiszemelt uralkodóhoz s lovaik lába alatt a letiport ellenség hever. Lovasnomád „életforma „felülrétegzett” szervezet és istenkegyelmiségi gondolat a maguk bensőséges összefüggésében képszerűen állanak itt előttünk.

Őe a fejedelem karizmája áterjed azokra is, akik az ő bizodalmból a birodalom legfőbb tisztségeit viselik s akik tehát ugyanazokkal a megkülönböztető képességekkel és jótulajdonságokkal rendelkeznek, mint maga az uralkodó, „ezek bölcs kagánok voltak, ezek bátor kagánok voltak β az ő főméltóságaik hasonlóképen bölcses és bátrak voltak”. Minthogy pedig a kiválóság itt is a vérben öröklődik, a nomádnépek nagy részénél a főméltóságok ugyanúgy vérségi, dinasztikus megalapozást nyernek, akárcsak a fejedelemség. Ez az istenkegyelmiségi felfogás tehát nem ismeri az alkal- „másság fogalmát, melyen pedig az egész középkori keresztény államélet alapul. Ezért náluk sohasem fejlődhetett ki az alattvalók intézményes beleszólása a közügyekbe, az európai népek politikai szervezetének ez legjellemzőbb vonása, mely végül is a modern alkotmányok irányába terelte e népek fejlődését, míg a nomádok körében s Keleten általában a deszpotia állandósult. Ha az uralkodó mégis elbukik, ha az alattvalók elfordulnak tőle, ennek oka sohasem valamely méltatlan cselekedet, hanem mindig az ő emberi akaratától és befolyásától független esemény, például szárazság,

elemi csapások, vagy pusztító ellenséges támadás. Ha ezek a jelenségek gyakran ismétlődnek, a nomád annak jelét látja bennük, hogy az ég, a kozmosz elfordult az ő uralkodójától aki így elvesztette a természetfeletti hatalmakkal való jótékony kapcsolatát. Jellegzetes ázsiai gondolat ez, mely a világmindenséggel való összhang keresésében nyilvánult s mint filozófia, a kínai bölcsesség *tao* tanába torkollott.

Ebben a sajátos társadalmi rendszerben tehát, ahol minden szervezés fölülről, az uralkodótól indul ki, mágikusan indokolt sorsközösségi hit kapcsolja össze királyt és alattvalóik „Kagán lettem, mert ez volt magas hivatásom”: vallja az uralkodó, ha kagán nem lett volna, „nem volna sem nép, sem birodalom”: hirdetik az alattvalók. A fejedelem fölött láthatatlan karizma lebeg, a nomád-népek uralkodói valóságos politikai messiásai népüknek s viszonyuk olyan, mint a prófétáké híveikhez. Az emberi uralom egyik jellegzetes, időtől és kultúrköröktől független megnyilatkozási formájával állunk itt szemben: elég a mai Németország példájára utalnunk, ahol a vezéri elvben és „néppéválás” követelményében egy magaskultúra keretei és kifejezésformái közepette lényegében ugyanazok az erők jelentkeznek, mint nomádnépek államalakulataiban.

A nép csak addig élhet, a birodalom csak addig virágozhat, míg az istenségtől rendelt fejedelem örökdik felette e ezért az uralkodó halála, a nomádok vélekedése szerint egyben a nép halála is. Ezt a félelmet nem egyedül természetfeletti hiedelmek, hanem az a nagyon is földi aggodalom táplálja, hogy az uralkodó kidőltevel az ő műve, az embercsoportok fennálló rétegzése is összeomlik s a dolgok rendje szerint a birodalom bukása elsősorban azokat temeti maga

alá, akik eddig felül voltak, azok veszítik el nyájaikat és legelőiket, akik addig a legtöbbször rendelkeztek. Mi válthatja meg mármint a birodalmat a szükségszerű felbomlástól és az alattvalókat a fenyegető néphaláltól? Semmi más, mint a vérszerinti utód, a fiú vagy testvér trónralépése, aki elődeitől a vérben átszármazó kiválasztottságot is örökli és ennek birtokában a társadalom és birodalom fennálló rendjét megvédi.

A dinasztikus elv, az úgynevezett vérségi jog révén bekövetkezik tehát a személyes politikai mű intézményessé válása, a „karizma elmindennapiasodása” (Max Weber). A nomád állam éppen ezért a világtörténet legdinasztikusabban felépített alakulata is. „Midőn atyám, a bölcs türk kagán átvette az uralmat, örvendeztek és elégedettek voltak a dicső bégek és a nép... Midőn pedig atyám meghalt, az ég akaratából én magam vettem át mint kagán e birodalom kormányzását. Miután pedig átvettem az uralmat, újból örvendeztek és elégedetté lettek a dicső bégek és a nép, kik addig úgy gyászoltak, mintha meg akartak volna halni s íme, most megnyugodott szemekkel tekintettek fel reám”. Az uralkodó halálának ez az elképzelése érvényesül a királytemetés nomád szokásaiban, mely mintegy mégjásza a néphalált. Az ázsiai hunok királyát „közelálló hívei közül több százan követik a halálba” s a türköknél is kifejezésre jut a temetés rítusaiban az uralkodó és nép viszonyáról vallott felfogás: „Mindezek az emberek lenyírták hajukat, szétroncsolták fülüket és arcukat. Elhozták jó háttaslovaikat, fekete coboly- és kékmókuspremjüket s mindezt nagy számban áldozták fel neki”. Az itt felsorolt áldozati állatok és tárgyak pontosan ugyanazok, melyeknek megszerzését népe

számára — miként fentebb idéztük — a kagán a maga érdemének tulajdonította. Az uralkodónak köszönheti a nép vagyonát és gazdagságát, sőt magát az életet is s a temetés szertartásaiban az alattvalók ezt a jótéteményt viszonzák. Az ember- és vagyonáldozattal összekötött temetkezés természetesen nem egyedül a hunokat és a türköket, vagy általában csak a török népeket jellemzi, hanem az egész eurázsiai lovasnomád kultúrát. A Kubán-folyó mentén talált nagyszabású királysírok, melyek valamelyik iráni néptől, a szkolotoktól, vagy a szármataktól származnak, kincsekkel és hekatombáikkal lényegében ugyanazt a temetési gyakorlatot és így uralomfelfogást tükrözik, akárcsak a hunok uralkodóinak a mongóliai Noin-Ulában feltárt temetkezőhelye.

A dinasztikus érzésnek e rendkívüli intenzitása azonban nem csupán együtt tartja, de gyakran szét is rombolja ezeket a hirtelen támadt hatalmas birodalmakat. Ha a dinasztia-alapító őstől való származás adja „meg a jogcímet az uralomra, ha a vérben rejlik az a mágikus erő, mely a fejedelmet népe kormányzására képessé teszi, akkor ennek a kiválasztottságnak szükségképen birtokosai mindazok, akiknek ereiben a mithikus ősvér folyik. Éppen a vérségi tekintély korlátlan elismerése teszi tehát a dinasztia összes tagjait trónképessé, ezért nem alakul ki „trónöröklési jog”, mint az utódlás „észszerű” szabályozója. Az alattvalók e tekintetben teljesen passzíve viselkednek s csak akkor mozdulnak meg elemi erővel, ha magát a dinasztia méltóságát vagy éppen uralmát látják veszélyeztetve. Nekik teljesen mindegy, hogy az elhunyt fejedelem után kiskorú fia, vagy annak felnőtt öccse fog-e uralkodni, e kérdéseket tehát a dinasztíának magának

kell megoldania. A”nomád népeknél e tekintetben is érvényesül a feltétlen uralkodói hatalom, mégpedig a király utódjelölési jogának alakjában, mely hol a fiú, hol pedig a testvér kiszemelésére vezet. Csakhogy a fejedelem halála után éppen a közös leszármazásra hivatkozva lépnek fel igényeikkel az összes rokonok, akik ezt a problémát rendszerint fegyverrel szokták eldönteni: „Te és én egyaránt kagánok fiai vagyunk, mindkettőnknek megvan tehát a joga, hogy atyja után következünk”. A trónhoz való jognak e felettébb tág értelmezése előbb-utóbb teljes bizonytalanságra vezetett s a rokonok küzdelme mindig bőséges alkalmat adott a nomád népek ellenségeinek, keleten Kínának és nyugaton Bizáncnak, trónviszályok mesterséges felszítására és kihasználására. Midőn az ázsiai hún birodalom bomlásnak indul s a kínaiak a hunok egyrészét már többségük elismerésére kényszerítették, a még független birodalmat úgy akarják ártalmatlanná tenni, hogy királyát megölik, országát húsz részre osztják s mindegyik élére a dinasztia egy másik ágából húsz egyenrangú királyt állítanak. így lesz érthetővé ezeknek az államalakulatoknak váratlanul gyors széthullása és helyükön új nevű és új dinasztia vezetése alatt álló birodalmak születése, melyek az előzőtől csak nevükben és vezetőrétegükben különböznek.

A nomád népek kultúrája, mint minden archaikus emberi művelődés, nem iemeri a katonai és polgári hivatás különbségét, mely csak a földművelő és iparúzó néprétegeken alapuló magaskultúrákban éleződött ki. A steppe mostoha körülményei, az életért, a nyájért, legelőért és zsákmányért vívott harcok katonát faragnak mindenkiből, aki személyét, családját és vagyonát meg akarja védeni.

A nomád népek katonai kultúrájának ezt a magától-értetődőségét gyermekeik nevelése szemlélteti legjobban. A kínai történetíró ezerint a hún gyermekek „birkákon és juhokon lovagolnak, íjat feszítenek és madarakat, patkányokat lőnek, ha pedig nagyobbak lesznek, rókákra és nyulakra vadásznak”. A nevelés tehát a felnőttek életére való tudatos előkészítés s a fiatalkorban elsajátított nyilazási és lovaglási készség később már csak tökéletesedik. A harcnak ez a hivatásszerűsége és mindennapisága hozza magával, hogy az eurázsiai steppe különböző fajú és nyelvű népei úgyszólván azonos harcmodorral és fegyverzettel rendelkeztek. Az ázsiai liúnok királya „az íjat feszítő népek” nagy családjáról beszél s valóban a lóhátról való nyilazás adja meg e népek hadi életének alapszínét, melyben legfőljebb árnyalati eltéréseket visznek bele a szomszédos magaskultúráknak a steppére átszivárgó technikai és taktikai vívmányai.

A Kr. e. VII. században a Duna és Don közötti steppeterületen feltűnő iráni szkíták már teljesen kifejlesztették azt a taktikát melyet a későbbi pusztai népek is kivétel nélkül alkalmaztak egymás és letelepült szomszédaik ellen vívott háborúikban. Ez a nomád harcmodor a ló és az íj főlényes kezelésén alapul, az akkori technikai lehetőségek körében tehát a „távolsági harc” elvének nagyszabású megvalósulása volt, ellentétben a déli és nyugati magaskultúrák gyalogságra és így a közelharcra alapozott stratégiájával. A csatát nagylendületű lovasroham vezeti be, melynek célja nem annyira az ellenfél azonnali megsemmisítése, mint inkább egységének felbontása volt. A villámgyors lovasok rövid ideig tartó nyilazás vagy kézitusája után futást színelnek s minden irányban szétfutva felbontják a csak nehéz-

kes üldözésre képes ellenség csatasorát. Ekkor lépnek munkába az Oldalt elrejtett lovasosztagok, melyek a visszaforduló menekülőkkal együtt a megosztott üldözőkre rohannak és ekkor már könnyen elbánnak velük. Ez a fegyverzet és taktika óriási fölényt biztosított a nomádoknak a letelepedett népekkel szemben s előbb-utóbb harcmódoruk átalakítására kényszerítette őket. A könnyű lovasságnak az európai hadtörténelemben oly nagy szerepet játszó fegyverneme tehát nomád örökség. Természetesen nem minden puszta nép rendelkezett egyenlő katonai erővel s a különbségek nem csupán a számszerűségben lelik magyarázatukat. A szervezet módja volt itt döntő, mert a széttagolt, laza közösségekben élő egyébként nagyszámú nomádok sohasem rendelkeztek azzal az átütőerővel, mely jól megszervezett rokonokat, az igazi nagy hódítónépeket katonai akcióikban jellemezte. A bizánciak kifinomult hadtudománya különbséget tett az „egy fő alatt harcoló” és a sok fő alatt „henyélve” élő nomádok között, aránytalanul veszélyesebbnek ítélve az előbbieket. A hunok, türkök és mongolok hadvezetése, hogy csak néhány példát említsünk, már több mint a nomád pásztor természetes harcckészségének egyszerű kihasználása és a nagy tömegek révén való érvényesítése. A hatalomnak az a nagystílű racionalizálása, melyet az állam- és társadalmi szervezetben megfigyelhettünk, itt is hiány nélkül érvényesül. A nomád birodalomban a korlátlan fejedelmi hatalom nyomása alatt már szinte eltűnnek a szervezés alapjául szolgáló nemzetségek és törzsek s a haderő tízes, százas, ezres, sőt tízezres egységekbe tömörül. Az ázsiai hunoknál és később a mongoloknál az uralkodó által kinevezett főméltóságok ilyen tízezres katonai egységek élén állanak, ezeket

nevezték tumen-eknek, s ezzel függ össze a magyar tömény szó is.

Miként az állami szervezet, úgy a hadrendszer is vallásos értelmű. Ahogy a fejedelem uralma a világmindenséggel való harmónián, az „ég akaratán” alapul, ugyanúgy kívánják a nomádok ezt az üdvöthozó összhangot hadvezetésükben is biztosítani. A hunok például holdkultuszuknak megfelelően csak növe vagy telihold idején támadnak, míg holdfogyatkozáskor visszavonják hadaikat. Mithológiájukban fontos szerep jutott ezenkívül a négy égtájnak, melyeket bizonyos meghatározott színekkel szimbolizáltak. Mikor a hún király fölvonult a kínaiak ellen, azok meglepetéssel látják, hogy haderejének egyes szárnyaiba csak bizonyos színű lovakat sorolt, mégpedig olyanokat, melyek megfeleltek az illető égtáj elképzelt színének. A hún király itt is a mindenséggel való összhang révén akarta biztosítani maga számára a kozmikus erők támogatását. Más népeknél viszont bizonyos szent számok játszottak nagy szerepet egészen gyakorlatias életmegnyilvánulásukban. A mongolok például mindig hármasságokba tagolják seregeiket az uralkodóház származásmondájában szereplő fiúk számának megfelelően. Ez az égtáji orientáció és a kozmikus összhang keresése a hadvezetésen kívül a birodalom közigazgatási szervezetében is érvényesül. Aszerint, hogy a hold vagy a nap áll az illető népnél nagyobb tiszteletben, a birodalmat jobb-, illetőleg baloldali részre tagolják, melyek közül az egyik előkelőbbnek számít a másiknál. A főkirály mellett jobb- és baloldali méltóságok foglalnak helyet, akik a birodalom megfelelő részeit kormányozzák, sőt gyakran ketté is szakad a birodalom,

miként ezt a türköknél látjuk, kiknél ez a kettősség kezdetől fogva fennállott.

A nomád politikai szervezet és hadviselés minden gazdasági célszerűsége mellett egyben tehát kozmikus indoklású is, mint ahogy e népek minden életmegnyilvánulása meghatározott vallási rítusokhoz kapcsolódott. Mitológiájuk a földi lét adottságait tükrözi: a menny rétegekre oszlik, akárcsak a nomádok „felülrétegzett” társadalma. Miként az emberpiramis csúcsán a korlátlan hatalmú fejedelem áll, akként trónol a türk hitvilág tizenhét rétegű égnek legmagasabb szférájában a főisten, akit a démonok színes világa vesz körül, pontosan úgy, ahogy a fejedelmi sátorban a főméltóságok a kagánt. Ezt a főistenséget a nomádok a nappal, a holddal vagy általában az egész mennybolttal azonosították.

Életberendezéseik nagyszerű célszerűsége, államalkotó erejük lendülete és a mindennapi életnek kozmikus értelmezése egyaránt arra int, hogy e népeket ne tekintsük vad, egyedül gyilkolásra képes és rombolásra áhító barbároknak. Túltengő politikai és katonai érzék, nagy királyaikat egy Mao-tun-t, Attilát, Dzsingiszkánt pedig szinte már nagyzási hóbortnak látszó hatalmi vágy jellemzi, mely csak a négy világtáj népeinek leigázásában talál kielégülést. De nem hiányzott belőlük a szellemi javak és a békés foglalkozások iránti érzék sem. A szervezés kíméletlen erélye, az emberrétegeknek vérrel és vassal való felépítése mindig viszonylagos békét hozott abba a nomád világba, melyben a mostoha természeti viszonyok ölen élő ember mindennapos harcokban örölte föl maga és társai életét és vagyonát. Békés időkben, mint aminők a nagy virágzó birodal-

mak megalakulását követték, e nomádok élénk közvetítő-kereskedelmet bonyolítottak le a déli kultúrtájuk és az északi erdővidék terményeivel és áruival s egyesek közülök, például a volgamenti bolgárok vagy a kazárok kereskedőnéppé alakultak át. E népek nagyrésze önálló írásrendszerrel rendelkezett s a türkök oly feliratokkal juttattak korunkra, melyek nemcsak az ő életberendezéseik megismerése szempontjából nagyjelentőségűek, de a gondolatritmusok egymásutánjában szinte művészettel szólaltatják meg ennek a világnak legfontosabb mondanivalóit, életről, halálról, harcról és szervezésről való elképzeléseit. Képzőművészetük a mindennapi élet szükségleteit szolgálta, s egy sajátos díszítő célú állatornamentikát alakított ki, mely bensőséges kapcsolatban van mitológiájukkal. Az életet a maguk módján értelmezték, de hivatott vezetők irányítása alatt szakítani is tudtak régi életmódjukkal. Nem csupán a távoli Kelet magaskultúráinak kialakításában jutott nekik döntő szerep, hanem a magyarok és bolgárok révén önálló népegységekként tudtak beleilleszkedni a keresztény népek közösségébe is.

A Nyugat népeinek tudatában egy ősi fogalmazású kép élt tovább ezekről a nomádokról, melyet még Herodotos alapozott meg művének a szkítákról szóló fejezeteiben. Míg azonban az antik világ főként néprajzi különösséget látott az övétől annyira elütő életberendezéseikben, addig a keresztény középkor, mely ennek a hagyománynak összes lényeges elemeit átvette, már gyűlölettel, megvetéssel és félelemmel beszél róluk. A hunok és avarok „szkita” nemzeteinek feltűnését a közelgő világég, az utolsó ítélet előjelének tekintik, s Góg és Magóg ószövetségi hordáival azonosítják

őket, kiket büntetésből szabadít az Úr választott népére. Különösen János apostol Jelenéseinek könyve tartotta ébren ezeket az elképzeléseket, mely az ezredik évre jövendőli a Sátán fölszabadulását és megjelenését a földön Góg és Magóg népeinek társaságában. így a középkor tudatában a nomád népek a kereszténységgel, annak műveltségével, politikai berendezésével és a mindennapi életre vonatkozó követelményeivel szembenálló erők megszemélyesítőivé váltak. Mindaz, ami ehhez a „szkítasághoz” szervesen hozzátartozik, az állandó szállások hiánya, a sátorlakás, a nyájakkal való barangolás éppen úgy, mint a nyilazó és cselvető harcmodor, vagy a lóhúsevés, együttesen oly barbárság és pogányság, mely nem egyedül a vallásban, hanem az egész életmagatartásban érvényesül. Keresztény módra — *more christiano* — élni, ez a keresztény középkor számára többet jelent a hit külsőséges elfogadásánál, ez már magában foglalja a megtelepedés, a földművelés követelményeit is.

Az az új lovasnép, mely a IX. százai alkonyán tűnt föl a keleti láthatáron, mindenestül ennek a pogány világnak gyermeke, a keresztény Európával ellenségesen szembenálló nomád kultúrkörnek képviselője volt.

II. FEJEZET

A POGÁNY MAGYARSÁG.

A magyar őstörténet tudományának archimedesi pontja az a nyelvészeti megállapítás, mely szerint nyelvünk a finn-ugor nyelvcsaládba, közelebről pedig annak keleti, úgynevezett ugor ágába tartozik s így legközelebbi rokona a vogul és osztják idiómáknak. A véletlen iróniája, hogy éppen ez az egyedül helyes kiindulópont vált a nézetek oly arányú megoszlásának forrásává, mely a leglényegesebb ponton, a magyarság ősi kultúrájának megítélése terén mind a mai napig megakadályozta az egységes tudományos fel-fogás kialakulását.

A magyar, vogul és osztják rokonság nyelvtudományi ténye ugyanis tetszetős történeti fölvetés csíráit rejti magában. Ha egyrészt a magyarság, másrészt a vogulok és osztjások nyelve rokon egymással, akkor valószínűnek látszik, hogy e rokonnépek együttélésük idején lényegében egyazon műveltségi színvonalon állottak. Az ősmagyarság kultúrája tehát azonos azoknak a voguloknak és osztjásoknak műveltségével, akik a XVI. századtól kezdve, mint kezdetleges szervezetű, egyoldalúan vadászatból és halászatból élő, tehát zsákmányoló életmódot folytató népek szerepelnek a közöttük járt utazók leírásaiban. Ez a nyelvi meg-

állapításokból elvont kétségkívül logikus következtetés azonban nem egyeztethető össze minden további nélkül azokkal a hiteles történeti tényekkel, melyek a honfoglaló magyarságot, mint harcós, .nomád uralkodónépet állítják elének a IX. század utolsó évtizedeiben. Miképen váltak a félnék erdölakók jellegzetesen törökös kultúrájú lovasnéppé: ez az a kérdés, melyre feleletet kell adnunk, ha nem akarunk vagy a nyelvi tényekkel, vagy a kétségtelen hitelességű történeti hagyománnyal szembehelyezkedni. A múlt század őstörténetírásának egymással mereven szembenálló nyelvészeti és történeti irányai még ezen az úton jártak, az újabb kutatónemzedék azonban e két alaptétel összeegyeztetésében kereste a megoldást.

A tudósok többsége ma egy kiegyenlítő elméletet vall, mely kétségkívül alkalmas arra, hogy a primitív ősműveltség és a honfoglalók magasszínvonalú kultúrája között tátongó szakadékot eltüntesse. Eszerint *egy* harcias, török pásztornép a magyarok primitív őseit leigázta, szervezetébe olvasztotta, viszont elsajátította nyelvüket s elfeledte a maga török idiómáját. Ennek az elméletnek alapja az a kutatásban kezdettől ott kísértő föltevés, hogy a történeti időkből ismert vogul és osztják műveltségi állapot minden aggály nélkül azonosítható a régi ugor népek s köztük a magyarság kultúrájával. Az uralkodó őstörténeti felfogás ezért nem tulajdonít különösebb jelentőséget annak a ténynek sem, hogy a mai vogulok és osztjakok egészen máshol és teljesen különböző életviszonyok közepette laknak, mint az ősmagyarsággal való együttélésük idején.

A finnugor népek őshazája minden valószínűség ezerint a Volga középső szakaszán keresendő, a fokozatosan kelet

felé húzódó ugor ágé pedig, mely a vogulok, osztjások és magyarok őseit foglalta magában, előbb a Volgakönyök vidéke, később talán az Urai-hegység keleti oldalán a Tobol-, Isim-, Irtis- és Ob-melléki steppeterület volt. A vogulok és osztjások ebből az ugor őshazából előttünk ismeretlen okok következtében az Ob középső folyásának már északias jellegű erdővidékére húzódtak vissza, ami egyértelmű volt klimatikus viszonyaik s ezzel életkörülményeik gyökeres megváltozásával. Az etnológia számos példáját ismeri a népek hely változásával összefüggő átalakulásának, azaz kultúrájuk oly elcsenevésesedésének, melyet az éghajlati viszonyok s a táplálékszerzés megváltozott lehetőségei idéznek elő. A mai obi-ugor népek vándorlásának ismeretében alig lehet kétséges, hogy sem a rájuk vonatkozó modern néprajzi leírások, sem pedig a XVI—XVIII. századi írók tudósításai nem jöhetnek tekintetbe annak az ősi műveltségnek megítélésénél, mely a mostaninál aránytalanul kedvezőbb életviszonyok közepette alakult ki s amelynek azóta csak visszafejlődés és satnyulás juthatott osztályrészüln.

Ha a magyarok finnugor ősei a XVI—XVIII. századi vogulokkal és osztjásokkal állottak egy nívón, akkor sohasem következhetett volna be oly arányú török keveredés, mint aminőről a honfoglaló magyarság politikai és hadi szervezete, nyelve, etnikuma és műveltsége tanúskodik: „oly néppel, mely a mai vogulok és osztjások színvonalán áll, egy török nép nem is tudott volna mit kezdeni” (Németh Gyula).

Az elmondottakból következik, hogy annak a finnugor népnek műveltségét, mely a magyarság etnikai alapját szolgáltatta csak egyetlen megbízható forrásból, tudniillik nyelvéből rekonstruálhatjuk. Ennek az ősi műveltségnek emléke

azokban a finnugor eredetű-szavakban él, melyek azonos hangalakban és' jelentésben a vogul és osztják nyelvben is megtalálhatók, amelyek tehát az együttélés korának jellemző kultúrszavai.

A finnugor nyelvet beszélő népek két ágának, úgymint a finn- permi és az ugor ágnak korai műveltségét kultúrszavak tanúsága szerint alapvető különbség jellemzi. Míg a finn-permi nyelvek ősi szókinccse elsősorban vadászó-halászó, tehát zsákmányoló életmódra utal, addig az ugor ág nyelveiben a vadászatra és halászatra vonatkozó kifejezések jelenléte mellett oly sokatmondó nyomokra bukkanunk, melyek alapján az ugor ág állattenyésztő, sőt lótenyésztő kultúrájára kell következtetnünk. Közös az ugor nyelvekben mindenekelőtt maga a ló szó, továbbá a tenyésztésre utaló kormegjelölések (*másodfű, harmadfű, gyermekló és lófi*) és a minőséget kifejező *főló* szavunk. Az állat egyszerű ismeretén túl annak jellegzetes „lovas” felhasználását bizonyítják *nyereg, ostor, fék* szavaink, de főként a *lóra elleni*, azaz lóra pattanni kifejezés, melyet a régi magyar nyelvből ismerünk. A nyelvi anyag vallomását összhangzóan egészítik ki bizonyos vogul és osztják hősi énekek, melyekben a „szárnyaslábú szép állat”-ról és a főisten hétlovú ménéséről esik szó. Az ugor népek mitológiájában tehát a lóartás képzetei ugyanúgy helyet kapnak, mint ahogy ezt a sajátágot az iráni és török népeknél, mint életstílusuk jellemző vonását megfigyelhettük. A lovaglásra vonatkozó ősi ugor kifejezések mellett több olyan szavunk is van, melyek a lónak s más háziállatoknak jellegzetes pásztori kihasználásáról, a fejsről, a tejivásról és tejtermékek készítéséről tanúskodnak. Az a nép, mely ősi szókinccsében a ló-

tartás körébe vágó ily sokoldalú terminológiával rendelkeznek, semmiesetre sem lehetett oly egyoldalú vadász-halász nép, mint a mai vogulok és osztjások, akik csak a déli szomszédság hatása alatt tértek át a legújabb időkben némi földművelésre és állattenyésztésre.

Feltűnő tulajdonsága ennek az ősi szókinsznek, hogy a ló mellett még csak egyetlen más háziállat, a juh tartására és felhasználására szolgáltat kétségtelen bizonyítékot. A mai néptudomány hajlik affelé a felfogás felé, hogy az állattartás kezdeteinél bizonyos specializáltságot feltételezzen, kizárólag oly állatfajták tartását, melyek az illető vidéken otthonosak. Az áttérés több állatfaj szelidítésére eszerint már „a későbbi fejlődésnek, elsősorban más népekkel, más „tenyésztő specialistákkal” végbement érintkezésnek és keveredésnek eredménye. Így az ősmagyarokban is ilyen pásztorspecialistákat kell látnunk, akik kezdetben csupán Euráziának két legjellemzőbb háziállatát, a lovat és juhot domesztikáltak, míg a birtokukban később feltűnt fajok, az ökör, a kecske és főként a déli eredetű disznó ősi állatállományukból még hiányoztak.

Az eurázsiai lovasnomád műveltség általános jellemzésénél megismertedtünk azzal a bensőséges összefüggéssel, mely a nagystílű pásztorkodás és a családi szervezet között fennáll. Csak a nemzetség, ez a több generációt átfogó népes vérségi alakulat teszi lehetővé az ember számára a hatalmas nyájaknak és méneseknek együtt tartását, megvédését s a legeltetéssel járó gyakori helyváltogatást. Azoknál a vadász-halásznépeknél, melyek megelégszenek a természet javainak teljesen alkalmoszerű kihasználásával, ilyen nemzetségi szervezet sohasem alakul ki. A zsákmányoló népek

családi közösségei efemer alakulatok, melyek a szülőkön és gyermekeiken kívül nem egyesítik a távolabbi vérkonokat, sőt még ezek a „kiscsaládok” is meglehetősen gyorsan és gyakran felbomlanak. Ezzel szemben még a mai voguloknál és osztjákoknál is épségben megvan a nemzetségi szervezet, melyből az etnológus könnyen kiolvashatja a hajdani, azóta elhanyagolt „rétegzésnek” nyomait.

A magyar nyelv finnugor eredetű rokonsági terminológiája félreérthetetlenül a nagycsalád ősi képződményére utal. Igen sok olyan szavunk van, meglehetősen bonyolult rokonsági viszonyok kifejezésére, melyeknek csak ott lehetett értelme, ahol több nemzedék tagjai éltek együtt állandó vérségi kötelékben. Finnugor eredetű maga a nemzetség (*nem*) szó is, az *úr* vogul és osztják megfelelői pedig nemzetségfőt jelentenek, de megvan a nemzetségek szétválásának e a részek összetartozási tudatának nyoma is családi jelentésű *ág* szavunkban. A török hatás kora előtti magyarság tehát kétségkívül állattenyésztő ée nemzetségi szervezetben élő nép volt. Ez az állattartás, mindenekelőtt a lótenyésztés azonban már nem kizárólagosan gazdasági rendeltetésű, mint ahogy a nemzetség is több egyszerű vérségi alakulatnál. Eleink lovat nemcsak termékeiért tenyésztették, nemcsak megülték azt, a nyeregnek féknek és ostornak felhasználásával, hanem idevágó szavaink (*ij, nyíl, tegez, ideg*) tanúsága szerint lóhátról is harcoltak. A nemzetség mellett van még egy másik, szintén társas alakulatra utaló ősi kifejezésünk: a *had*, mely már félreérthetetlenül katonai jelentésű, s így a nemzetségnél magasabbrendű alakulatra, minden valószínűség szerint a törzsre vonatkozik. Az ősmagyarság tehát már jellegzetes lovasnép e ha műveltsége talán

egyszerűbb, kevésbé összetett volt is, mint a déli magaskultúrák közelében élő nagy török hódítóké, az átalakulás összes előfeltételeivel már a kezdet kezdetén rendelkezett. Nincs tehát törés a régi magyar fejlődésben, mely számos idegen hatást mutat ugyan, de mégis egyenes vonalban vezet a honfoglaláskor nagyszabású lovasnomád kultúrájához.

A finnugor őshazától fokozatosan kelet felé húzódó ugor ág s annak is a keleti szárnyán elhelyezkedő magyarság már igen korán a török népek szomszédságába került, mégpedig a többi törökségtől némiképen elütő nyelvi és műveltségi sajátosságokkal rendelkező bolgár-török népek mellé, mellek ősidők óta az Ural-folyó vidékén Nyugat-Szibéria területeit tartották megszállva.

A bolgár-török népek jellegzetes műveltségi színfoltot képviselnek a nomád törökségben, amennyiben a közös harcok pásztorgazdaságon kívül feltűnő érzéket mutatnak a békés foglalkozások, így a prémvadászat, a prémkereskedelem, sőt a rabszolgákkal végeztetett földművesmunka iránt is. Ilyen bolgár-török néppel került érintkezésbe a Kr. u. V. századot megelőző időkben a szintén harcok, lovas magyarság, mely minden valószínűség szerint csatlakozott a nála számosabb és erősebb bolgár-török néphez. Ezt a csatlakozást úgy kell elképzelnünk, ahogy az ilyen folyamatok az eurázsiai steppe életében általában lejátszódtak. A bolgár-törökök „rendbeszedték” a velük békés úton vagy harc árán kapcsolatba jutott magyarságot, mely birodalmuk egyik egységéként, törzseként helyezkedett el népközösségükben.

Ez a fontos esemény jelentékenyen átalakította a régi magyarságnak még egyoldalú, a ló és juh kizárólagos

tenyésztésére alapozott pásztori műveltségét. A magyarság a bolgár-törökök révén oly néppel egyesült, mely az ös-szes számbajövő szelíd állatfajokat tenyésztette, ismerős volt a földmívelés alapelemeivel s emellett fejlett politikai és katonai szervezettel rendelkezett. Ez a műveltségi hatás szintén nyelvi nyomokban, bolgár-török jövevényszavaink csoportjában tükröződik.

A régi magyarság lovasnép mivoltát a szókincs tanúsága mellett az a negatívum igazolja, hogy a fejlettebb műveltségű bolgár-törökségtől alig néhány oly kifejezést kölcsönzött, melyek a ló tartására és tenyésztésére vonatkoztak. A jövevényszavak túlnyomó többsége a szarvasmarhatenyésztés fogalmkörébe tartozik (*bika, tinó, ökör, tulok, ünő, borjú*), továbbá ezen állatok tejtermékeinek feldolgozására utal (*sajt, túró, író*). A marhán kívül ekkor ismerkednek meg a disznóval, *ezzel* az ősi 6zarmazását tekintve délvidéki állattal, s ekkor bővül ki állatállományuk a kecskével is (*kecske, olló, gödölye*). A juhtenyésztés szintén megtartja szerepét, sőt talán jelentősége és mérete a régi állapothoz képest még növekszik is, miként ezt a nem- és korszerinti megkülönböztetésre vonatkozó szavaink (*kos, ürü, toklyó*), s főleg a *gyapjú* átvétele bizonyítják, jeléül annak, hogy a birka nyírása, gyapjának ruházati célokra való felhasználása, mely rendkívül jellemző a fejlett nomád pásztorgazdaság hasznossági szellemére, divatba jött. Az állattartás technikájának emelkedéséről tanúskodnak *karám* és *ól* szavaink, melyek a domesztikáció állandóságát, a nyáj őrzés gondosságát sejtetik.

A régi magyarságnak még alig volt szava a földmívelésre, s most egész sereg ilyen jövevény került nyel-

vébe. Ismertté lesz a fő gabonafajták közül az *árpa* és a *búza*, feltűnik a szántóföldnek régi magyar *tarló* neve, s a művelésnek oly jellemző kifejezései, mint *eke*, *sarló*, *kéve*, *kepe* és *szérű*. Bármily elhibázott volna is e kultúrszavakból arra következtetni, mintha az a bolgár-török nép, melynek kötelekébe a lovaspásztor magyarság bekapcsolódott, paraszti, földművelő életnek hódolt volna, mégis kétségtelen, hogy a magyarságra elsősorban műveltségének ezekkel az elemeivel hatott. A bolgár-törökség erősen rétegezett társadalmi és politikai szervezetben *élt*, s életében az állattenyésztés mellett már jelentékeny szerepet játszott az alávett földművelő népek terményadója. A magyarság veleszületett parazitikus gazdasági érzékével beletanult ebbe a tőle alapjában véve idegen foglalkozásba, s a gabonatermelésen kívül a növény- (*kender*, *komló*, *borsó* és *torma*), majd délen a gyümölcsstermelés, *sőt* a szőlőgazdaság fogalmkörével is megismerkedett (*gyümölcs*, *alma*, *körte*, *szőlő*, *bor*, *seprő*).

Miután a török hatás előtti magyarság maga is harcos nomád nép volt, mely nemzetségekből *egységgé* szervezett törzset alkotott, azon sem csodálkozhatunk, ha a politikai és hadi szervezetre vonatkozóan ugyanúgy kevés bolgár-török szó került átvételre, akárcsak a lótenyésztés vagy a rokonság fogalmköréből. A magyarság inkább az övénel „fejlettebb jogélet szavait vette át, továbbá olyanokat, melyek erkölcsi vonatkozásúak. *Törvény*, *tanú*, *bakó* és *bilincs* szavaink mellett különös figyelmet érdemel a *bátor* szó, mely „hőst, harcost” jelent, valamint az *érdem*, *bűn*, *bocsánat*, *gyarló* és a *szent* jelentésű egy szavak. *ír*, *betű* és *szám* szavaink azt bizonyítják, hogy az a bolgár-török

nép, mely a magyarságot-szervezetébe fölvette, írással rendelkezett s „a magyarságot is megtanította a rovásos betűvetés mesterségére.

A bolgár-török hatás révén a magyarság ősi műveltsége tehát csupán gazdagodott, harmonikus kiegészítést nyert, anélkül azonban, hogy alapjellege megváltozott volna. Új környezete, a délorosz steppevidék már a nagystílú hódító nomád népek világa volt, melyben a magyarság ie ilyenné alakult. Nyelvének fennmaradása egyedül azzal a feltevéssel magyarázható, hogy a bolgár-törökök politikai szervezetében külön törzset alkotott, mert, ha a magyarokat szolgálként osztották volna szét a hódítók között, akkor a finnugor nyelvnek nyomtalanul el kellett volna tűnnie és a Kárpátok medencéjét már egy teljesen törökös etnikumú és töröknyelvű nép vette volna birtokába, mely talán semmiiben sem különbözött volna a dunai bolgároktól s csak árnyalatokban a magyar földön később feltűnő besenyőktől, úzoktól és kunoktól. A magyarság azonban nemcsak nyelvét és finnugor rassz-sajátságait őrizte meg a honfoglalás korában, hanem megtartotta ezenfelül a lovasnomád pásztorkodás és a rabszolgákkal végeztetett földműveltetés mellett ősi finnugor foglalkozását, a halászatot is.

Az előző fejezetben számos példát hoztunk fel annak bizonyítására, hogy a lovasnomád kultúrkörben nem a fajiság és nem a nyelv a néppévalás és birodalomszervezés alapja, hanem a politikai és katonai vezetés, mely egy-egy dinasztia irányítása alatt egységbe tömöríti az azonos kultúrájú „íjat feszítő” népeket. A népalakulásnak ez a sajátos természete érteti meg velünk azt is, hogy a magyarság az V-IX. századig miért nem szerepel mostani nevéen, s

miért mindig idegen uralkodónépek nevei alatt, anélkül azonban, hogy nyelvét és népegyéniségét ezáltal elvesztette volna. Ahogy a hún nagykirály és türk kagán hunokká és türkökké teszi a legyőzött és beszervezett lovasnépeket, ugyanúgy veszi fel a magyarság is mindazoknak a népeknek nevét, melyek ebben az időben a délorosz steppevidéken többek között fölötté is uralkodtak. Ezért nevezik okét letűnt népek nevéen hol onguroknak és szavíroknak, hol pedig türköknek, mert ezeknek a népeknek politikai szervezetébe tartoztak, birodalmuk egyik törzsét alkották és így a politikai keret nevét is fölvtették. De történetének már ebben a névtelen szakában volt egy olyan törzs, melyet magyarnak neveztek, hiszen a Kubán alsó folyásánál élő onogurok élén már a VI. század első felében egy Mogyeri nevű király áll, aki a török névadás gyakorlata szerint nevét csakis a törzstől vehette.

Az önálló népnév feltüntetése tehát nagy politikai változások kísérőjelensége a nomád világban, s szükségképen csak akkor kerül rá sor, midőn valamelyik törzs régi kötelekeit elszakítva, maga áll más törzsek élére, már mint vezető elem. A magyarságnál ez a folyamat a IX. század végén következett be, addig azonban nála erősebb népközösségek tagja volt. Itt a pontusi steppen, mely a Kr. e. VII. század óta kimutathatóan a lovasnomádságnak klasszikus földje volt, vált az egymást leváltó onogur, szavír, türk és kazár fennhatóságok alatt igazi nagyszabású hódító lovasnomád nemzetté, itt alakította ki a törzsi szervezetét, a nomád világ hasonló képződményeivel azonos tekintélyi megalapozású abszolút”fejedelmi intézményét, itt szerezte meg kitűnő lóállományát és elsőrangú fegyverzetét, s végül ebben

az iskolában sajátította el az idegen népekkel való bánás jellegzetes gyakorlatát is.

Azok közül a népek közül, melyeknek kötelékébe e századok folyamán tartozott, kétségkívül a türkök és kazárok gyakorolták reá a legnagyobb hatást. A türkök birodalma nem szorítkozott Belső-Ázsiára, hanem a nyugati rész kagánjának fennhatóságát a VI. század hetvenes éveitől kezdve a Pontus-vidék török népei is elismerték. Európai hatalmuk képviselője az általuk 570 táján megszervezett kazár birodalom volt, mely körülbelül 630-ig állott közvetlen fennhatóságuk alatt. Ezután egy félszázados bolgár intermezzo következett, de a század nyolcvanas éveiben ismét kazár uralom alatt találjuk a Káspi-tó és a Fekete-tenger között élő népeket. A kazár birodalom élén vékony türk uralkodóréteg állott s e birodalom egész berendezése a fejedelem címétől, méltóságának istenkegyelmiségi indokolásától egészen az égtáji igazodás módjáig félreérthetetlenül türk megalapozást mutat. Így az a gondolkodásmód, mely az orchoni feliratokban szóhoz jut, jellemzi a kazárok és az uralmuk alatt álló többi népek, köztük a magyarok politikai szemléletét is.

Az iráni, arab és bizánci magánkultúrák szomszédságában a kazár uralkodóréteg rövidesen levetkőzte harcos erkölcsseit s város lakó, kereskedő és iparúzó életre, a déli és északi régiók kereskedelmi cikkeinek közvetítésére rendezkedett be. Hatalmának fenntartására mohamedán zsoldosok mellett pogány pusztai népeket alkalmazott, melyek közül a magyarság volt a legjelentékenyebb. Míg az ugyancsak kazár uralom alatt álló burtászok 10.000 lovaszt állítottak a kagán szolgálatára, addig a magyarok háború idején 20.000 lovas-

sal rendelkeztek. Jelentékeny katonai erejük „következtében a kazár főhatalomhoz való viszonyuk lazább volt, mint például a burtászoké, akiknek nem is volt fejedelmük. A magyarság már a kazár uralom idején több törzsből állott, melyek élén hadnagyok, „vajdák” állottak. Ezek közül a legelőkelőbb a kündü méltóságnevet viselte, mely törökül „tiszteletet, nagyrabecsülést” jelent, s aki körükben a kazár hatalom exponense lett.

A kazár birodalom berendezése teljesen a türk minta hatását mutatja. Élén a kagán áll, aki azonban már nem személyesen intézi országa ügyeit, hanem palotájában háreme korében él, mint „a kozmikus erők személytelen potenciális megtestesítője” (Alföldi). Mellette a tényleges hatalmat a *sad* nevű főméltóság gyakorolja, aki a főkirály trónusa mellett a jobboldali, legelőkelőbbnek tartott helyet foglalja el. A *sad* helyettese a kündü kagán, aki valószínűleg nem-más, mint a magyarok kündü címet viselő első törzsfője. Ez a gyakorlat a türköknél is megfigyelhető, akik a hódolt népek élére az illető nép köréből kiválasztott vezetőt állítottak, aki ugyanakkor az udvari méltóságok rangsorában is helyet kapott. A hódolt népeknek a főhatalom által ki-nevezett fejedelmei rendszerint a kagán leányát vették nőül, s pontosan ezt látjuk a magyarok élén álló kündü esetében is, akit a kazár uralkodó leányának kezével tisztelt meg. A magyar-kazár kapcsolat a IX. század folyamán jelentékenyen meglazult, a kazár hatalom képviselője, a kündü tulajdonképpen névleges méltósággá vált s mellette a főhatalmat a gyula tisztséget viselő törzsfő ragadta magához: „minden magyar „ a gyula szavára hallgat s támadást és védelmet s más ügyeket érintő parancsainak engedelmeske-

dik.” Ebben a gyulában nagy valószínűség szerint Árpád apját, Álmost sejtethjük, kinek családja később magához ragadta az egész magyar törzsszövetség vezetését. Ez a nagy esemény a Dnyeper és Dnyeszter közötti folyamvidéken, az úgynevezett Etelközben játszódott le, ahová a magyarság a besenyők támadása elől a IX. század utolsó évtizedeiben visszahúzódott, magával sodorva többek között egy török törzset, a kabarokat, kiknek neve „lázadót, felemelkedőt” jelent, nyilvánvaló utalással arra, hogy a kazár uralommal való elégedetlenségük miatt csatlakoztak a magy árokhoz.

Etelköz a nyugat felé tartó nomád népek nagy temetője volt, ahol már beleütköztek a letelepült népek gyűrűjébe, s keleti rokonaik nyomása alatt rendszerint néhány évtized alatt felmorzsolódtak a kétfelé vívott harcokban. A magyarságot ugyanaz a sors fenyegette, mely később ezen a vidéken a besenyők, úzok és kunok törzsszövetségeit elérte.

A nomád államalakulás körülményeinek ismeretében érthetőnek fogjuk találni, hogy éppen az etelközi tartózkodás kilátástalan éveitől indul meg a magyarság körében a magasabbrendű politikai szervezésnek és így a néppéválásnak sorsdöntő folyamata. Azok a törzsek, melyeket a kazár fennhatóság idejében inkább a sors esetlegessége sodort egymás mellé és tartott össze laza kötelékben, a fenyegető végpusztulás szélén hivatott vezetőt kerestek, aki kimagasló vezéri tulajdonságok és isteni támogatás birtokában egyéssé, a szó igazi értelmében néppé szervezze őket, hogy így keressék meg a végső veszedelemből, a néphalálból kivezető utat. Egyike volt ez azoknak a sorsdöntő pillanatoknak, midőn a steppe fiainak lelkében a vezető iránti feltétlen

hit gyökeret ver és okét a politikai messiásvárás hangulatában rendkívüli teljesítményekre képesíti.

A távoli kazár hatalom exponensétől, Levéd kündütől, akinek fennhatósága már a kazár időkben is csak névleges volt, az adott helyzetben még kevesebbet várhattak. A kazár kagán leányától nem született gyermeke s így személyével kapcsolatban a nomád államszervezés dinasztikus alapjai is hiányoztak. Így fordult bizalmuk a *megyeri* törzs feje, a „bölcstanácsú és gondolkodású, kiválóan vitéz és uralomra termett” Árpád, Álmos fia felé, kinek családjában a gyula tisztsége öröklődött s aki magát a legendás hűn királytól Attilától származtatta. Adva volt tehát az annyira fontos tekintélyi mozzanat, a származás előkelősége, melyhez a magyar törzs gazdagsága és katonai ereje adta a reális alátámasztást.

A fejedelem „választása” a lovasnomád népek ősi rítusával, a vérszerződés szertartásával történt, melyre már a szkíta ábrázolásokban találunk példákat s amely az ázsiai hunok körében is elterjedt volt. Az Etelközön tanyázó törzsek a kabarokkal együtt új törzsszövetséget alkottak, melyet a török népnévadás gyakorlata szerint „hétmagyarnak” neveztek el. Amint az előző századokban a magyarság viselte más, hatalmasabb népeknek nevét, most, amikor ez a törzs vált az új politikai alakulat magjává, természetesen felvették nevét a többi hozzácsatlakozó törzsek is. A magyarság igazában akkor vált néppé, amidőn eredetileg egy törzs jelzésére szolgáló neve az egész népközösség egységének kifejezőjévé vált.

Mint rokonműveltségű népeknél, úgy a magyarságnál is évszázadokig tovább élt ennek a nagy eseménynek emléke,

azonban nem valóságos lefolyásában, hanem a nomád gondolkodásra rendkívül jellemző módon, egy költői-vallásos eredetmítosz alakjában. A nomád népek e mítoszai a birodalomszervezés kozmikus értelmezésével függnek össze, így, amikor a bizánciak a hunoktól származásuk iránt érdeklődnek, azok nem valóságos eseményeket mondanak el, hanem a kérdezősködésekre egyszerűen a csodaszarvas mondájával felelnek. A magyar hagyomány nem tud a nép szorongatott helyzetéről, a besenyők várható támadásáról, hanem ehelyett az istenség küldötte szent turulmadár látogatását meséli el Álmos anyjánál, Emesénél: „Az Úr megtestesülésének nyolcszáztizenkilencedik esztendejében Ügyek, nagyon sok idő múltán Mágóg király nemzetségéből való igen nemes vezére volt Szcitiának, aki feleségül vette Doni-Magyarban önedbelia vezérnek Emes nevű leányát. Ettől fia született, aki az Álmos nevet kapta. Azonban isteni, csodás eset következtében nevezték el Álmosnak, mert teherben levő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében és mintegy reászállva, teherbeejtette őt. Egyszermind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el. Mivel tehát az alvás közben feltűnő képet magyar nyelven álomnak mondják és az ő születését álom jelezte előre, azért hívták őt szintén Álmosnak”. Ez a csodálatos fogalmazás teljesen megmagyarázza a fejedelmek és összes leszármazóinak rendkívüli, őket a közönséges halandók fölé emelő képességeit: „inert Álmos vezér és mindazok, akik az ő ágyékából eredtek, előkelőbbek voltak nem dolgában, meg hadban is hatalmasabbak”. Attila-hagyomány és turul-mítosz együttesen mágikus tekintélyt ruház-

nak az új uralkodóházra s a magyarság körében is kialakul a dinasztiaát a néppel hosszú századokra összefűző sorsközösségi hit, mely szerint az alattvalókat kizárólag a fejedelem és leszármazol természetfeletti vezetői képessége élteti és táplálja.

A turulmonda pontos megfelelője azoknak a mítoszoknak, melyekkel az előző fejezetben a nomád államszervezés tárgyalásánál megismerkedtünk s e magyar monda is ugyanazokból a totemisztikus hiedelmekből táplálkozik, melyek a türk vagy a kirgiz eredethagyomány alapjául szolgálnak. A magyar uralkodóház e mondára való utalással, mint turulnemzetség élt a pogánykor tudatában s a magyarok egészen Géza vezér idejéig a turult ugyanúgy vezéri jelvényként használták, ahogy a szkíták a szarvast, vagy a türkök a farkasfejet. A fejedelmi háznak is ez a származás biztosít rendkívüli képességeket, bölcseséget, vitézséget és előkelőséget, melynek lenyűgöző hatása alól a nép még a keresztény korban sem tudott szabadulni. E megkülönböztető tulajdonságok a vérben öröklődnek s így a magyar monarchikus intézmény első alakjában teljesen Eurázia lovasnomád népeinek jellemző uralomfelfogását illusztrálja, azt az eredendő és kozmikusán értelmezett alkalmasságelvet, mely teljes ellentéte a csak egyéni uralomratermettséget, felelősséget és* kizárólag az egyénnek szóló isteni támogatást ismerő keresztény felfogásnak. A magyar fejedelmi házat pontosan ugyanazok a megkülönböztető előjogok illették meg, melyeket a nagy nomád népek dinasztiaiái élveztek. De nem csupán a kiváltságos vagyoni helyzetben és különböző külsőségekben érvényesült ez a fejedelmi tekintély. A fejedelemség megalkakulása a magyar törzsszervezet kebelében ugyanolyan

politikai rétegzésnek kiindulópontjává vált, akárcsak a hunoknál, avaroknál és türköknél meglévő főhatalom. Ahogy a türk kagán trónbeszédében először családjához, nemzetiségéhez, főméltóságaihoz, majd a türk bégekhez és a néphez e végül pedig a hódolt törzsekhez intézi szavait, úgy a magyaroknál is most már minden a fejedelemhez, az ő nemzetiségéhez és törzséhez viszonyul s egy határozottan arisztokratikus jellegű rangsorolás kialakulásához vezet.

A honfoglalás nagy művét már ennek a szervezetnek birtokában hajtotta végre a magyarság s ennek az új hazának elfoglalása teljesen a lépcsőzetes felülrétegzés elvének megfelelően történt. Árpád vezér „gazdagabb és hatalmasabb” volt a többi törzsfőnél, családját, nemzetiségét és törzsét az előjogok egész sora illette meg, Az új haza térségein a gazdaságilag legértékesebb, viszonylag legsűrűbben lakott ée amellett legvédehetőbb területek a fejedelem népének jutottak. A magyar telepedés egy oly körrendszer képét mutatja, melyben az egyes körök sugarai egyre nagyobbodnak. E körrendszer magvát a fejedelmi család szállásföldje alkotja, a későbbi Pilis, Solt, Fejér megyék területén ée a Dunától védett Csepelszigeten. Szállásait kelet felé legyezőszerűen övezik a vezértörzshöz tartozó többi nemzetségek birtokai, ezekután a többi törzsek eleven védőfala következik, ki egészen a gyepüvonalig és a gyepün túl a természetes határokig terjedő vad, lakatlan területig. A fejedelmi nemzetség és törzs körül helyezkednek el a többi törzsek, mégpedig távolról sem ötletszerűen, vagy a foglalás esetlegességének megfelelően, hanem határozott terv, sőt rangsorolás szerint. A Nyék-törzs, továbbá a magyarokhoz közvetlenül a honfoglalás előtt csatlakozott kabarok és már az új hazában

hozzájuk társult székelyek határvédő törzsekként helyezkedtek el az ország perifériáin, sőt a hódoltnépek felhasználásának általános nomád szokása szerint, mindig a kabarok alkották csatában az előhadat, mint ahogy még a keresztény királyság korában is ez a szerep jutott a székelyeknek és besenyőknek, kiket a magyarság lenézése jeléül következetesen a „gaz és hitvány”* jelzőkkel illetett,

Mindezek a törzsek együttesen egy politikai rendszert alkottak, amelynek irányítása a korlátlan hatalommal rendelkező fejedelem kezében volt. Ő állít rokonaiból és bizalmasaiból hadnagyokat az egyes törzsek élére s ő nevezi ki azt a két főméltóságot, kik rangban a fejedelem után következnek. A *gyula* és *horka* bírói tisztséget viseltek s azonkívül egy-egy törzs hadnagyai is voltak, melyek vezérek kiváltságos helyzeténél fogva előkelőbbeknek számítottak a többieknél. A fejedelem mellett a két főméltóság szereplése a magyarság tipikusan törökös politikai szervezetének bizonyítéka, mert a hunoknál, türköknél és a magyarságot hosszú ideig uralma alatt tartó kazároknál a főtisztiségeknek ugyanez a kettőssége figyelhető meg.

A *gyula*, ki előkelőbbnek számított a *horkánál*, az ország keleti részét szállotta meg népével, míg a *horkának* a nyugati és délnyugati részek jutottak. Mindez a türköknél és kazároknál is meglévő jobboldali, tehát keleti égtáji orientáció következménye éppen úgy, mint a honfoglaló magyarság temetkezési rítusának az a sajátja, hogy a halott arcát kelet felé, a felkelő nap irányába fordították. A magyarságnak tehát nap-mitológiája volt, ugyanúgy mint a türköknek és kazároknak, ellentétben az ázsiai hunok lunárie kultuszával. A nap szimbolizálta a főistenségüket, kinek

alakja színes démon világból, a természetszellemnek boldogságot és bajt hozó csoportjából szinte már monoteisztikus tisztasággal emelkedett ki. Az a néhány népmesénk, mely a nyugati motívumoktól érintetlen alakban, ősi tisztaságában jutott korunkra, így például az „Istennyila”, a „kacsalábon forgó kastély” és a „világfáról” szóló mese, a mennynek ugyanolyan rétegzett elképzeléséről tanúskodnak, akárcsak a türk feliratok mitológiája. A magyarság tehát nemcsak ugyanolyan politikai szervezettel, uralomfelfogással és hitvilággal rendelkezett, mint a többi steppenépek, de ezenfelül megvolt nála e megnyilatkozásoknak egységes értelmű összekapcsolása, az emberi életnek kozmikus háttérben való szemlélete is, mint e kultúrkör népeinek legjellemzőbb tulajdonsága.

A magyar fejedelemség ugyanúgy a kozmosszal ö06Z-hangzó és ezáltal a nép jólétét és üdvét biztosító intézmény, akárcsak a hún nagykirályság, vagy a kazárok és a türkök kagánsága. Éppen ezért a magyar fejedelem lényegében ugyanazt a tekintélyt is élvezi, mint a steppe nagy monarchal, uralma népei felett autokratikus, sőt deszpotikue vonásokat mutat. „Ezt a népet pedig — írja az őket közvetlen tapasztalatból ismerő Bölcs Leó, bizánci császár —, mely egyetlen főnek uralma alatt áll, nem szeretettel, hanem rettegéssel tartják féken s a főnökök a bűnösöket szigorú büntetéseknek vetik alá.” A nyugati kalandozások alkalmával korbacsal fegyelmezik azokat, akik nem engedelmessé válnak a vezérek szavának. Keleti deszpotia volt ez, oly politikai képződmény, mely a vezetőt szédületes magasságba emelte a közönséges halandók fölé.

A török államszervezetnek az a jellemző vonása, hogy a méltóságok örökletessé válnak, megtalálható a honfoglaló magyaroknál is, kiknél a törzsfői és bírói tisztségeket egészen a pogánykor végéig ugyanazoknak a családoknak kezén találjuk. Ahogy a türk felfogás szerint az uralkodó karizmája átsugárzik az általa kinevezett méltóságokra, akként a magyarságnál is a „nem dolgában jelesebb hadban is hatalmasabb” vezér mellett az „előkelő születésű, hadban hatalmas és hűségben állhatatos” hét fejedelmi személy állott. A magyar nemzetségnevek egy csoportja ugyanúgy vadállat- és vadmadárjelentéssel bír, akárcsak a fejedelmi nemzetség turul neve, mögöttük tehát ugyanaz a totemisztikus képzetvilág és kiválasztottsághit feltételezhető. A régi magyar családnevek némelyike török méltoságnévből ered, így például a J3ó-nemzetség neve, a török bej, „nemes, előjáródnak származéka.

Ennek a lépcsőzetesen rétegzett szervezetnek előnyei elsősorban a hadviselésben mutatkoztak meg. Bölcs Leó ceászár Taktikájában megkülönbözteti azokat a nomád népeket, melyek „egyetlen fő” uralma alatt állanak azoktól, melyek „sok fő alatt álló dologtalan népek”. A magyarokat az előbbiek közé sorolja s nagy elismeréssel beszél katonai fegyelmükről. A honfoglaló magyarság, mint minden nomád nép, eredendően katona” volt: Különösen szívósságuk és kitartásuk kelti fel a tudós császár csodálatát. A magyar „a munkát és fáradtságot magasztosán elviseli, tűri az égető meleget és a fagyaláló hideget s a nomád életből folyó egyéb nélkülözéseket. Nem hagynak fel a harccal, mint más nép, ha az első csatában megverték őket, hanem míg csak tökéletesen, meg nem aláztatták, sokféle módon iparkodnak az

ellenfélre csapást mérni”. Ezek a tulajdonságok megvilágítják a nép egész jellemét, keleties nyugalmát, öntudatos, katonás természetét a valóság és a külsőségek iránt eleven érzékkel bíró lényét. „Férfiakban bővelkedő és független ez a nép, melynek a pompa kifejtése és a gazdagság szeretete mellett csak arra van szorgalmatos gondja, hogy ellenségeivel szemben vitézül viselkedjék.” Pontosan egyezik ezzel az arab írók tudósítása a levédiai magyarokról, kik „bátrak, jókinézésűek és tekintélyesek. Ruházatuk színes selyemszövetből készült, fegyverzetük ezüsttel bevont, fényt kedvelők”.

Harcmodorukban, mely a kor legnagyobb katonai szakértője szerint messze a nomád népek átlaga felett állott, a távolsági harc elve érvényesült, ellentétben az egykorú nyugati népek közelharcával. Ütközeteiket rendszerint az egymástól kistávolságra felállított lovasosztagaik támadása nyitotta meg, melyek állandó nyilazás közben vetették magukat az ellenségre. Ha nehéz lovassággal, vagy szervezett gyaloghaddal találták magukat szemben, melynek tömör sorait nem tudták áttörni, akkor rövid kézítása után színlelt futásnak eredtek, hogy az ellenfelet üldözésre csábítva, csatasorát megbontsák. Rendkívül gyors lovaikon nekik kedvező terepre csalták ellenségeiket, akik immár nem tömött sorokban, hanem egyéni gyorsaságuknak megfelelően szétzórva eredtek utánuk. Mocsarak, erdők és dombok védelme alatt ekkor már lesben állott seregüknek az a része, mely addig nem vett részt a csatában s amely a visszafordulókkal együtt újabb gyilkos nyílzáport bocsátott az ellenségnek üldözés hevében felbomlott soraira. Ez a jellegzetes lovas-nomád harcmodor megjelenésük első évtizedeiben a csata-

mezők fölényes uraivá tette őket s hosszú időbe, rengeteg pénz- és véráldozatba került, míg a nyugati népek megtalálták az ellenük való védekezés megfelelő ellenszereit.

Katonai sikereiket elsősorban politikai szervezetük szigorúságának köszönhették, de nagyrésze volt ebben felszerelésük, fegyverzetük és nem utolsósorban lóanyaguk kiválóságának. A magyarok főfegyvere az íj volt, de emellett a kézitusa eszközei is jelentős szerepet játszottak. A jellegzetes nomád hajlított szablya mellett utat találtak hozzájuk a déloroszországi normán fegyveripar termékei is.

Portyázó hadjárataik, a lovasbravúrok példátlan sorozatai, melyekben a nomád magyar pótolhatatlan segítőtársa a lova volt. Bár a bolgár-török hatás kora óta a legkülönbözőbb háziállatokat tartották, főfoglalkozásuk mégis a lótenyésztés maradt. „Követi őket az állatok, ménnek ée kancák sokasága, részint élelem és tej nyerése végett, részint, hogy sokaknak tartassanak; a csata napjáig nemzetségek ée ágak szerint elszéledten télen-nyáron szakadatlanul legeltetik lovaikat, csatázások idején ellenben a nekik szükséges lovakat maguknál tartva s sátraik közelében békóbaverve a csatarendbeállítás idejéig őrzik.” Ebből az egykorú leírásból jellegzetes steppei lótartásuk körvonalai bontakoznak ki: lovaikat félvad ménesekben tartották s azokból szükség szerint válogatták ki a megfelelő egyedeket. A honfoglaló-éirokból előkerült lócsontvázak mérési adatai szerint lovuk a stepperégió nyugati részében otthonos legnemesebb euráziai vádló, a tarpán leszármazója volt, amelybe a belsőázsiai népekkel való érintkezés révén némi-vér vegyült a mongol póniból, az úgynevezett takiból is, anélkül, hogy a keveredés az eredeti állomány nemes jellegén lényegeset változtatott

volna. Ezek — mint láttuk — kistermetű, legföljebb 130 cm marmagasságú egérszürke lovak, hihetetlen gyorsaságukkal és szívóságukkal nagyban hozzájárultak azoknak a lovasbravúroknak sikeréhez, melyek kitöltik a X. század magyar történetének lapjait. E steppellovak képesek voltak arra, hogy gazdáikat tíz nap alatt Olaszország északi részéből a Tiszamentére repítsék, vagy könnyűszerrel átvigyék őket az Alpések égbenyúló, hóval, jéggel borított hágóin s az Ibérfélsziget hegyeinek kopár sziklaszorosain.

Politikai szervezet és harcmodor tehát a magyarságot jellegzetes nomád uralkodónépként állítja elénk. E beállítottságuknak tökéletesen megfeleltek gazdasági viszonyaik is, úgy, ahogyan azokat az arab írók jellemzik. A magyarok nem csupán nagyszabású állattenyésztők, hanem emellett még „sok szántóföldjük” is volt. Mivel azonban a honfoglalókat közvetlen tapasztalatból ismerő bizánciak kifejezetten harcos, pásztorkodó nomádokként jellemzik őket, e szántóföldekre való hivatkozást sem szabad úgy értenünk, mintha Levédia és Etelköz térségein ők maguk váltak volna földművelőkké. Bár a bolgár-török jövevényszavak első csoportja, melyeknek nyelvünkbe való bekerülése évszázadokkal megelőzi a levédiai és etelközi tartózkodásnak az arab írók által jellemzett szakaszát, már a földművelés fejlett fogalmakörének ismeretéről tanúskodik, a fogalmak ismeretét még hosszú út választja el a földművelésre való végleges áttéréstől. Egy nép, mely „odamegy, hol a legeltetésre több fű kínálkozik”, aligha rendelkezhet saját kezelésében tartott „sok szántófölddel”. Ezt az ellentmondást csak úgy tudjuk megmagyarázni, ha a szlávokhoz való viszonyukat vesszük figyelembe. Velük szomszédos szláv fajú népek felett ural-

kodnak s őket terményekből álló nehéz adókkal terhelik. Ezeket (tudniillik a szlávokat), ha egyszer hatalmukba kerítették, rabszolgáiknak tekintik... A szlávokat megmégtámadják, s foglyaikkal a rumi (bizánci) birodalom egyik kikötőhelyére mennek.” A magyarok tehát egyrészt hódoltatják és adóztatják a szlávokat, másrészt pedig hadifogolyként hurcolják őket szállásaikra. E rabszolgák egyrészét eladják, másrészét azonban nyilván maguknál tartják és házimunkák végzésére használják ki munkaerejüket. Miután pedig a szlávokat elsősorban földművelésre lehetett használni, természetes, hogy állandóbb szállásaik közelében erre a munkára szorították őket.

Emlékeznünk kell itt arra, hogy a hús és a tejtermékek egyoldalú élvezetére utalt nomád pásztornépekre mindig nagy vonzóerőt gyakorolt a növényi táplálék. Ezt jól tudták a kínaiak, akik a hunok és türkök politikai egységét ismételten és sikerrel bontották meg azáltal, hogy egyes törzseiket gabonaszállítmányok felajánlásával a kínai határ közelébe csalogatták és előbb-utóbb politikailag is befolyásuk alá vonták. A magyarság tehát az alávetett népek élösködő kihasználása tekintetében sem különbözött nomád rokonaitól. Szelídebb formák között és kisebb arányokban, körülbelül ugyanúgy bánt a szlávokkal, mint a Duna-medencének előtte járt nagy hódító nomád népe, az avarság, mely a szélrózsa minden irányában a szláv népek gyűrűjével bástyázta körül magát, rájuktelepedett, gazdaságilag és katonailag egyaránt kihasználta őket, segédcsoportokat szervezett belőlük, melyeket értéktelen emberanyagként terelt maga előtt. A magyarságnál a szlávok munkaerejének nagyobbfokú megbecsülése s így szelídebb

básmód állapítható meg, ami természetes következménye annak a különbségnek, mely az avarok és a honfoglaló magyarság műveltsége között fennállott. Míg az avarok Beleő-Azsiának teljesen egyoldalú pásztorkultúráját s ezzel egy felfokozott gazdasági kihasználás szellemét hozták magukkal, addig a magyarság, mely évszázadok óta a déli magaskultúrák kisugárzási körében élt a törökség legfogékonyabb ágával, a bolgár-török elemmel intenzíven keveredett, természetszerűen szelidebb és megértőbb gazdának mutatkozott.

Az a nagyszabású harcos nomádkultúra, melynek birtokában a magyarság a Kárpátok medencéjét elfoglalta, igazi arányaiban csak a X. század első felének úgynevezett kalandozó hadjárataiban bontakozott ki. Őseink, akik csak nemrégiben menekültek a náluk egyébként ie erősebb bolgár és besenyő népek halálos öleléséből, az új hazában is védelemre rendezkedtek be. Ezért foglalta el a fejedelmi törzs a minden irányból jövő támadások ellen egyaránt biztosságot, nyújtó központi területeket s ezért nézett kelet, illetőleg nyugat felé a két leghatalmasabb törzsnek, a gyula és a horka népének fegyveres ereje. Bár a magyarok a honfoglalást megelőző évek ismételt portyázásai során új hazájuk viszonyaival tökéletesen tisztában voltak, az attól nyugatra elterülő európai világ *terra incognita* volt számukra. Már az első nyugati és délnyugati hadjárataik, melyek még a Dunamedence végleges birtokbavétele előtt zajlottak le, meggyőzték őket arról, hogy egészen más, számukra merőben új viszonyok közé kerültek. Az a steppe, mely a Keleti-Kárpátok övének megszakításával a Nagy- és Kismagyar-Alföldön folytatódott és életmódjuk számára oly kedvező

terepet nyújtott, nyugat felé haladva elfogyott lovaik patája alól. Mindenütt hegyek közé vezettek az utak s az ismeretlen tájakon népes városokkal, erődített várakkal találkoztak. Nem új és új nomád hordák, vagy tehetetlen és védtelen szlávok kerültek immár szemek elé, hanem meglepő népek, kiknek száma felületes becslésre is sokszorosán felülmúlta az övékét. A nomád népekre annyira jellemző valóságérzéssel és józansággal egyidőre megállottak új hazájuk határainál s csak annak végleges elfoglalása és betelepítése után kezdték meg a nyugat felé irányuló még mindig kémlelő, puhatolózó célú portyázó hadjárataikat.

Ezek az óvatos tapogatózások azonban rövidesen a nyugati viszonyok helyes megismerésére, az ellenfelek megosztottságának és katonai gyengeségének felismerésére vezettek. Hatalmas arányokban indultak meg az úgynevezett kalandozó hadjáratok, ahogy e vállalkozásokat a magyar történetírás meggyökeresedett, de korántsem találó szóval elnevezte.

A honfoglaló magyarság a teljes politikai atomizálódás és hűbéri széthullás állapotában találta Európa népeit, feltűnése a Németbirodalom és Itália történetében egyaránt az önző partikuláris erők korlátlan felszabadulásával esik egybe. A magyarság, mely a fejedelemség által létrehozott politikai és katonai szervezet birtokában vette fel a harcot nyugati és délnyugati szomszédai ellen, így oly hatalmat tudott alapítani, mely a X. század első felében még az avarok egykor félelmes birodalmát is felülmúlta. Bármily nagy ezerepet is játszott az öncélú harc, a zsákmányolás és a kaland utáni vágy ezekben az évről-évre megismételt hadműveletekben, azok a szó igazi értelmében rablóvállalkozá-

soknak mégsem minősíthetők. A nyugati viszonyokat felismerve, a magyarok valóságos hódoltsági gyűrűt építettek ki maguk köré, mely a harmincas esztendőök elején magában foglalta Felső-Itália királyságát, a bajor és a szász hercegséget és azokat a szláv népeket, melyek a német királyság keleti határain tanyáztak. De ugyanekkor ajándékkal váltotta meg nyugalmát a bolgárok fejedelme, sőt Bizánc császára is. Mindezek az országok meghatározott összegű évi adót fizettek a magyaroknak, a szláv törzsek pedig természetbeni ellátáson kívül segédcsapatokat is szolgáltattak nekik, pontosan úgy, mint az előző évszázadokban az avaroknak. A sorozatos hadjáratok célja e hatalmas összegekkel adózó országok hódoltsági gyűrűjének fenntartása volt s így a nomádok más népeken élősködő gazdasági-politikai rendszerének egyik legnagyobb szabású megnyilatkozása Európa történetében. A szorongatott keresztény népek jajszava átkot és gyűlöletet szórt a félelmes keleti lovasokra, de voltak olyanok, akik ennek a viszonylag maroknyi népnek uralmában meglátták a nagyvonalúságot. A X. század 30-as éveiben a magyarok által nemrégén kifosztott St. Gallen-i kolostorban egy Ekkehard nevű szerzetes hőskölte-ményének néhány sorában bámulatos objektivitással látta meg szerepüket: „Ez az erős nép, mely hadi erényei által jeleskedett, nemcsak a körülötte fekvő területeken uralkodott, hanem a tengeren is átkelt s szövetséggel ajándékozta meg a békéért könyörgőket, de porbasújtotta azokat, kik ellenszegültek.”

A szomszédok gyöngesége, a hódoltsági gyűrű kiépítése és az azon túl fekvő országokba vezetett portyázó hadjáratok könnyű sikere együttesen idézték elő a magyar törzs-

szervezet belső átalakulását, mely sok tekintetben megmagyarázza a század dereka óta a harctereken bekövetkezett fordulatot, a régebben alacsonyrendű ellenfeleknek lassú, de fokozatos fölülkerekedését.

Bölcs Leó bizánci császár, a magyaroknak egykori szövetségese és belső viszonyaiknak alapos ismerője, a X. század elején még úgy jellemzi a türkök népét, mint amely egyetlen főnek szigorú és erősen központosított uralma alatt áll. Leírása az Árpád által létrehozott magyar *törzsszövetségre* s így időbelileg a honfoglalást közvetlenül megelőző és követő esztendőkre vonatkozik. Az ő tudós fia, Biborbanszületett Konstantinos császár, aki a század derekán írta a „birodalom kormányzásáról” szóló nagy művét, már egészen más képet fest a magyarság belső viszonyainak alakulásáról. A törzsek élén ekkor is „az Árpád nemzetségéből soronkövetkező fejedelem” áll, aki azonban már nem volt a népszervező őshöz hasonló korlátlan monarcha, hanem legföljebb csak *primus inter pares* a többi törzsfő között. A magyarok törzsei az ő idejében már nem engedelmeskednek a fejedelemnek, hanem csupán a béke és háború ügyére kiterjedő laza szövetségi viszonyban vannak egymással. Ezért a bizánciak az ő idejében leveleiket már a magyarok főnökeihez (*archonjaihoz*) címezték pontosan úgy, ahogy a besenyő vezérekhez, kiket annakidején Bölcs Leó császár a magyarokkal ellentétben sok fő alatt álló népként jellemezett. Ez a nagyjelentőségű változás, a korlátlan fejedelmi hatalomnak elhanyagolása, a magyar hagyományban is nyomot hagyott. P. mester szerint, midőn Árpád vezér halála után fia, Szólta vette át az uralmat, kiskorúságának idejére a magyarok bírakat és hadvezéreket választottak, mégpedig Bulcsú, Lél

és Botond, tehát azon három törzsfő személyében, akik a X. század nyugati és déli portyázásaiban a legnagyobb szerepet játszották. Mikor a X. század negyvenes éveinek vége felé magyar küldöttség keresi fel Bizáncban Konstantinos császárt, nem Árpád ivadéka, Termács a főszereplő, hanem Bulcsú horka, akit a bizánciak elhalmoznak ajándékokkal, felruhazzák a patríciusi címmel, ráveszik a keresztség felvételére, csak hogy békét hagyjon birodalmuknak. Ugyanilyen tisztességben részesült valamivel később a „nagy, hatalmas” gyula is. A bizánciak tehát a területükkel határos magyar törzsek fejeivel egyezkednek, nem pedig a fejedelemmel, ki láthatóan elveszítette befolyását a törzsszervezet felett. A fejedelmi hatalom gyengülése érvényesül abban a feltűnő jelenségben is, hogy Árpád utódai a külföldi hadjáratokban vagy egyáltalán nem vesznek részt, vagy azokban nem az övéké a vezető szerep. Mindössze egy magyar fejedelemről tudunk, ki Itáliába hadat vezetett s ez Szent István nagyatyja, Taksony vezér volt, viszont ugyanezekben az években a nyugati írók ismételten megemlékeznek Léi hadnagynak, de főként Bulcsú horkának nevééről, akik a kalandozó hadjáratok utolsó szakaszában teljesen magukhoz ragadták a hadivállalkozások irányítását, e akikben a külföldiek a magyarok „királyait” látták.

A magyar honfoglalás idején Európa nyugati és déli részein egyaránt oly helyzet állott elő, amelyre a magyar törzsszervezet fejedelme előre nem számított. A törzseknek a 900. év táján bekövetkezett végleges letelepedését a pesszimisztikusan megítélt külpolitikai helyzetnek megfelelően kelet felé a védelem, nyugat felé pedig az esetleg szükségessé váló továbbköltözés szempontjai szabták meg. Így jutott a

fejedelmi törzs kezére a legelőkelőbbnek, legértékesebbnek és legvédettebbnek ítélt központi országrész, míg a két legerősebb másik törzs, a gyulái és a horkái a településterület keleti, illetőleg nyugati részén kapott szállásföldet. Mikor azonban a várt besenyőtámadás elmaradt, sőt az egykori félelmes ellenség évről-évre kétségbeesettebb helyzetbe került a keletről előrenyomuló új nomád nép, az úzok és a nyugatról útjukat álló bizánciak és oroszok között, akkor a fejedelmi törzs előnye hátránnyá változott, különösen attól kezdve, hogy nyugat és dél felé megindultak a nagyszabású, adót és zsákmányt jelentő hadivállalkozások.

A nomád népek politikai alakulataiban a feltétlen fejedelmi tekintély árnyékában is élveztek az egyes törzsek bizonyos önállóságot: saját szállásföldjük volt, melyet egymástól ugyanúgy gyepűsávval különítettek el, akárcsak az egész törzsszövetség településterületét az idegen országoktól. A szállásföld tehát az illető törzsek tulajdona volt és azokat az utakat, melyek onnan a külföld felé vezettek, kizárólag ők használhatták. A portyázó seregek vezéreinek az egykorú íróknál feljegyzett nevei azt mutatják, hogy az itáliai portyázásokban elsősorban az a déldunántúli magyar törzs játszott a vezető szerepet, melynek vezére a X. század dereka táján Bulcsú horka volt, felettébb valószínű tehát, hogy a hódolt északitáliai királyság adóját is a horkák élvezték. Ugyanezt a helyzetet találjuk a német hadszíntéren, ahol a helyi adottságokat kihasználva Bulcsú és Léi vezérek népe osztozott. Hasonlóképpen megosztott a horka a törzsszövetség másik vezető hadnagyával, a gyulával és az alduvidéki törzs fejével, a legendás Botonddal, a Balkán-félsziget népeinek sarcán és zsákmányán. Ez a sajátságos

jelenség a törzsi szállásföldek helyzetével és a róluk kiinduló hadiutak kizárólagos használatával függ össze, melynek eredményeképpen a határvidékeken elhelyezkedő törzsek előnyösebb helyzetbe kerültek, mint a külföldről úgyszólván elvágott vezértörzs. Miután pedig a nomád államalakulatok egysége csak addig tartható fenn, amíg az egységet megteremtő főhatalom a nép érdekeit biztosítani tudja, a magyar törzsszövetség kebelén belül oly bomlási folyamat indult meg, mely a fejedelem rovására a horkának, a gyulának és mellettük a másik dunántúli törzs hadnagyának, Léinek kedvezett.

Az eredetileg erősen centralizált, egyeduralmi felépítésű magyar törzsszervezet így a portyázó hadjáratok belső következményeként oly politikai halmaznak adott helyet, amelyben már nem érvényesült egységes vezetés s amely helyi központok körül indult új kikristályosodásnak. A magyar törzsrendszer élén Árpád halála után valójában már nem az ő ivadéka, hanem a határmenti törzsek hatalmas hadnagyai állottak, akiknek a lelkekben lassan gyökeret verő tekintélye, a sikert sikerre halmozó diadalmas hadjáratok során mindinkább elhományosította az isteni turulmadár fogantatásával kérkedő fejedelmi nemzetség hírnevét.

A dolgoknak ebben az állapotában következett be a csatamezőkön a nagy fordulat, mint annak a lassú konszolidációs folyamatnak külső megnyilatkozása, melynek során éppen a magyar támadások lelki hatása alatt a német királyság ismét visszanyerte a törzsi széthúzás által megbontott egységét. Pontosan ugyanekkor a belsőleg megújódott Bizánc is hozzálátott a határain terpeszkedő barbárság megfékezéséhez. Az új vezetőkbe vetett kialakulásban levő

mágikus hit, az a meggyőződés, hogy Léi és Bulcsú vezérége biztosítják a „hétmagyar” népnek a külföldi sarchoz és zsákmányhoz fűződő érdekeit, a gyászos lechmezei (955) és arkadiopolisi (970) vereségek nyomán semmibe foszlott. A csatamezőkről megtizedelve visszaözlő törzsek népe, mely vezérei jórészt elvesztette s a következő évtizedekben gyepüi mögé húzódott vissza, most ismét elismerte annak a fejedelmi háznak uralmát, mely a portyázó hadjáratok aranykorában akarva-nemakarva háttérbe szorult ugyan, de amelynek a háborúk vérvettségétől megkímélt, békében szaporodó népe elegendő alapot adott a fejedelmi hatalomnak a régi értelemben való helyreállításához. A portyázó hadjáratok kudarca tehát azt az ellentétet oldotta fel, mely a törzsek letelepedésében érvényesülő védekező célzat és a külső helyzet támadásra csábító lehetőségei között a X. század eleje óta fennállott. A fejedelmi hatalomnak ezt a nagyszabású megújítását Géza fejedelem hajtotta végre, aki a nagy nomád uralkodókhoz és ősapjához, Árpádhoz hasonlóan a „hétmagyar” népét ismét „rendbeszede”. A törzsszervezet továbbra is megmaradt ugyan, de az egyes hadnagy családoknak a fejedelemhez való viszonya új rendezést nyert. Legnagyobb vetélytársától, Bulcsú horkától megszabadulva, Géza vezér, akit állított hadnagyot a dunántúli horkatörzs élére, rokonának Tar Szerindnek, Koppány apjának személyében. Ahogy egykoron a türk kagánok a törzsek és néprészek szorosabb kapcsolatát házasságok révén biztosították, akként vette nőül Géza vezér is az erdélyi gyula leányát Saroltot s adta feleségül a maga leányát a kabarok hadnagyához, Aba Sámuelhez. A törzsi egyensúlyt és saját főhatalmát biztosítva, nyugat felé békepolitikát folytatott,

melynek legjellemzőbb megnyilatkozása a magyar nagyok quedlinburgi hódoló küldöttsége volt I. Ottó császárhoz (973).

Bár a magyarság már a honfoglalás korában észrevette környezetének megváltozását, azt a mélyreható különbséget, mely a rokon steppenépek és a szervezetlen szlávok közösségei, másrészt pedig a magyarságot számban és megfelelő szervezés esetén katonai erőben is felülmúló letelepült nyugati népek között fennállott, ez a felismerés valójában mégis csak Géza vezér idejében vált az egész nép sorsdöntő problémájává. A „hétmagyarok” beleütköztek azoknak a népeknek kialakult államrendszerébe, melyek első meglepetésükből felocsúdva, fölényesen hátrították el a keleti barbárok támadását. Miután pedig egy nomád nép eredeti szervezetében csak addig maradhat meg, míg a maga élőködő, más népekre rátelepedő életmódját folytatni tudja, a magyarságnak a lassú elsatnyulás, a fegyveres néphalál, illetőleg régi életmódjának gyökeres átalakítása között kellett választania.

Bármily fontos lépés volt is a portyázó hadjáratok bezüntetése, a magyarság, biztonságát, Európa népei részéről való megtűrését és a múlt elfeledését távolról sem biztosította. A császári címnek Nagy Ottó által történt (962) felvétele, melyet a keleti tartományok átszervezése, főként a magyarok felé előretolt állást elfoglaló osztrák határgróf-eág létesítése követett, félremagyarázhatatlan jele volt annak, hogy az avarverő Nagy Károlynak harciasan kelet felé néző impérium christianuma újjászületett. Ugyanekkor Bizáncban egymás nyomdokaiba lépő vaskezü katonacsászárok szívós munkával állították vissza a birodalom régi hatal-

mát és tekintélyét, melynek legjelentősebb állomása Bulgária keleti részének a bizánci birodalomba való bekebelezése és közvetlen görög kormányzat alá való rendelése volt. A vert magyar törzsek tehát két öntudatos és megduzzadt-erejű világhatalom harapófogójába kerültek s ezekután már csak idő kérdése volt, hogy azok külön vagy együttesen mikor szánják rá magukat a kellemetlen szomszédal való végleges leszámolására. Ha a lechmezei csata után nem is érte a magyarságot német részről támadás, ennek oka egyrészt az volt, hogy a császár először a birodalom törzseinek és hercegségeinek önállósági törekvéseivel akart végleg leszámolni, másrészt pedig a császári méltóság felvételével összefüggésben egyelőre az itáliai politika problémái kötötték le teljes figyelmét és erejét. Csak a X. század európai helyzetének és a valóságos erőviszonyoknak teljes félreértésével lehet tehát megkockáztatni azt a naiv állítást, mintha a magyarság mint pogány és nomád nép zavartalanul továbbélhette volna a maga nyugatra fittyethányó „turáni” életét. Ujabb történeti kutatások teljes jelentőségében tárták fel azt az összefüggést, mely a császári méltóság időnkénti felújításai s a keresztény világot ostromló barbár népek megfékezésének és megtérítésének feladatai között a közép-kör közvéleményében fennállott. Császárnak lenni a szó keresztényi értelmében annyit jelentett, mint a hívő világ békéjét a barbárság ellen hatalmas karral biztosítani. Már annakidején Nagy Károly is, a pogány 6zások és főként az avarok legyőzőjeként érdemesítette magát a 800. esztendő karácsonyának koronázására és a császári méltóságnak Nagy Ottó által való megújítására (renovatio imperii) is a pogány szlávok és magyarok legyőzése adott

közvetlen alkalmat. E sokatjelentő gondolattársulás jellemzésére elég a szász dinasztia történetírójának, Widukindnak elbeszélésére hivatkozni, aki előadva Ottó királynak a magyarok felett Lech-mezején aratott győzelmét, úgy tünteti fel a dolgot, mintha őt már ekkor, hét esztendővel a tényleges császárrá koronázása előtt seregének vezérei mint a „haza atyját és imperátori” üdvözölték volna. A magdeburgi érsekség alapítólevele szerint Ottó a szlávok és „avarok”, azaz a magyarok legyőzése után ment el római koronázására, a kortársak tehát a császári méltóság viselőjében elsősorban a pogányok legyőzőjét ünnepelték. Nagy Károly és Nagy Ottó példája azonban azt mutatja, hogy a császári méltóság elnyerése mindenkor egyben újabb ösztönzést is adott egy nagyszabású és misszós célú keleti politika folytatásához. Az avarok a VIII. század végén már nemigen háborgatták a nyugat népeit és mégis a közvélemény nyomása alatt, mely a hit ellenségeinek „mindenütt való legyőzését” követelte, Nagy Károly egyszerűen rájukrontott és a hadjáratok sorozatában verte tönkre egykor félelmetes hadaiikat. Alig lehet kétséges, hogy Géza fejedelem őszinte békevágya ellenére is előbb-utóbb hasonló sors várt a magyarságra. Ha talán nem is következett volna be a teljes megsemmisítés és kiirtás, a német hatalom mindenesetre oly szervezetet adott volna a magyarságnak, mely lényegesen aligha különbözött volna az Elba mentén élő szláv törzsek, vagy a lengyelek és csehek fejedelemségeinek a birodalomhoz való viszonyától.

A X. század végének öntudatra ébredt Európájában tehát nem volt többé helye egy pogány hitű és erkölcsű nomád törzsszervezetnek. A leszámolás kimenetele nem

lehetett kétséges, mégpedig nemcsak azért, mivel a birodalmi haderő több mint egy félszázada megtalálta a magyarokkal való mérkőzés biztos sikerű ellenszereit, hanem már azért sem, mivel a X. század végének magyarsága jelentékenyen kisebb katonai átütőerővel rendelkezett, mint annakidején Árpád népe.

Az a magyarság, mely a X. század alkonyán a Duna-Tisza térségeit benépesítette, már egészen más nép volt, mint az a nomád közösség, mely *egy* századdal ezelőtt ezt a területet hódítóként birtokába vette. A magyarság a X. század folyamán is megőrizte az egykorú nyugat népeitől lényegében elütő életformáját, pogány és nomád maradt, anélkül azonban, hogy ennek az életmódnak előfeltételei a régi értelemben adva lettek volna. Az első évtizedek lázas rohama után a század második felében bekövetkezett a kényyszerű nyugalom korszaka, mely végleg megásta a nomádvilág sírját. A lechmezei ütközettől István király megkoronázásáig egy tespedt félszázad következett, melyet a magyarság akarata ellenére kénytelen volt békében leélni s ezzel megindult életformájának feltartóztathatatlan átalakulása. A nomádelet egyetlen nagy vagyonszerzési kilátása, a portyázó háború letűnt a láthatárról és a hivatásszerű fegyverforgatás a sorozatos kudarcok után nem hozott többé gazdag prédát, nem nyújtott többé kellő alapot a hősi henyelés számára. így előbb-utóbb be kellett következni a féckés gazdasági foglalkozásokra való áttérésnek és ami ezzel egyet jelentett, a régi életértékelés teljes átalakulásának. Ez a változás a X. századi magyarság régészeti hagyatékában hagyta hátra jellemző nyomait.

A büszke hódítók, akik a század elején még magánosan éltek és temetkeztek kedvenc paripáikkal s annak az arisztokratikus fémművességnek emlékeivel, melyet még levédiai hazájukból hoztak magukkal, a század alkonyán már a sűrűbben lakott szláv telepekre húzódtak, maguk is kedvet kaptak a hódolt nép földművelő foglalkozásához, vagy legalább is annak fokozott ellenőrzéséhez. Ennek a folyamatnak tanúja a X. század végétől kezdve mind gyakoribbá váló közös magyar és szláv temetkezés s a sírmellékletek fokozatos elszegényedése. A szlávságra tipikusan jellemző soros temetőekben, szerény mellékletű vagy teljesen üres sírok mellett olyanokra bukkan a régészek ásója, melyekből kétségtelenül a honfoglalókra utaló *tárgyak* és lócsontvázak kerültek elő. A két nép különbsége kezdetben régészeti és antropológiailag is kimutatható, de a század vége felé mindinkább fogy az ősi lovastemetkezések, a sírba helyezett fegyvere és a nomád úri életre utaló tárgyak száma, viszont mind gyakoribbá válnak a szláv ízlésű gyűrűk, karperecek és halántékkarikák. Bár ebben az elszegényedési folyamatban szerepe van a keresztény temetkezési rítusnak is, mely szakít a használati tárgyak sírbahelyezésének pogány szokásával, mégsem tagadható, hogy a X. századtól kezdve a magyar föld leletanyaga fokozatosan „elszlávosodik”. Ez persze távolról sem jelent faji és nyelvi elszlávosodást, hiszen éppen ellenkezőleg, az ország középső részének a honfoglalás korában itt talált szláv lakossága szívódott fel nyomtalanul még az Árpád-kor folyamán a magyar uralkodóelembe. A két nép, a hódító lovas magyarság és a földművelő hódolt szlávság közeledésének tünetei azok a jövevény-szavak, melyek a X. és XI. század folyamán kerültek be

nyelvünkbe. E szókinccs egyik jelentős csoportja földművelésre vonatkozó kifejezéseket tartalmaz, legnagyobbbrészt olyanokat, melyekre a magyarságnak már volt többnyire bolgár-török eredetű szava. Így az átvétel nem azt mutatja, hogy a szlávok ismertették meg a magyarsággal a földművelést, hanem csakis azt, hogy a földművelő szlávssággal való kapcsolat bensőségebbé vált s a mindennapos érintkezés során a magyarság is azon a néven kezdett nevezni bizonyos mezőgazdasági terményeket és művelési módokat, ahogy azt a neki adózó néptől hallotta.

A X. századi fejlődés irányának ismeretében érthető, hogy az életmód megváltozására utaló régészeti anyag legnagyobb mennyiségben az ország azon vidékeiről került elő, melyek a fejedelmi törzs, főként a fejedelmi család birtokaihoz tartoztak, ott tehát, ahol a békés foglalkozásokra való áttérésnek előfeltételei viszonylag legrégebben fennállottak. Szerepe volt ebben az átalakulásban magának a területnek, az antik és Karoling hagyományoktól terhes Pannónia műveltségi tradícióinak is, ahol a földművelés és szőlőkultúra folytonossága sohasem szűnt meg. A fejedelmi törzs nemzetségei még a X. században túllépik eredeti ezállásföldjük határait s a szomszédságban lakatlanul hagyott területen telepednek meg. Ha Árpád népe már a honfoglalás korában „gazdagabb és hatalmasabb” volt a többi törzsnél, úgy ez a fölény a X. ezázad végének megváltozott viszonyai következtében fokozottan kidomborodott és a politikai átalakulás nagy művének biztos alapjává vált.

A harccal, portyázással való vagyonszerzés konjunktúrája letűnt, lehetetlenné vált többek között a földművelő szolganépségnek a külföldről behurcolt hadifoglyokkal való

tervszerű gyarapítása is az ezzel az uralkodórétegnek szolgáló idegen munkaerő egycsapásra gazdaságilag és emberileg egyaránt megbecsültebbé vált. A lassú gazdasági átalakulás így egyben megteremtette a vérségi, etnikai átalakulás, a magyar népjellem fokozatosan szelidülésének előfeltételeit. Nemcsak a régészeti anyag, de az első törvények világánál is úgy áll előttünk az ország népe, mint amely már kizárólag falvakban él, állattenyésztés mellett azzal egyenlő mértékben földműveléssel is foglalkozik. Ha a magyarság magával hozott ősi társadalmi szervezete, a nemzetség intézménye nem is bomlott fel, a nemzetséghez tartozó és azon kívül élők különbsége a falutelepülés következtében mindinkább vesztett eredeti élességéből.

A gazdasági-társadalmi nivellálódásnak és a népjellem átalakulásának folyamatában az itt talált szláv elemek mellett fontos szerep jutott a külföldről, elsősorban a nyugati országokból behurcolt szolganépségnek. Ezeket a rabokat, akik többnyire a magas színvonalon álló nyugati országokból származtak, a magyarok nem falvakban telepítették le, hanem házuk táján foglalkoztatták őket és így e szolgák még a szlávoknál is közvetlenebbül alakíthatták uraik műveltségét és lelkületét. A X. század végén Piligrim passzau püspök papjai oly nagy számban találtak ilyen nyugati országokból származó rabokat, hogy számukat — nyilvánvaló túlzással ugyan — a magyar uralkodórétegnél nagyobb-nak gondolták. Ezek a szolgák, elsősorban persze asszonyok és gyermekek, nagy szerepet játszottak a magyar etnikum átalakulásában, amennyiben először telítették azt nyugat-európai, román és germán rassz-elemekkel. E nagyarányú vérkeveredés természetesen nem forgatta ki a magyarságot

ősi jelleméből, melynek alapja továbbra is az uralomra született katonás vonás maradt. Katonai fölényét Árpád maradéka a jövőre is megőrizte, de az elkövetkező századokban már nem idegen népek megrohanására, leigázására és kihasználására, hanem immár saját földjének eredményes védelmére gyümölcsoztette. A háborúnak ősi, gazdasági jellegű megalapozása és indokolása már a X. század végén értelmét veszítette, s ezzel a nomádéletnek egyik legjellemzőbb csökevénye lett visszahozhatatlanul a múlté.

E jellegzetesen átmeneti műveltségű nép, melynek a harc már nem volt egyedüli kenyere, viszont még nem rendelkezett a békés életet élő nemzetek szilárd szervezetével, képtelen lett volna eredményesen szembeszállani akár a német, akár a bizánci világhatalommal. István és a pogány törzsfők összecsapásának kimenetele sejtetni engedi egy esetleges német- vagy bizánci-magyar összecsapás következményeit. A magyarságnak tehát vagy pusztulni, vagy megújhódnia kellett. Bár a megújhódás érdeme Szent István uralkodói és emberi nagyságának mérlegére esik, mégis az átalakulás viszonylag simán éppen azért mehetett végbe, mivel annak előfeltételei a magyarság belső fejlődésében már készen állottak.

Ahogy a X. század végének félnomádsága átmenetet teremtett a „keresztény módra” (more christiano) való élet végleges szervezéséhez, akként a lelkek is megérttek már a keresztény hit befogadására.

Csak a fehérülő áldozat romantikus képén merengő naiv álmodozók képzelhetik el a kereszténység és pogányság különbségét, mint vallási, „dogmatikai” antagonizmust. A kora középkor archaikus jellegű műveltségében a pogány-

ság és kereszténység szembenállása elsősorban nem a hitelvek különbözőségében, hanem az élet egész berendezésében érvényesül. A sátor és a ház, a nomád pásztorkodás és a földművelés, a nyilazás és a kézitusa különbözőségét éppen úgy jelenti, mint azt az ellentétet, mely a fejedelmi hatalom indokolásában a két műveltség között fennállott. Az az intellektuális színvonal, melyen a középkornak újonnan feltűnő barbár népei állottak, teljesen lehetetlenné tette a végső, elvi tartalmak kiélesedését. A pogány magyarságnak eemmesetre sem a keresztény hitelvekkel gyűlt meg a baja, mert ezek számára ekkor már érthetők és elfogadhatók voltak.

A magyarság oly kultúrkörből szakadt Európába, melynek népei meglehetősen magasrendű istenélménnyel rendelkeztek. A nomád népek, közöttük a magyarság életének racionális alapvetése, a steppe fölött a maga végtelenségében kibontakozó menny látványa együttesen érlelték meg egy meglehetősen egyszerű és tiszta hitvilág kialakulását. Keleten maradt baskir rokonaink a természetszellemeK lett elsősorban ahhoz az istenhez fohászoktadk, „aki az égben lakozik” e akít „mindezeknél feljebbvalónak tartanak”. Az istenélménynek ez a monotheisztikus jellege érteti meg velünk a magyar nyelv keresztény terminológiájának egy rendkívül jellemző sajátosságát. Nem csupán oly, a kereszténység legbelsőbb lényegéhez tartozó fogalmak megjelölésére szolgálnak „pogány” magyar szavak, mint bűn és a bocsánat, nem csupán Isten házáat jelölték őseink a magyar „szent” jelentésű egy szó összetételéből képzett egyházzal, hanem még a kereszténység Atyaistenének jelölésére sem volt szükségük szláv vagy nyugati jövevényszóra. Isten

szavunk eredete mindmáig nincs végérvényesen tisztázva, annyi azonban kétségtelen, hogy nem valamelyik szomszéd keresztény nép nyelvéből került hozzánk, hanem a magyarság honfoglalás előtti szókészletéhez tartozott.

Az új hit befogadásának viszonylagos gyorsaságát az istenélmény rokonságán kívül főként azok a hatások magyarázzák, melyek a magyarságot a Kr. u. VI. századtól kezdve egészen a tervszerű térítés megindulásáig megszakítás nélkül érték, anélkül, hogy e pogányok egyetlen vértanúval is gazdagították volna a mártírok galériáját.

Az ősi és új vallási képzetek korai elkeveredésének beszédes példája a honfoglaló magyarság művészetének egyik legszebb emléke, a bezdédi tarsolylemez, melyen a régi hitre utaló sárkány alakzatok mellett már a kereszt jelvénye is feltűnik.

A keresztény tanítás átvételének egyetlen akadálya a pogányságnak a harcot istenítő morálja lehetett volna, mely a germán észak népei számára oly nehézé *tette* a szeretet vallásának befogadását. A magyarságnál ilyesmiről nem lehetett szó, mert ez a nép életformájának lassú átalakulása következtében a keresztény térítés megindulásakor gazdasági, társadalmi és politikai téren egyaránt túljutott ezen a heroikus morálon.

III. FEJEZET

SZENT ISTVÁN KERESZTÉNY KIRÁLYSÁGA.

A X. század végétől a XII. század végéig terjedő korszak magyar történetére első királyunknak, Szent Istvánnak személyisége és alkotása nyomta rá a maga letörölhetetlen bélyegét. Életművének lényege a «magyarság régi pogány politikai szervezetének megsemmisítése s egy oly rend életrehívása volt, mely az élet összes viszonylataiban a kereszténység eszményeihez igazodott.

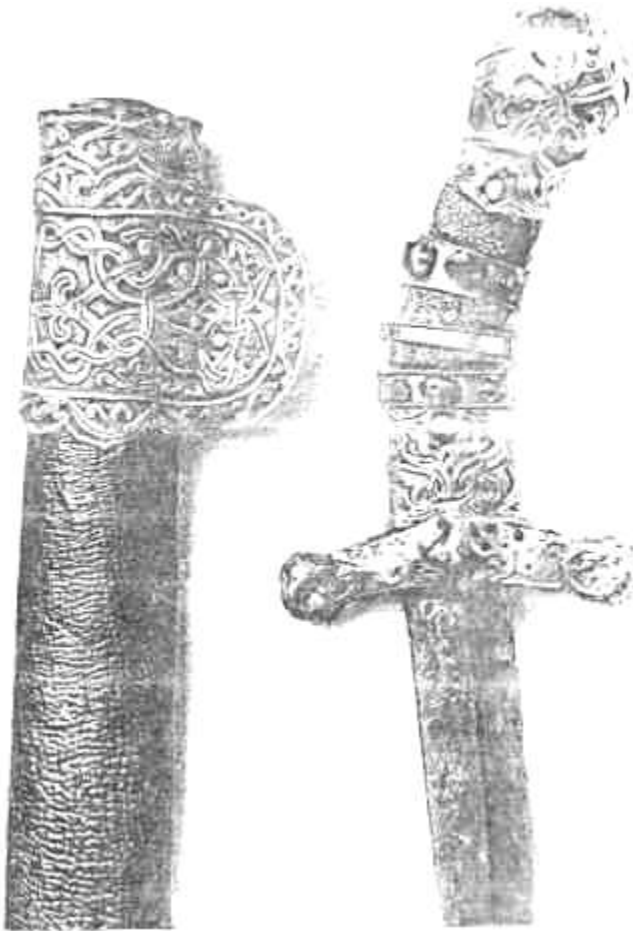
Bármennyire készen állottak az előző évtizedek fejlődésében a századforduló nagy változásainak előfeltételei, bármennyire korszerűtlen jelenség volt is a század Európájában a magyar törzsszervezet népvándorláskori csökevénye, István ragyogó uralkodói képességei, fanatikus eltökéltsége és megalkuvást nem tűrő következetessége nélkül a magyarság tovább sínylődött volna Géza vezér korának félpogány állapotában s ami ezzel egyértelmű, egy összehasonlíthatatlanul alacsonyabb társadalmi, gazdasági, szellemi, sőt katonai színvonalon, mint amelyre — a román-germán nyugat népeiről nem is szólva — a környező szláv népek éppen a X. század végétől kezdve német hatás és irányítás alatt felemelkedtek. A X. és XI. század fordulóján az előző és következő időkhez viszonyítva föltöbb kedvező európai

konjunktúra állott elő magyarság számára s István ezt a kínálkozó pillanatot a történet igazi nagyjainak ösztönösségével ragadta meg. Nélküle nincs önálló magyar állam és egyház, elképzelhetetlen a sajátos magyar nemzeti kultúra éppen úgy, mint az a nagyhatalmi állás, melyet nyomdokaiba lépő utódai a középkor folyamán országuk számára kivívtak.

Géza fejedelem idejében ennek az elkövetkező szebb jövőnek egyetlen záloga az az ifjú volt, aki felpogány atyjával éilenfét⁷ már meggyőződéses kereszténnyé nevelkedett.

István 969 táján született s pogány neve Bajk volt, mely törökül „hőst, vezért, fejedelmet” jelent. A keresztességben Piligrim egyik papjától a passauai egyház védőszentjének, az első vértanúnak nevét kapta. Ifjúkoráról, nevelőiről úgyszólván alig tudunk valamit s csak annyi látszik valószínűnek, hogy maradandó hatást gyakorolt lelki fejlődésére Kelet-Európa nagy apostolának, Adalbert prágai püspöknek, ennek a nyugtalan, érzékeny, az eszményért örökösen küzdő léleknek a példája.

István király tetteit, és jellemét csak egyetlen feltevéssel tudjuk megmagyarázni: a lélek legmélyéről feltörő vallásossággal, melyben nem volt sem alkalmazkodás, sem ezínlelés, csupán feltétlen hit és eltökéltség. Minden olyan magyarázat, mely. más irányból közeledik az első király monumentális alakja felé s őt politikusnak, ügyeskedőnek akarja feltüntetni, csak száralmas torzképet rajzolhat rendkívüli egyéniségéről. Ez a vallásosság jóval több egy jámborrrá lett pogány, barbár fejedelem érzelmi megnyilatkozásánál: benne hit és értelem találkozott. Életrője István királyt irodalmi műveltségű férfúnak (homo literátus)

AZ ÜGYNEVEZETT NAGY KÁRÚLY-KARD.
HOXFOGLALÁSKORI MAGYAR VEZÉRÉ (ÁRPÁDÉ) VOLT.
BÉCS. WELTLICHE SCHATZKAMMER.

HONFOGLALÁSKORI TARSOLYLEMEZ BEZÉDRŐL.
BUDAPEST, M. NEMZETI MÚZEUM.

mondja, akit nevelői még ifjúkorában sikerrel vezették be a hét szabad művészet alsó fokozatának, az úgynevezett *ars grammaticânak* rejtelmeibe. Ez pedig a kor általános színvonalát jelentékenyen meghaladó műveltséget biztosított számára, mely a korai középkorban még az alsóbbrendű papság körében sem volt egészen általános. Aki a grammatika művészetét kitanulta, nem csupán szóban és írásban bírta a latin nyelvet, hanem a Karoling-kori tudományosság értelmezésében tulajdonképpen klasszika-filológiai ismeretek birtokába jutott, a Szentírásen kívül egész sor egyházi és világi szerző műveivel és azok magyarázataival ismerkedett meg. Ez a műveltség teljesen azonos azzal, mellyel a keresztény uralkodó koraközépkori mintaképe, Nagy Károly rendelkezett, aki nemcsak államférfi és hadvezér, de egyben a VIII. ezázad úgynevezett Karoling-renaissance-ának ihletője is volt. Az *ars grammaticâban* rejlő keresztény és antik művelteégi elemek elsajátítása egymagában kivételes helyet biztosított Istvánnak Kelet-Európa kereszténységének történetében. A szomszédos országok fejedelmi székein kivétel nélkül Géza vezérhez hasonló félpogányok ültek, akik vajmi kevés bizonyítékát hagyták az utókorra spontán, valóban átélt vallásosságuknak. Míg a lengyelek első fejedelme, a normán származású Mieszko csak keresztény feleségének befolyása alatt vette fel az új hitet, míg a cseh Boleszláv nyíltan rokonszenvezett a pogány mozgalmakkal s sorozatosan ezemethúnyt az egyházat és a papságot ért durva sérelmek felett, addig a magyarok első királya oly műveltség vértetében vállalta uralkodói hivatását, mellyel az akkori világban csak a Nyugat régóta hívő népeinek jámbor uralkodói dicsekedhettek.

Az a szellemi vezérkar, mely Istvánt a kereszténység terjesztésében és a magyar egyház szervezésében támogatta, a kor legmodernebb egyházi irányzatát képviselte. A X. század elején indult hódító útjára a burgundiai Cluny bencés-kolostorából az a szerzetesi mozgalom, mely a keresztény jámborság új stílusát alakította ki, s amelynek az állam és a 3gyház viszonyáról vallott felfogása a középkor további századainak egyháztörténeti fejlődését meghatározta. Cluny nagy apátjai a valóságot ismét közelebb akarták hozni a keresztényi eszményhez s szinte szerzetesi szigorral kívánták érvényesíteni a politikai és a mindennapi életben a Megváltó parancsait. Ennek az irányzatnak lelkes híve volt az a Szent Adalbert is, aki oly nagy hatást gyakorolt annakidején az ifjú István egyéniségére. Nagy munkája közepette, férfikora delén pedig az egykori prágai püspök közvetlen tanítványai állottak István oldalán, kiket Adalbert a breunowi kolostorba gyűjtött össze, hogy a pogány cseh földön a szerzetesi életnek új eszményeit megvalósítsák. Mikor azonban püspökük Itáliába utazott, a nép dühe elől a tanítványoknak menekülniök kellett. István országában találtak új hazát és a réginel hálásabb munkaterületet.

A X. század végén és a XI. elején a clunyi irányzat célja elsősorban még a vallásosság felélesztése és elmélyítése volt s ez a törekvés főleg a kultusz terén hozott újításokat. A clunyi hatás éppen ezért Magyarországon is kultikus tényekben jelentkezik, amit István munkatársainak egyházi beállítottságán túl az a közvetlen érintkezés tesz érthetővé, mely István és Cluny nagyhírű apátja, Odiló között fennállott, aki levelet is írt a nemrég még pogány magyarok fejedelméhez. Ily korszerű, sőt modern irányzat

meggyőződéses követésére csak oly uralkodó vállalkozhatott, aki több volt egyszerű hívónél, aki egyéni vallásos érzületén túl magasabb egyházi és világi műveltséggel is rendelkezett. Hit és műveltség együttesen magyarázzák tehát az első király életművének páratlan tervszerűségét, az egyes cselekedetek mögött mindig megtalálható világnézeti megalapozást, melynek monumentális bizonyága az utókor által neki tulajdonított, s fiához, Imre herceghez intézett Intelmeiben (*Institutio Morum*) áll előttünk.

A középkor embere mindenkifelett erényeket kívánt uralkodójától, melyek őt népe keresztényi szellemű vezetésére alkalmassá teszik. Ezeket az erénykövetelményeket még Szent Ágoston foglalta „a kegyes, igazságos és békességes király” képletébe, mely azután évszázadokra meghatározta a monarchia és az alattvalók egymásközötti viszonyát. Az egyházas felfogás tükröt állít az uralkodó elé, hogy abban a keresztény uralkodó követendő erényeit szemlélhesse és elsajátíthassa. Ez a nevelői célzat sajátos műfajt hívott életre, az úgynevezett „királytükrök” irodalmát, mely sokféle egyéni és helyi változatban fejtegette az uralkodói erények rendszerét.

Ilyen királytükör az *Institutio Morum* is, melynek sajátos helyet éppen az biztosít a középkor irodalmában, hogy benne az atya szól fiához, a király a trón örököséhez. A magyar középkor későbbi századai minden kétely nélkül vették tudomásul, hogy az Intelmeknek maga István király a szerzője, de a mai történetíróban is el kell hallgatnia a szkepszisnek, ha e remekmű egyedülálló szubjektivitására, nyilvánvaló magyar vonatkozásaira és István cselekedeteivel való programmszerű összefüggésére gondol. Az Intel-

meknek István király vagy szerzője, vagy pedig közvetlen sugalmazója volt.

Műveltsége, egyéniségének erősen intellektuális jellege markáns háttérrel ad bensőséges, minden megalkuvásra képtelen vallásosságának. Nem csupán későbbi életírói, de külföldi kortársai is a keresztény királyeszmény eleven megtestesítőjét látták benne s hézagosan ismert életének eseményei ennek az eszménynek hiánytalan átélését bizonyítják. Egész életét egyetlen cél szolgálatába állította s ez „a kereszténység ifjú palántájának” megerősítése volt, melynek érdekében könyörtelen energiával taposott el mindenmű ellentétes megmozdulást. Saját véreit sem kímélte s az igazi újító fanatizmusával fordult szembe családjának a régi rendhez szító tagjaival éppen úgy, mint atyjának évtizedeken át kipróbált hűségű munkatársaival.

A múlttal való szembefordulásnak ez a feltétlensége egymagában oly rendkívüli egyéniség körvonalait állítja eléink, aki előzményekből és környezetből aligha magyarázható. Jellemének egyéb vonásai, így fellépésének magától értetődő királysága, akaratnyilvánításainak ellentmondást nem tűrő módja és tagadhatatlan autokratikus hajlandóságai ugyanakkor arra is emlékeztetik a szemlélőt, hogy e tökéletesen keresztény ifjúban a honszerző Árpád vére folyt.

Az utókornak örökké imádkozó és könnyező Szent Istvánja könyörtelenül felkötötte a hazudozó és parancsait megszegő határőröket, életfogytiglan fogságban tartotta tulajdon anyjának testvérét, négyfelé vágatta halott rokonának testét s meg tudta fosztani szemevilágától unokaöccsét. Mindezt megmagyarázhatja az árulásnak, a felségsértésnek keresztény szempontból is jogos megtorlása, mégis

magában a gesztusban oly nyilvánvaló a született fölény, az eszközökben és módokban annyi a keleties vonás, hogy lehetetlen rá nem ismernünk a korlátlan hatalmú nomád fejedelmek ivadékára.

Ifjúkorában a fejedelmi hatalom lassú megerősödésének szemtanuja volt, de a monarchia kiépítésének atyja által diktált irama nem elégitette ki a teljes fordulatra áhízó lelkét. Pogány nevéhez méltóan az első keresztény király minden cselekedetében született vezérnek is bizonyult. Mint honszerző őse, a magyarokat nem szeretettel, de szigorral rendbeszedő Árpád, vagy a nomádvilág régi nagy monarchái, ő is csak egyetlen akaratot ismert, a magáét, s semmi sem állott tőle távolabb, mint atyjának óvatos egyensúlyozó politikája. E hajlandóságokkal jellemében a vezéri szék elfoglalása után vagy neki kellett rövidesen elbuknia, vagy annak a meggyökeresedett törzrendszernek véglegesen letűnnie, melyben a fejedelemnek csak a „primus inter pares” bizerény szerepe jutott.

A korlátlan hatalom azonban nem cél, hanem csak eszköz volt nála. A pogány nép vaskezű fejedelme a keresztény uralkodó erkölcsi feladatköréből merített erőt művének véghezviteléhez. Maga a cél is több volt, mint uralkodni, a nép élelméről, ruhájáról, szóval földi létéről gondoskodni. István keresztényi életre nevelni, téríteni és üdvözíteni akart s e célhoz képest a hatalomnak szabványos kellékei csak gyarló és bűnös földi eszköz szerepét játszották. Miként törvénykönyvének bevezetésében mondja, „a régi és új augustusok példájára” ad útmutatást népének, hogy „miképen élhetnek tisztességes és háborúság nélkül való életet”. Az egyeduralom tehát Istennek tetsző, keresztényi életet akar

hozni a földnek erre a darabjára,--oly rendszert, melyben az isteni rend (*ordo*) tükröződik. Ezt a célt pedig csak egyetlen ember valósíthatja meg, a kötelességeivel és jogaival tisztában levő keresztény király, aki éppen ezért senkivel sem osztozhat a hatalomban, legkevésbé azokkal a törzsfőkkel, kiknek egyénisége az új világtrend szempontjából nem sok jóval kecsegtet.

Pogány őseitől örökölt politikai tehetsége és uralkodói hivatása éppen úgy csak külső keretét adják meg művének, akárcsak azok az anyagi és hatalmi erőforrások, melyek még atyjától szállottak reá. Keresztény államot akart létrehozni, úgy, ahogy ezt a képződményt kora elképzelte s ahogy ő maga fia előtt az Intelmek komor fenségű mondataiban felvázolta.

A korai középkor államfelfogását az istenkegyelmiség gondolata hatotta át Régi, ószövetségi forrásokból táplálkozó keresztény meggyőződés szerint a felsőbbség Isten akaratából áll az emberiség felett, a király *dei gratia* uralkodik, tehát szükségképen Isten akaratának szerez érvényt: a földi állam célja csakis az isteni törvények megvalósítása lehet. Ez az elképzelés vezetett a középkorban a királyi hatalomnak sajátos theokratikus értelmezéséhez, a közvetlen isteni rendelés tanához, mely szerint a király éppen király mivoltánál fogva nem csupán világi feladatokat lát el, hanem maga is „mintegy pap” (quasi sacerdos) s még egyházi szempontból nézve is a papi hivatásnak részese (*particeps ministerii nostri*), akinek felavatása éppen ezért a püspökszenteléssel rokon szertartás keretében történik. Király és egyház tehát egyaránt az isteni törvény alapján állanak, céljaik és törekvéseik közösek és így természet-

szerűen egymásra vannak utalva. A király mint az „egyház „védője” (defensor ecclesiae) beleszól annak legfelsőbb ügyeibe e a hitelvek szféráján túl döntő szava van minden szervezeti, kormányzati, sőt fegyelmi ügyben is. Belátása szerint jelöli ki az egyházmegyék határait, érvényesíti akaratát a püspöki 6zékek betöltésénél, elnököl az egyházi ügyeket is tárgyaló zsinatokon s atyai szóval dorgálja a kötelességeikről megfélekedző püspököket. Ugyanakkor az egyház, melyet a világi hatalom karja védelmez, szükségképpen szintén kiveszi részét annak az államnak kormányzásában, mely az Ő céljaival magát azonosítja. A nyugati országokban a főpapok vazallusaik élén a nagy hűbérurak módjára szolgálják királyukat s a zsinatokon egyházi büntetéseket szabnak ki oly bűnökre is, melyek mai felfogásunk szerint nem érintik a keresztény morál köreit.

Ez a királyeszmény és kormányzati gyakorlat, mely István korában még virágjában állott, a X. század végének miniaturáiban képszerűen áll előttünk. Géza és István kortársát, II. Ottó császárt trónusán ülve ábrázolja a reichenau evangeliárium (975). Fejére minden egyházi közvetítés nélkül, mintegy a közvetlen isteni ordináció szemléltetésére, égi kar helyezi a koronát. Az uralkodó ábrázolása a Krisztus-ábrázolás jegyeivel történik s a művész ezzel akarja kifejezni, hogy a fejedelem „Krisztus helytartója” (vicarius Christi), egyezményben „pap és király” (rex et sacerdos). E felfogásnak megfelelően a trónus magasan áll a kétoldalt helyetfoglaló alakok felett. Az uralkodónak jelvényektől terhelt kezét, jobbról a püspökök, balról a grófok támogatják: a világi (impérium) és az egyházi hatalom (sacerdotium). tehát a király személyében egyesül.

Ennek a képes ábrázolásnak szavakba öntött mása az *Intelmek könyve*. Az uralkodó legfontosabb kötelessége a hit felkarolása és védelme, király tehát csak hívő keresztény lehet: „ha feltartod a hit pajzsát, fejedén az üdvösség sisakja”. A hitvédő királyt pedig a főpapok rendje, az ispánok és vitézek kardja támogatja munkájában, akik neki nem szolgálai, hanem testvérei. A királyság tehát feltétlen egyeduralmat, de nem felelőtlen kormányzást jelent. Az *Intelmek* minden sorában az a lényegbevágó különbség jut kifejezésre, mely az új keresztény államot a pogány ősök keleties színezetű politikai képződményétől elválasztja. Míg a lovasnomád népek s így a magyarság régi monarchái vérükben hordozzák az uralomra való elhivatottság jogcímét, mely számukra teljes felelőtlenséget és alattvalóik vak engedelmisségét biztosítja, addig István, ha nem is mond le a származásban rejlő előnyökről, uralmának alapját elsősorban mégis keresztényi—alkalmasságában jelöli meg. Ez a keresztény alkalmasság-esszmény pedig magyar fogalmazásában is a békesség, kegyesség és igazságszeretet erényeit követeli meg az uralkodótól, mert csak ezek birtokában válhat az új földi állam a *civitas Dei*, Isten országa másává. A király csak addig számíthat engedelmisségre, az alattvalók csak addig kötelesek előtte hódolni, ameddig az isteni törvényhez és joghoz, mely magasan az ő akarata felett áll, alkalmazkodik: „A békességre törekvő királyok uralkodnak, míg a békétlenek zsarnokoskodnak ..., míg békességre igyekszel, király vagy és a király fia, de ha irigynek, haragvónak, békebontónak bizonyulnál, idegeneknek adatik a Te országod.”

A pogány törzsi állammal való szembehelyezkedés, a régi és új augustusok példájának követése, valamint az ősi

uralkodói tekintélyelv megtagadása azonban korántsem jelentette azt, mintha István oly vértelen és színtelen keresztény államot akart volna létrehozni, mely a keresztény Nyugat gyarmataként, a magyarság társadalmi és gazdasági adottságaira való tekintet nélkül rendezkedik be a Duna és Tisza térségein. Az új rendszert István abban a meggyőződésben hívta életre, hogy „minden nép saját törvényei szerint él”, mert „melyik görög kormányozná a latinokat görög ezokás szerint, s mely latin a görögöket latinok módjára? Bizonyára senki”. Ezért ajánlja fia figyelmébe a szokás tiszteletét és megtartását.

A szentistváni monarchia elméleti alapvetése tehát figyelembeveszi a magyarság saját népi egyéniségét s ahhoz alkalmazkodva, arra építve, de semmiesetre sem öncélúan rombolva kívánja felemelni az új keresztény állam épületét. István keresztény, de a kor lehetőségei között magyar államot akart létrehozni.

A keresztény elvek és a magyar hagyományok összeolvasztása csendül ki az Intelmeknek legtöbbször idézett s a magyarságnak más népekkel szemben elfoglalt álláspontjára mélységesen jellemző soraiból is: „A vendégekben és jövevényekben oly nagy haszon vagyon, hogy a királyi méltóság méltán juttatja nekik a hatodik helyet. Attól kezdve gyarapodott ugyanis a római birodalom, magasztaltattak és dicsőítették a római királyok, mióta sok nemes és bölcs férfi gyűlt hozzájuk különböző országokból. Róma máig szolgálta volna, ha Aeneas nemzetsége nem tette volna szabaddá. Mert, ahogy különböző tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, akként különféle nyelveket, szokásokat, fegyvereket és tudományokat hoznak magukkal, melyek

díszítik a királyságot, felmagasztalják az udvart és elriasztják az idegenek vakmerőségét. Bizony gyenge és törékeny az egynyelvű és egyerkölcsű ország. Ezért meghagyom neked fiam, hogy őket jóindulattal és tisztességgel tápláld, hogy 6zive6ebben legyenek nálad, mint ahogy másutt lakoznának”. E gondolatok eredetét a római példára való hivatkozás árulja el. Annak a Róma-eszmének magyar fogalmazásával van dolgunk, melyet István nagy pártfogói, III. Ottó és II. Szilveszter hirdettek, 'a amely az antik impérium emlékéhez kapcsolódva, Rómában, „a világ fejében” (caput mundi) látta a népi és helyi sokféleségeket átfogó keresztény birodalom szimbólumát. E korszerű, szinte divatos gondolatokon kívül mindenesetre hatott István állásfoglalására és az idegenek és jövevények számára ellátást és emberséges bánást követelő bibliai tanítás, e keresztény elemek mellett azonban döntő módon szóhoz jutottak benne családjának ősi népszervező és népolvasztó *ösztonei* is.

A nomád népek és a honfoglaló magyarság műveltségének jellemzésénél úgy láttuk, hogy a magyarság nem alkotott a szó mai értelmében egyfajú és egynyelvű népet, nemzetet. A nép ebben a világban a politikai szervezés terméke, a dinasztia alkotása volt csupán. Lovasnomád alapkultúrájánál! megfelelően a magyarság is kezdettől fogva biztosította a maga számára a más néptestekről leváló idegen elemek csatlakozásának lehetőségét. Ez a csatlakozás azonban sohasem jelentett egyben tudatos „magyarosítást”, mégpedig azért nem, mivel a politikai szervezés magvát alkotó magyar nép eem önmagában, hanem csakis az uralkodó házhoz való sorsközösségi viszonyában alkotott egységet, s így nyelvi éo faji szempontok kiélezése iránt kezdettől fogva

nem volt érzéke. A bibliai tanítás és főleg a Róma-eszme korszerű köntösében, tehát ez az ősi beállítottság szólal meg s így az Intelmek szavai nemcsak István korára, de egyben az egész magyar középkorra szóló érvennyel kifejezik az idegenekkel és másnyelvűekkel — ma úgy mondánánk — nemzetiségekkel való bánásmódnak magyar normáját.

István egyéniségének, világnézetének és a keresztény koreszmékhez való viszonyának ismeretében tudjuk csak a maga igaz mivoltában annak az ellentétnek áthidalhatatlanságát megérteni, mely a fiatal keresztény fejedelmet a törzsek hadnagyaitól elválasztotta, azoktól a hadnagyoktól, akik még Géza idejében is osztoztak Árpád utódjával a magyarok feletti uralmon. Ilyen osztozásról többé szó sem lehetett s ezt jól tudták azok a törzsfők, kik Géza halála után egymásután lázadtak fel az új fejedelem ellen.

Elsőnek Koppány somogyi vezér, annak a Tar Szerindnek fia mozdult meg, aki Bulcsúnak gyászos halála után Géza vezér akaratából vette át a dunántúli horka-törzs vezetését. Koppány a levirátusnak a magyaroknál is meglevő szokása alapján, keresztény felfogás szerint „vérferető”-házasságra akart lépni Géza özvegyével, a „szép” Sarolttal. Vállalkozása pogány szempontból nem volt törvénytelen, hiszen Koppány maga is Árpád-sarj, valószínűleg a honfoglaló vezér legidősebb fiának leszármazója volt, aki éppen ezért ugyanúgy igényt tarthatott a fejedelmi tisztségre, akárcsak maga István. A magyarság körében még a XI. század folyamán is általánosan elismert volt az uralkodó nemzetség minden egyes tagjának a vérséggel és a kiválástottsággal indokolt öröklésjoga, mely így a maga kötetlen-

ségében meg az elhunyt fejedelem jelölése ellenére is a trónkövetelők törekvéseinek kedvezett. E motívumokból láthatóan Koppány még teljesen a régi világ szellemében járt el, úgy akarta az útból félreállítani fiatal rokonát, ahogy ez a nomád törzsszervezetek körében a viszálykodó rokonok között ősidők óta szokásos volt. Lázadásában tehát valóban a pogányság erői mozdultak meg, azonban nem annyira az új vallás, mint inkább az új politikai eszméket képviselő és a törzsszervezet létrejele törvő fejedelem ellenében. Koppány hadai azonban ugyanúgy vereséget szenvedtek István vezér nyugati módra harcoló és német lovagok által vezetett seregétől, ahogy négy évtizeddel előbb Bulcsú horka és Lél hadnagy seregei is elbuktak a megreformált nyugati harcmodorral való mérkőzésükben.

Koppány leveretése után a X. század másik vezetőszerepet vivő törzsének fejére, az erdélyi gyulára került a sor. Bár e hadnagy nemzetség már egy félszázad óta keresztény volt és maga területén keresztény egyházakat és kolostorokat létesített, István egyeduralmának gondolatával ő sem tudott megbékélni és „mindig ellenére cselekedett a szent királynak”. Néhány esztendővel Koppány leverése után a gyulát is elérte sorsa: István hadai reátörték, seregét leverték és ő maga unokaöccse fogságában fejezte be életét. Az egyeduralom elve tehát rövid idő leforgása alatt teljes diadalt aratott és a kereszténység és pogányság küzdelmének kimenetele valójában már Koppány leveretésével eldőlt.

A somogyi vezér ellen vívott diadalmas harc világos hitvallás volt az ifjú István kereszténysége mellett, mégpedig nem csupán saját alattvalói, de egyben az egész

keresztény világ felé. Az új hit s a hitet képviselő fejedelem ellen intézett támadás szigorú megtorlása vezette be a fejedelemségnek királysággá való átalakulását és a keresztény magyar államiságnak nemzetközi elismertetését.

Bár közel félszázad óta nem érte Európa népeit magyar támadás, bár Géza vezér ismételten jelét adta Lókévá jvának és a keresztény hit támogatásának, a nyugati népek közvéleménye a múlt még elevenen élő emlékeinek hatása alatt mindebből mégsem az őszinte közeledés becsületes szándékát, hanem csupán” a megfélemlített régi ellenség meghunyászkodását tudta kiolvasni. A magyarság a fejedelmi család és a nép nagyrészének megkeresztelkedése ellenére — mely már Géza idejében bekövetkezett —, sem nyert még befogadást abba az impérium christianumba, melyet Nagy Károly nyomdokain haladva Nagy Ottó és utódai építettek ki. Ez a birodalom magábazárja a Nyugat összes hívő nemzeteit, melyek élesen elkülönülnek a szakadárság útját járó bizánciaktól és a pogány világtól. A hatalmas nyugati birodalomra félelemmel tekintő népek táborában — miként ezt egy 981-ből való emlékből olvassuk — ott „vicsorítja fogát” a magyar is. Két évtizeddel később, midőn II. Szilveszter pápa szemlét tart efelett az impérium felett, szinte büszkeséggel kebelezi be abba a magyarok immár hívő népét: „Miénk, miénk a római birodalom, erőt ad gyümölcsöző Itália, katonátadó Gallia és Germania s nem hiányzik nálunk a szkíták hatalmas királysága sem. A miénk vagy Cézár, a rómaiak császára és Augustus, aki a görögök fejedelmi véréből származol, császársággal a görögöket felülmulod, öröklés jogán a rómaiaknak parancsolsz, elméddel és szavaddal pedig mindkét nép felett állasz.” A „szkíták

hatalmas királysága” kétségkívül a magyarságot jelenti s a pápa az impériumot és annak urát, az ifjú III. Ottót ; ünneplő szavaiban valójában kijelöli az új nép helyét ebben a birodalomban.

Mi is az az impérium, melyről II. Szilveszter pápa beszél? Amint szavaiból világosan kitűnik, a keresztény népeknek testvéries találkozása a közös hit, a régi, de felújult állameszme jegyében. A „rómaiak császára” az összes népek felett áll, mindnek egyformán ura és vezére. Azonban éppen ezen a ponton, a császári vezetés kérdésében mutatkozik mélyreható különbség egyrészt Nagy Károly és Nagy Ottó, másrészt III. Ottó császársága között. Bármennyire tisztában voltak is a császárság felújítói tisztségük univerzális feladatkörével, bármennyire átéreztek is egyetemes keresztény jellegét s így annak szükségét, hogy az összes népek felett álljon, helyi és népi megkötöttségéből mégsem tudták teljességgel kiemelni. Nagy Károly a frankok, Nagy Ottó a szászok erejére támaszkodva látott hozzá a népek megszervezéséhez, ami annyit jelentett, hogy a frank és szász érdekek ellenőrizhetetlenül szóhoz jutottak a birodalom egyetemességének rovására. Bármennyire hangoztatta is Nagy Károly a pápához intézett híres 796-i levelében a maga uralkodói feladatkörének átfogó voltát, a krisztusi hitnek *mindenütt* való terjesztését, ha ebben a hitterjesztésben a birodalmi szervezetbe teljesen beágyazott frank püspökségeké volt a döntő szó s a birodalmi eszme minden sikerének gyümölcsét is ők élvezték. Magdeburg szerepe a lengyelek felé, s Piligrimnek magyarországi kísérletei egyaránt azt mutatják, hogy I. és II. Ottó korában a németbirodalmi egyház - határokon túli térítései politikai függést teremtettek a kereszt-

tény hitet befogadó nép önálló állam- és egyházszervezetének rovására.

Ebből a helyi és népi megkötöttségből III. Ottó és II. Szilveszter azáltal emelték ki a birodalmat, hogy római jellegét e zzel a népekfelettségét kihangsúlyozták. Az új felfogás szerint tehát a népek egyike sem juthat hatalmi előnybe azáltal, hogy a hitetlenek megtérítésén fáradozik. A csatlakozásnak önkéntesnek, a hit elfogadásának megálázó mozzanatoktól mentesnek kell lenni s ennek megfelelően az a kiváltságos hely is, melyet a császár és a pápa a keresztény világ csúcsein elfoglalnak, nem hatalmi biztosítékokon, hanem erkölcsi, tekintélyi alapokon nyugszik. Mint II. Szilveszter világosan kimondja, a császár „elméjével és szavával” áll a népek felett. Ezeknek az elvi elgondolásoknak alapján szakít III. Ottó és mestere a birodalmi egyházpolitikának évszázados hagyományával s segíti elő Európa keletén a német püspökségektől független új nemzeti — így a magyar és a lengyel — egyházak keletkezését.

Császár és pápa tehát a népek szellemi és erkölcsi irányítói a világnak fényforrásai: *luminaria mundi*. Császári és pápai tekintély azonban nem egyforma fényrel ragyognak az emberiségre: a vezető szerep ekkor még félreérthetetlenül az imperátoré, aki a két hatalom viszonyának elhatárolásában teljesen Nagy Károly felfogását tette magáévá. A pápa ebben a koncepcióban nem több, mint a püspök a közvetlen isteni támogatást élvező királlyal szemben s valójában nem is más, mint a birodalomnak első püspöke.

Nyoma sincs tehát még ebben a viszonyban annak a későbbi századokban valósággá váló régi elvnek, melyet még az V. században I. Gelasius pápa fogalmazott meg s amely

szerint az egyházi tekintély „súlyosabbat nyom”, mint a világi fejedelmek hatalma. Ezt az elvet még teljesen elméleti síkon éppen a X. és XI. század fordulóján kezdték a cluny-i irányzat hívei hangoztatni, hogy tanításuk a század végére VII. Gergely kezében politikai fegyverré, a világi hatalom egyházi alárendelésének eszközévé váljék s majdan alapjául szolgáljon III. Ince világhatalmat igénylő és gyakorló pontifikátusának. Ezek az idők azonban még messze voltak: II. Szilveszter még „urának” nevezte császári tanítványát, aki viszont híres 1001-i iratában úgy beszél a pápáról, mint akit ő „kreál és ordinal”.

Ha tehát a magyar keresztény állam megalakulását s annak szimbolikus jelentőségű eseményét, István király koronakerését meg akarjuk érteni, akkor szakítanunk kell azzal a rég meghaladott iskolás felfogással, mely az 1000. év pápáját VII. Gergely és III. Ince mértékével méri, a császárban pedig nem lát mást, mint a német imperializmus képviselőjét. Sem akkor, sem később császártól koronát nem kaphatott fejedelem, még a hűbéres viszony jelvényeként sem, egyszerűen azért, mert ez nem tartozott az impérium feladatai közé. Viszont a korona elküldése valamely keresztény uralkodó számára a X. és XI. század fordulóján még nem a pápa szuverén elhatározásától függött, hanem erre csak a császárnak, mint a keresztény világ tényleges irányítójának hozzájárulásával kerülhetett 6or. A császár Isten közvetlen rendeltje, Krisztus vikáriusa, aki nélkül ilyen kérdést elintézni lehetetlen lett volna. A pápa és a császár viszonyának ebben az alakulásában a koronát II. Szilveszter adta ugyan Istvánnak, de csakis III. Ottó „kegyéből és biztatására”.

A SZÉKESFEHÉRVÁRI KORONÁZÓ SZÉKESEGYHÁZ
1937-BEN FELTÁRT ALAPFALAI.
LÉGI FELVÉTEL.

VÖRÖSMÁRVÁNY KIRÁLYFEJ A KALOCSAI SZÉKESEGYHÁZ KAPUPÉLLETÉRŐL.
BUDAPEST. M. NEMZETI MÚZEUM.

Mik voltak az előfeltételei annak, hogy egy nemrég még pogány nép fejedelme koronát és királyi címet kapjon? Mint láttuk, elsősorban az uralomra képesítő keresztényi erények jelenléte, melyekről a fejedelem elsősorban, mint a hit és az egyház védője tehetett bizonytságot, a hitvédelem legmagasabb megnyilatkozása pedig a pogányok legyőzése és megfékezése volt. Már az ókeresztény liturgia nagypénteki fohásza is a barbárok legyőzésében jelölte ki a keresztény római császár feladatát s ez a kezdeményezés a liturgia folytonossága révén oly közvéleményt teremtett a középkor századaiban, mely döntő módon befolyásolta a császári méltóságnak Nagy Károly és Nagy Ottó által végrehajtott felújítását.

De ez a liturgiából táplálkozó követelmény nem csupán a császárság, hanem ugyanúgy a királyság elbírálásában is érvényesült: István is, mint pogánylegyőző, érdemesítette magát a korona és a királyi cím elnyerésére. Felavatásának külsőségeiben határozottan érvényesül a nagy példákra való utalás: fejére ugyanúgy karácsony napján helyezték a koronát, mint Károlyéra és Ottóéra a császári diadémot, szent olajjal kenték meg testét és a koronázás előtt a nép, mint „Isten választottját”, felkiáltással (acclamatio) üdvözölte. A korona, mint a keresztény uralkodói jogok forrása, teljhatalmat adott Istvánnak az állam és egyház tetszésszerinti, mindenesetre azonban keresztény szellemű megszervezésére. A magyarok első királya tehát rendkívüli politikai érzékkel használta ki az akkori világ konjunktúráját s biztosított ezzel oly helyzetet népének, mellyel Kelet-Európának egyetlen más nemzete sem rendelkezett. A korona adományozása az önálló magyar államiság és egyházszervezet elisme-

résének ténye volt, mert a császári „kegy és biztatás” távolról sem jelentett politikai vagy egyházi függést. Ilyen ígényekkel a magyar királyok csak a XI. század folyamán találták szemben magukat, midőn II. Konrád és III. Henrik uralkodása alatt a birodalom keleti szomszédságának viszonyát ismét Nagy Károly és Nagy Ottó szellemében kezdték megítélni. A császári méltóság erkölcsi és tekintélyi felsőbbségének elismerésétől pedig István ugyanúgy nem riadt vissza, mint ahogy nem találtak abban semmi kivetnivalót a korai középkor angol és francia királyai, akik szintén a keresztény egyetemesség elvi alapján állottak.

II. Szilveszter koronája — a mai szentkorona felső része — formai és díszítő elemeinek eredetével annak az útnak emlékéét idézi fel, melyen a kereszténységgel megbékült antik uralmi gondolat a barbárokhoz, a népvándorlás nemzeteihez eljutott.

A Szent Korona felső része tulajdonképpen félgömbalakú eisak, melynek őstípusa azokon az érmeken látható, melyeket Nagy Konstantin megtérése és Maxentius felett aratott győzelme (312) után veretett. Ez az úgynevezett krisztusmonogrammos sisak, mely Konstantinus idejében egyedül a császár fejét díszíthette, használata később fokozatosan demokratizálódott: először csak a császári gárda, később már a légiók tisztjei is viselték és innen került át a római zsoldban álló germán szövetségesek előkelőinek fejére. A eibakviselet ugyanis a nagy tömegekben fedetlen fővel harcoló germánoknál csak a legelőkelőbbek kiváltsága volt s így idővel rangjelzéssé, a fejedelmi hatalom egyik inszigniumává vált, mint ahogy általában a germán koronázási jelvények nagyrésze magán viseli a római katonai eredet bélyegét. Ez

a szerep jutott a sisaknak is, mely például az angolszász uralkodók fejedelmi jelvénye lett, később elvesztette katonai jelentését és szerepet kapott a királyavatás egyházi szertartásában. A sisakdiadémnak jellemző példánya a magyar Szent Korona — e X. századi itáliai munka —, melynek eredeti jellegén egy XI. századi nyitott bizánci koronával való egyesítés sem változtatott lényegesen.

A Szent Korona így a maga tárgyi mivoltában azt a kapcsolatot szimbolizálja, mely a népvándorlaskor legutoljára megjelenő nemzete és az antik gyökerekből tápálkozó középkori keresztény kultúra között az 1000. esztendőben egy elkövetkező ezredévre szóló érvénnyel megpecsételődött.

De nemcsak a monarchia eszmei alapvetése, megjelenési formája és szimbolikája volt keresztény, hanem gyakorlati mivoltában az állami és társadalmi rend és egyházszervezet is, melyet az első király megteremtett.

Koppánynak és társainak bukása és a többi hadnagyoknak önkéntes hódolása után a törzsek politikai szerepe egyszerre végetért: István már joggal nevezhette magát „egész Magyarország királyának”, aki minden politikai autonómia közbejötté nélkül kormányozta alattvalóit. A régi törzsszervezet helyébe erősen központosított királyi szervezet lép, melynek közegei minden alattvalóval szemben kivétel nélkül illetékesek. István új állama egyszerűen végetvet a nomád társadalom kebelében fennálló rétegződésnek s ha a szabadság és szolgaság két alapvető kategóriáját újításaival nem is érintette, mégis a magyar történet legradikálisabb társadalmi forradalmát hajtotta végre.

A keresztény felfogásnak megfelelően, mely tagadta a születési előjogokat, oly társadalmi rendszert hívott életre,

melynek alapja már nem a születés és vagyon, vagy a kisebb-nagyobb mértékű vérségi kiválóság, hanem egyedül a keresztény királyhoz való viszony volt. Ennek a társadalomnak élén az egyházi és a világi közegek állanak s a régi nagy nemzetségek tagjai csak annyiban jutnak szóhoz az új politikai rendszerben, amennyiben a királyi kegy őket valamilyen tisztségre érdemesíti.

A nemzetségi szervezet megmarad ugyan, de megszűnik minden bíraskodási és „közigazgatási” autonómiája s tagjai ugyanúgy a királyi közegek illetékessége alá tartoznak, akár csak az uralkodó közvetlen szolgálatában álló, vagy földesúri hatósága alatt élő népek. Azok a törvények, melyeket István a „régii és új augustusok példájára” népének adott, érvényesek voltak az egész országra s nem szorítottak — miként ezt régebben hitték — egyedül a király szolgálatában álló népelemekre. Nem volt tehát „királyi” és „nemzetiségi Magyarország”, hanem mindazok a törvények, melyeket az uralkodó kibocsátott, mindazok az intézmények, melyeket megteremtett, az egész magyarság törvényeivé és intézményeivé váltak. A régi törzsi keretek szétrombolása után minden magyar a keresztény király alattvalójává lett. Árpád óta most másodszor szervezte uralkodó a törzsek népét nemzetté.

Világnézetileg mindez a keresztény állam elvi mivoltából következett, gyakorlatilag pedig a közigazgatási, bírói és egyházi szervezetben öltött testet. A szervezés mintái kétségtelenül nyugatiak voltak, így a szent király legnagyobb alkotása, a királyi vármegye, melynek élén az ispán (comes) állott, aki árnyalati eltérésektől eltekintve, lényegében azzal a feladatkörrel és jogokkal bírt, mint a frank királyságnak

azonos című királyi tisztviselője. Az igazságszolgáltatást megyénként két királybíró látta el, akik az uralkodó pecsétjével bárkit maguk elé idézhettek, kivéve az ispánokat és az egyházi rend tagjait. A közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezet kapcsolatban állott az egyházzal is, amennyiben a megyék a főesperességi kerületekkel estek egybe. Nyilvánvaló nyugati hatást mutat a király központi tanácsadótestületének, a szenátusnak összetétele, melyben a királyi főtisztviselők mellett a püspökök foglaltak helyet s amely teljesen a Merovingok és Karolingok idejében kifejlődött „államegyházas” kormányzati rendszer szellemében végezte munkáját. Még teljesebb az analógia a keresztény állam bizonyos külsőséges megnyilatkozásai, így a pénzverés és az írásbeliség terén. István egyszerűen sógorának, a bajor hercegnek pénzeit utánozta, okleveleit pedig egy olyan pap írta, ki előzőleg a császári kancellária alkalmazott.

Ha azonban e külső megfelelésekről a lényegre, a rendszer belső tartalmára fordítjuk tekintetünket, akkor jelentős különbségeket fogunk megállapítani a szentistváni állam és annak egykorú nyugati mintái között. Az első ilyen lényegbevágó különbség e szervezetnek az egykorú Nyugaton már régen idejéjmúltá erős központosításában jelentkezik.

István óriási kiterjedésű magánbirtokaira támaszkodva úgy kormányozza az országot, mintha az öröklött atyai birtoka, patrimoniuma volna. A megyék élére gyakran állított oly szolgarendű elemeket, akik háznépeként az ő udvarában teljesítettek szolgálatot, de akik most mint ispánok a nemeszármazásúakkal egyenlő jogon tehetek a törvény előtt valamást. Ha meggondoljuk, hogy az ispánok közigazgatási és katonai hatásköre a megye összes szabadjaira kiterjedt, tehát

a nemzetségek tagjaira a nemesekre is s ha tudjuk, hogy ezeket a jogokat a királyi kegy révén szolgaszármazású elemek is gyakorolhatták, akkor a maga rideg valóságában áll előttünk annak a fordulatnak radikális volta, mely a királysággal beköszöntött. A király nevében, az ő pecsétjét hordozó gyakran alacsony elemek korlátlan hatalma a régi születési és vagyoni arisztokráciával szemben oly önkényuralmi államkormányzatra utal, melynek az egykorú Nyugaton már hiába keresnénk párját. Valóban egy világ süllyedt el s egy másik született újjá a romokból.

Az egész rendszer alapja a királyi udvar (*domus regia*), melynek háznépével „családjával” (*familia regia*) úgy kormányozza a király az országot, mintha, az magántulajdona volna. A helyi közegek, az ispánok és bírák ennek a családnak tagjai, a hangsúly tehát nem az ő provinciális feladatkörükön, hanem az udvarral való közvetlen kapcsolatukon van. A frank és német *comes* örökletessé váló tisztségével ellentétben a magyar ispán hatalma nem tud mély gyökeret verni az általa kormányzott vidék talajába, hanem mindig csak urának közege, akaratának szinte személytelen végrehajtója marad. Ha szembefordul királyával, ha visszaél hivatali hatalmával, megjelennek a megyében a királyi „futárok” és „hírnökök”, akik kezükben a király pecsétjével statáriális hatalommal lépnek fel vele szemben is. Szent László korában, midőn az ország közbiztonsági viszonyai a belső harcok évtizedei után erősen megromlottak, a király drákói szigorúságú rendeleteinek úgyszólván az egész helyi közigazgatás mellőzésével ezek a hírnökök és futárok szereznek érvényt. Nyoma sincs itt semmiféle társadalmi erő megmozdulásának, pláne „alkotmányos” igények érvényesülésének: az egész tár-

sadalom szinte „államosítva” van, élén a királlyal, kinek kezében a kormányzat és igazgatás összes szálai összefutnak. Még az egyházkormányzat terén is érvényesül ez a sajátos centralizmus, amennyiben a király az egykorú nyugati gyakorlatot oly messze meghaladó mértékben érvényesíti itt ie akaratát, mely már alig magyarázható az ő „egyházvédő” szerepkörével.

A központosított és deszpotikus kormányzat mellett másik jellemző vonása a szentistváni szervezetnek a hűbéri elv alkalmazásának teljes hiánya. A Karolingok korában Nyugaton kialakult hűbériség lényegét ugyanis ennek a rendszernek úgynevezett „dologi” mozzanatai alkotják. A király nem öröktulajdonként ad földet híveinek, hanem csak haszonélvezetre s ezt a haszonélvezetet a hadiszolgálat és katonaiállítás kötelezettségei terhelik. Ezzel ellentétben Magyarországon sohasem alakult ki ilyen beneficiális adományrendszer, hanem a birtok mindig az érdemeknek utólagos jutalmazására szolgált. Az alattvaló minden adományozástól függetlenül tesz eleget közkötelességeinek, fegyverével és életével szolgálja urát s a királyi kegy legfőbb e szolgálatok fokozott teljesítésének serkentő eszköze.

E különbségek és negatívumok egymagukban azt mutatják, hogy Szent István éppen azt nem vette át a Nyugattól, ami abban jellegzetesen germán volt. Tette pedig ezt nem németgyűlöletből, vagy magyar „hazafiságból”, hanem egyszerűen azért, mivel a germán jogintézmények bevezetése nem felelt volna meg sem népe adottságainak, sem pedig annak az elképzelésnek, melyet királyi hatalmáról táplált. „Minden nép saját törvényei szerint él” — vallotta az Intelmekben — sa valóságban is népe törvényének és szokásának megfelelően

kormányozta az országot; nem a germán népek közösségi szellemében fogant intézményeket adott annak, hanem az ősi uralmi gyakorlat alapján, keresztény király létére is a nomád népek egyeduralkodóinak eszközeivel és módszereivel kormányzott. De ez a deszpotia távolról sem ellenkezett az ő mélységes keresztény hitével, sőt éppen céljai megvalósításának eszköze volt. A magyar királyságban tehát nyugati kultúrák alatt mint a kezdet-kezdetén ősi, pogány tartalmak mutatkoznak, melyek azonban mégsem teszik ezt az államot kereszténnyé álcázott törökös alakulattá, keresztény szultánátussá. A különbség a pogány fejedelemség és a keresztény királyság között nem az uralom módjában, hanem annak célkitűzéseiben jelentkezik. Az egyeduralkodó felépítésű szent-istváni monarchia békét és igazságot akart hozni erre a földre s ez az erkölcsi megalapozás szab gátat magának az uralkodónak keresztényi lelkiismeretében a hatalom korlátlan gyakorlása elé. István Intelmeiben visszariad a „zsarnokság” gondolatától is, de ez a zsarnokság nála nem egyeduralkodó jelenti, hanem csupán a kormányzásnak azt a módját, melyet békétlen, haragvó és irigy ember gyakorol az isteni törvény és jog csúfságára. Keresztény és pogány elemek tehát már az ő egyéniségében és életművében szételemezhetetlen egységet alkotnak s éppen ez az egység teszi egész történeti szerepét érthetővé, lényét emberivé, egyszemélyben magyarrá és kereszténnyé.

A magyarok állama tehát már születésekor sem volt merő nyugati, vagy pláne germán kultúrimport eredménye. Istvánról azt mondani, hogy ő a Nyugatot jelenti történetünkben, szemben az elődei által képviselt Kelettel, kevés és semmitmondó. Fajtája eltiprójának, az idegenek gyámolító-

jának beállítani hibás és nevetséges. Egyedül akkor közelíthetjük meg alakját és művét, ha benne a magyar középkor megteremtőjét tiszteljük, értve a középkoron az antik-keresztény elemeknek a népvándorlás archaikus műveltségével való találkozását és összeolvadását. Állam- és népszervező munkájával, melyet keresztény értékeszmék irányítottak, de ugyanakkor ősi hagyományok szelleme hatott át, István király egy ilyen „középkort” alapozott meg a Kárpátok medencéjében. Ha nem a keresztény királyok során haladunk visszafelé az ő koráig, hanem a pogány előzmények háttéréből nézzük grandiózus alakját, akkor úgy fog előttünk állni, mint nagy népszervező, mint új átrétegző, aki népének fennmaradását éppen ezáltal biztosította. Ha van magyar jellege e keresztény nép történetének, ha megszólal intézményeiben és kultúrájában az önálló népi alakítás szelleme, akkor azt még első királyának műve lehelte belé.

AZ ÁRPÁDOK PARANCSURALMA.

István király hosszú uralkodása az első évek pogány lázadásainak elfojtása után zavartalan békét hozott az országnak, a nyugalom és konszolidáció pedig a keresztény állam és egyház meggyökeresedésének kedvezett. Már-már úgy látszott, hogy a magyar nép végképen megbarátkozik az új renddel, nem kívánt visszatérni „az atyák kárhozát szokásaihoz”. Ha ennek ellenére István halála után mégis lángbaborult az ország s megmozdultak a régi világ erői, ez az elemi erejű válság már nem a vallási ellentétekben leli magyarázatát.

A magyarság ősi istenhite, ha nem is volt tiszta mono-teizmus, nem állott a kinyilatkoztatott vallás felvételének útjában, sőt mint lelki alap inkább elősegítette annak teljes diadalát, a népet évszázadok óta erő keresztény hatások pedig megérlelték a talajt a tudatos és nagyszabású térítés számára. A pogány szertartásokról intézkedő XI. századi törvények feltűnő enyhék; az a László király, aki a tulajdon elleni legkisebb vétket is testcsonkítással vagy halállal toroltatta meg, mindössze oly büntetést szab a köveknél, forrásoknál áldozókra, mint, a vasárnapi munkaszünet megszegőire. A vallási ellentét, a hitelveknek különb-

sége nem játszik tehát semmiféle szerepet a XI. század nagy küzdelmeiben. A magyarság a hosszú nyugalom időszakában, mely az előző század súlyos vereségeire következett, már jobbára békés földművelő és állattenyésztő életet élt, falvakban lakott és így életmódjában a kereszténység által helyesnek vallott elvekhez alkalmazkodott. A XI. század végén ugyan még törvényben kellett kimondani, hogy a „falvak ne vándoroljanak túlmessze templomaiktól”, de e tilalom már inkább a nyári időszakra vonatkozott, midőn a tavasz friss lehelete felébresztette a népben az ősi hajlamokat s állataikkal együtt az emberek is kiszállottak a tágas, kövérfüvű legelőkre. Az életmód megváltozása következtében István király már nem vad lovashadak élén száguldó pogány vezérekkel találta magát szemben, már nem a vallási fanatizmus tüzelte őket a lázadásra. A törzsfők, akik maguk is megtelepedett népek felett uralkodtak, sőt részben maguk is keresztények voltak, politikai hatalmukat féltették az idegen eszményeknek hódoló új fejedelemtől. Koppány és társai oly világot akartak életrekelteni, mely felett az idő már régen eljárt s így a hadnagyok tulajdonképen álmaik és a valóság ellentétén buktak el az egyeduralomra törekvő király ellenében. Minden jel arra mutat, hogy István királynak uralkodása első és utolsó esztendői kivételével nem volt komoly ellenzéke az országban. Mint az ősi uralkodóház sarja és az elhunyt fejedelem jelöltje, királyi koronázástól függetlenül is elismert ura volt népének.

Keresztény szellemben nevelt, példás életű fia, Imre herceg, kinek egyéniségében Cluny új jámborsága testesült meg, származását és lelkületét tekintve, életműve méltó folytatójának ígérkezett. Az ifjú herceg azonban 1031-ben

szerencsétlenség áldozatául esett s ez a tragikus esemény egyszerre kétséssé tette a kereszténység jövőjét. A már hajlott korban levő királynak nem volt több gyermeke s így uralkodása utolsó éveiben egyre sürgetőbb formában ötlött fel a trónutódlás kérdése.

A magyarság keleti környezetéből rendkívül erős dinasztikus érzületet hozott magával: szívósan továbbélő ősi képzetek hatása alatt az alattvalók a kereszténység felvétele után is csak egyetlen választott nemzetség kezében tudták a hatalmat elképzelni. István király nagy sikereit rendkívüli képességein kívül jórészt annak köszönhette, hogy a régi rendhez ragaszkodó hadnagyokkal szemben még pogány felfogás szerint is ő volt az igazi uralkodó. István bölcs réalpolitikus létére számotvetett népének hajlandóságaival e amidőn fiát jelölte utódjává, hitet tett amellett, hogy az új rendet továbbra is a vérszerinti és mindenki által elismert utód országlásával akarja biztosítani. Imre herceg halála után azonban nem akadt családjában senki, aki a vérszerinti, de a keresztényi király követelményeinek is megfelelt volna. Legközelebbi rokonai, Vazul nevű unokaöccse és annak fiai pogányhajlandóságúak voltak, úgyhogy István még fiának halála után sem akart, róluk hallani. A trónöröklés kérdésében, mely meggyőződése szerint „a kereszténység fiatal palántájának” sorsát döntötte el, mereven és véglegesen a keresztényi felfogás, az alkalmasság-eszmény oldalára állott s rokonait egyszerűen kizárta az utódlásból. Csak sejthetjük, hogy a fiatal herceg efeletti elkeseredésében keveredett bele a király elleni összeesküvésbe, melyért ő szemevilágával, fiai pedig száműzetéssel bűnhődtek. Az Intelmek komor jóslata:

„idegeneknek adatik a Te országod” — a fejedelmi nemzetségen teljesedett be. De a régi világ még mindig kísértő szellemének erejét, semmi sem mutatja jobban, minthogy a királynak ez az elhatározása oly válságot idézett fel, mely majdnem maga alá temette egész életművét.

Rokon hiányában a dinasztikus elvhez színleg ragaszkodva, nővérenek Orseoló Ottó (1009-1026) velencei dogétól született fiát, Pétert jelölte utódjává, aki gyermekkorától kezdve udvarában nevelkedett. Az ország hangulatára jellemző, hogy István szükségesnek látta hadai vezérletét még életében reábizni, hogy minden lázadással, a régi világ híveinek minden megmozdulásával szemben kellő katonai erővel rendelkezzen. Utolsó akaratához csak a főpapság és udvarának jobbára idegen előkelői járultak hozzá[^] akik a nagy király halála után Pétert a szokásos külsőségek között királlyá avatták. A következő évtizedek eseményei azonban világosan megmutatták, hogy az előd utódjelölő joga, az udvar állásfoglalása és a korona méltósága mind elégtelen kellékei voltak egy oly ország kormányzásának, melynek lakói a királyban még nem a keresztényi erények megtestesítőjét, hanem a vérszerint alkalmas vezetőt keresték.

Péter a magyar felfogás szerint nem volt a választott nemzetségből való uralkodó, mint nőági leszármazónak királyságára pedig legfőljebb Árpád férfiágának kihalása után, de nem erőszakos mellőzése következtében kerülhetett volna sor. A magyarság széles tömegei, sőt még a magyar főemberek sem tekintették őt törvényes uruknak, hiszen trónjához Vazul szemevilága és ártatlan fiainak száműzése árán jutott. Péternek mint embernek és királynak két-

ségtelenül nagy hibái voltak, de ezek egymagukban nem magyarázhatják meg a kilátástalanságnak és reménytelenségnek azt a légkörét, mely őt trónralépésének első órájától kezdve körülvette. Szerepe annyira ellenkezett az alattvalók óriási részének legbelsőbb meggyőződésével, hogy ennek a hetyke, gyűlölködő és alattvalóit lenéző, de amellett bátor és energikus ifjúnak képességeitől és magatartásától függetlenül szükségképen pusztulnia kellett. Még mielőtt a nép és előkelők megismernék, már hallani sem akarnak róla, hanem oly királyról ábrándoznak, „aki Szent István nemzetségéből származva, alkalmas legyen az uralomra”. A Szent Istvánnal rokon, tehát a régi dinasztiaiból származó király e felfogás szerint eredendően alkalmas a királyságra, míg Péternél ilyesmiről szó sem lehet. Néhány év múlva elűzik, s vérszerinti király után néznek s csak „amidőn ilyent semmiképen sem tudnak az országban találni”, akkor szánják rá magukat a gyűlölt Péter helyett egy másik királyi rokonnak, Aba Sámuel nádorispánnak megválasztására, aki István király egyik húgát bírta nőül. Szent István e régi munkatársának kormányzása azonban végképen bebizonyította, hogy a koronázás mennyire mellékes mozzanat volt még akkor a magyarság szemében a származással szemben. Az uralkodásra alkalmasnak lenni, ez a magasatos és etikus keresztény követelmény a XI. századi magyarság számára egyszerűen annyit jelentett, mint királyi vérből származni. Azok a magyarok, akik még a következő században is sokszor szinte vak engedelmességgel hajtanak fejet született uraik előtt, Aba Sámuellel szemben, aki megpróbált királyként uralkodni, zsarnokságot és kegyetlenséget emlegettek. Az uralkodóról való elképzelésükkel

sehogy sem fért össze, hogy olyan parancsoljon nekik, aki csupán „egy-volt. a többi ispán között”, akit „ok tettek maguk fölé királynak”, aki tehát nem rendelkezett elődei mágikus kiválasztottságával, összeesküsznek ellene s midőn ő kivégezteti a lázadókat, az ország ebben nem a felkent király jogos megtorló lépését, hanem a jött-ment kegyetlenségét és felfuvalkodottságát látja. A magyarság új hazájában való megtelepedése után sok mindent feladott régi életmódjából, de ősi dinasztijának mellőzését nem tudta elviselni. A nomád pásztorok laza szervezetű hordáját a végveszély pillanatában egy született vezér energiája kovácsolta néppé, az ő vére tartotta együtt jóban és rosszban másfél évszázadon át, gondoskodott róla s mint István is tette: „szerette és felmagasztalta”. Az idegen, a nem vérszerinti királyok uralma megbontotta ezt a már szinte vallásos kapcsolatot és ez egyértelmű volt az állami és társadalmi keretek meglazulásával: az első király alkotása, a keresztény magyar állam a bukás szakadékához sodródott. Nem „nemzeti reakció” érvényesül tehát a negyvenes évek viharos mozgalmában a „német befolyással” szemben, mint ezt a régi történetírásunk talán kicsit 1848 szellemében hirdette, nem is az állami függetlenség kívánása állott szemben a német hűbérigényekkel, hanem a régi és új világ, pogányság és kereszténység politikai elveinek szöges ellentéte öltött alakot királyok és pártok drámai küzdelmében.

Aba Sámuel bukása után III. Henrik császár segítségével ismét Péter foglalja el a trónt, de a magyarok, akik már 1042-ben térdreborulva kérték a császárt, hogy mindent tehet velük, csak Pétert ne kényszerítse rájuk, most

sem tudnak vele megbékélni. Ez az uralom számukra valószínűleg testi szenvedés: „nyögések és sóhajok közepette várják az alkalmas időt, amikor majd Andrást, Bélát és Leventét (Vazul fiait) az országba visszavezethetik, hogy nekik, mint Szent István véreinek, a királyságot helyreállíthassák”. Az ország nagyjai az elnyomatás éveiben is megőrzik tántoríthatatlan hűségüket a „királyi mag” iránt, a Lengyel- és Oroszországban tartózkodó hercegekkel állandó összeköttetést tartanak fenn és minden szükségessel ellátják őket. Mikor pedig Péter rájön arra, hogy mit művelnek azok, kikkel ő nap-nap után gyanútlanul együtt van, kivégezteti az összeesküvőket, de ezzel aztán végképen maga ellen ingerli az egész országot. „Ekkor Magyarország nemesei látván népük bajait, összegyülekeztek Csanádon és egész Magyarország tanácsa alapján követeket küldöttek Oroszországba Andrásához és Leventéhez, üzenvén nekik, hogy egész Magyarország hűséggel várja őket s az egész ország örömet hódolna nekik, mint királyi magnak, csak jöjjenek és szabadítsák meg őket a németek dühétől.” Mikor a hercegek megjelennek az ország határán, a szerencsétlen Péter menthetetlenül elveszett, a mindenünnen fegyveresen felkelő magyarok bekerítik, elfogják és a gyűlölt királyt András sem tudja megmenteni ugyanattól a büntetéstől, mely Vazult érte, hogy ezzel a királyi nemzetség felejthetetlen sérelme orvosoltassék.

A félszázaddal későbbi udvari történetírónak folytonosan Istvánt emlegető szavai nem téveszthetnek meg bennünket afelől, hogy itt nem István rokonairól, hanem az ősi nemzetségnek, „a királyi magnak” restaurációjáról volt szó. Azok, akik a lehangosabban kívánják Szent István roko-

nainak trónraültetését, a zavart felhasználva, az első király művének lerombolására és a pogány világ feltámasztására törnek. A dinasztikus gondolat tehát azoknak a lelkében gyökerezett legmélyebben, akik őseik hitéhez ragaszkodtak: a „királyi mag”-ba vetett hit ősi pogány gondolat volt. Ez az elemi erejű mozgalom rövid időre életrekelti a régi világ halódó erőit. A nép dühe a jórészt még idegen papok ellen fordul, akik I. András uralmának megszilárdulásáig százával lelik halálukat. A pogányság hívei azonban csalódtak jelöltjükben, mert András király száműzetése alatt hívő kereszténnyé nevelkedett és mint István király utódja, az életben maradt püspökök kezéből nyerte el nagybátyja koronáját. Habozás nélkül elfojtja tehát a pogány mozgalmat, mely testvérének, Bélának uralkodása alatt lobban fel utoljára.

A magyarság nagy létkérdése, a Kelet és Nyugat dilemmája I. András trónralépésével dőlt el véglegesen, ekkor vált igazán nyilvánvalóvá, hogy a nép nem kanyarodhat többé vissza ősi útjára, hanem azt az új csapást kell követnie, melyet első királya jelölt ki számára. Szent István, alkotását tehát azok az utódok tetőzték be, akiket ő hitük bizonytalansága és a régi rendhez való ragaszkodásuk miatt alkalmatlannak ítélt az uralomra, akik őseik országát a pogányság feltámadó erőinek köszönhették, hogy azután ezen az örökségen mint keresztény királyok, mint István művének tudatos folytatói uralkodjanak. Egyéni sérelmeiken felülemelkedve, nem csupán az új rendszer megerősítésén munkálkodtak, hanem egyenesen kihangsúlyozták annak István királytól való eredetét s a tudatos intézkedések egész sorával egy részben vallásos, részben politikai színe-

zetű Szent István-kultuszt hívtak életre a magyar közvéleményben, mely a század végére megizmosodva, a keresztény királyság megdönthetetlen eszmei támaszává vált. E Szent István-kultusz első nyomai I. András korától kezdve követhetők nyomon.

Ez a király, kit a pogány reakció lendülete ültetett a trónra azzal a Péterrel szemben, kit még István jelölt utódjává az ő házának mellőzésével, minden cselekedetében hangsúlyozni kívánta, hogy a bitorló elődökkel szemben magát tartja nagybátyja törvényes örökösének. Xagy buzgalommal kutatja fel azokat az ereklyéket, melyeknek gyűjtését még István kezdte meg, mellőzte Péter és Aba Sámuel pénzeinek feliratait s szeszerint visszatért a Szent István-kori inskripcióhoz, nyugati minták követése helyett pedig egyszerűen lemásoltatta a maga számára István király pecsétjét. Átvizsgáltatta nagy elődjének törvénykönyvét, visszaállította annak uralmát az országban, a megyerendszer konzerválására összeíratta a királyi népeket s Istvánnal egyezően a püspökök és ispánok szenátusával teljesen az „államegyháziasság” korszerű keresztény elvei ezerint kormányzott.

Ezek a jellegzetesen politikai színezetű lépések készítik elő Istvánnak, a szentnek vallásos kultuszát, mely az egész magyar középkoron át megőrizte állami, szinte politikai színezetét. Halálától szenttéavatásáig negyven esztendő telt el s e viharos időkből egyetlen jele sem maradt annak, mintha a nép széles tömegei hivatalos körök megmozdulása előtt szentként tisztelték volna a királyság vaskezü megalapítóját. Maga első életírója ismeri be, hogy teste negyven esztendeig nem tündöklött csodákkal s talán azért,

mert látván, mint a világ hatalmasai általában, nem futhatta be pályáját anélkül, hogy erényeit a földi salak be ne szennyezze. A spontán, a népből feltörő vallásosság szerepe tehát csekély volt az első szent király kultuszának kialakulásában, melyet kezdettől fogva az uralkodók szorgalmaztak. 1083 augusztusában a kegyes László király „megbeszélést tartott a püspökökkel, az előkelőkkel és Pannónia bölcseivel”, s velük együtt úgy ítélte meg a helyzetet, hogy „eljött az idő, hogy a világ megtudja, mily kegyelemben részesítette a magyar népet a Gondviselés István király személye által”. Szenttéavatásának célja tehát annak a rendkívüli érdemnek kidomborítása volt, melyet István a keresztény magyar királyság megteremtésével szerzett. A kanonizáció, mely ebben az időben még nem a Szentszéktől, hanem az egyes országok egyházi és világi vezetőitől függött, királyi parancsra történt s névünnepest szintén királyi törvény jelölte ki a magyar egyház nap-tárában.

Az az István király azonban, akit a századvégi magyarság szentként tisztelt, már nem a valóságos, élő István király, a kíméletet és irgalmat nem ismerő komor monarcha volt, kinek emlékéhez az uralkodóház őséneke megvakítása és fiainak elüldözése tapadt, hanem szinte elvont megszemélyesítője a királyság intézményének és a jog fenségének. Történeti alakját tehát át kellett formálni az utókor használatára s ez az „ártértékelés” nem sokkal szenttéavatása után ment végbe.

Az az ismeretlen udvari történetíró, aki László király életében vagy közvetlenül halála után írta meg a „magyarok cselekedeteiről” (Gesta Ungarorum) szóló jeles munkáját,

egyenesen István király igazolására törekedett. Tudatosan eltér forrásaitól, amidőn a király utolsó éveinek eseményeit tárgyalja s a valóság helyébe az uralkodóház politikai színezetű hivatalos felfogását állítja. Eszerint Istvánban halála előtt feltámad a vér szava s elhatározza, hogy unokaöccsét Vazult, kit fiatalkori könnyelműségei miatt Nyitrán őriztet, teszi utódjává. De Gizella királyné és hívei megghiúsítják az erejefogyott öreg király szándékát, megvakíttatják a királyi sarjat s helyette Pétert emelik a trónra, aki ebben a beállításban nem velencei, hanem német, nem István unokaöccse, hanem Gizella királyné testvére. András, Béla és Levente nem Vazulnak, hanem testvérének Szár Lászlónak a fiai, akiket maga az öreg király szólít fel a menekülésre, mert félti őket Pétertől és gonosz feleségétől. Meg kellett tehát változnia az uralkodóház genealógiájának is, nehogy a dinasztia őse, akárcsak közvetve is, István király áldozatának tűnhessék fel. Az a hallatlan erély és eltökéltség, mely István tetteiből sugárzik, itt teljesen elsikkad 6 az utókor már csak egy kegyes, szomorú és szent embert lát ..maga előtt, aki öregkorában alig több megtört, minduntalan síró, félholt aggastyánnál. E beállítás célzata egészen nyilvánvaló: nemcsak a keresztény állam épületét kellett István-nal igazolni, de magát az első királyt is úgy szerepeltetni, mint a dinasztia jogának kútforrását, a választott nemzet-ség szerető ősét.

Ez az államfelfogás tehát, melyet keresztény tradícionálisnak nevezhetünk, kibékíti egymással a század nagy ellentéteit, közömbösíti a keresztény alkalmasság és a pogány vérségi elv antagonizmusát. A dinasztikus gondolat helyet kap a keresztény állam pillérei között, de immár az

e világnézethez idomult alakjában. Mikor III. Béla történetírója elmeséli az uralkodóház eredetéről szóló ősi turulmondát, mely Álmos nevét Emese álmából magyarázza, ezt a szójátékszerű, de mélyen jellemző változatot fűzi hozzá: „Vagy azért hívták Álmosnak, ami latinul annyi, mint szent, mivel ivadékából szent királyok és hercegek voltak születendők”. Az ősi nemzetség kiválasztottsága tehát megmagyarázza a keresztény utódok, köztük István, László és Imre[^] életszentségét és keresztényi erényeit, melyek ugyanúgy a vérben, a származásban gyökereznek, akárcsak a pogány ősök születési előkelősége és harci vitézsége. Szent László udvari történetírója is úgy látja, hogy a királyi nemzetségből való származás eredendően képesít az uralomra: a magyarnak olyan király kell, aki „a királyi nemzetségből eredve, alkalmas az ország kormányzására”. Az ősi dinasztikus felfogás tehát elpusztíthatatlan őserő vei alakítja a maga képére és hasonlóságára a keresztény királyság eszmevilágát s az alkalmasság gondolatba belecsempészi a vérségi tekintélyelvét, az Árpádoknak keleties színezetű, büszke uralkodói hitét. A különbség mindössze annyi, hogy a királyság keresztény jellegének kidomborítására már nem a pogány ősöket jelölik meg e vérségi jog forrásaként, hanem Szent Istvánt: ez az értelme a kor történeti műveiben és okleveleiben gyakran szereplő „szent király nemzetsége” kifejezésnek is. Hogy ez a felfogás a XIII., sőt — mint majd látni fogjuk — még a XIV. században is mennyire uralkodott a lelkeken, azt az uralkodóháznak „szentkirályok” neve mutatja, melyet igen sokszor nem csupán Istvánra, Imrere és Lászlóra, hanem minden egyéni megkülönböztetés nélkül az összes királyokra alkalmaztak. A XIII. század második felé-

ben uralkodó Árpádok, majd utánuk Károly Róbert is úgy beszélnek közvetlenül előttük uralkodó királyokról, mint „szent elődeikről”, „szent őseikről” jeléül annak, hogy a királyi nemzetségnek vérben gyökerező jellemvonásokat tulajdonítottak. Ez a felfogás teljesen áthatja az Árpád-kor udvari történetírását, mely mélységes összefüggést lát a keresztényi erények és a származás között. II. Gézának Kálmán iránt ellenséges indulattal eltelt történetírója megemlékezik arról, hogy a keresztes hadak vezérei követeket küldenek László utódjához, Kálmánhoz „abban a hiszemben, hogy ugyanabból a vérből származva, ugyanoly kegyességgel is rendelkezik”.

Ha már a pogány ősök honfoglaló munkáját is különös isteni jelek kísérték, „a gondviselés járt előttünk”, akkor még fokozottabban részesülnek ebben a felsőbb támogatásban a választott nemzetséghez tartozó keresztény királyok. A mogyoródi ütközet reggelén az ég angyalai jelennek meg Géza herceg feje felett és megkoronázzák őt. A csata megkezdése előtt hófehér menyét szalad végig László herceg lándzsáján és biztonsága tudatában ölébe telepszik. Isten angyala Bzarvas képében jelöli meg a helyet, ahová a hercegek diadaluk emlékére templomot fognak emelni, Salamon pedig Pozsony falai alatt visszariad a párbajtól, mert tüzes kardokat lát László felett lebegni. Az Almos-ág történetírója ószövetségből kölcsönzött patetikus szavakkal ünnepli II. Bélát, ezt a jószívű, de gyenge és italtkedvelő vak uralkodót, mint akinek kezében megerősítette Isten a királyságot és kiszolgáltatta neki ellenségeit. „Megtétekinté az Úr Magyarországot és hatalmas védőt adott neki az ő erejének sokaságában. Isten az ő fiának, Gézának adta a királyságot,

megerősítette és megragadta az ő jobbját, sok ellenségét alázza meg és-kardja elől királyok hátát fordította futásnak.” Ez a magasztalás pedig egy 11 éves gyermeknek szólt.

Nem mindig a nagy szenteket, Isten különös választottjait éri tehát az égi kegyelem, hanem azokat az uralkodókat, kiknek fogyatkozásait, sőt bűneit a hagyomány nem is iparkodik leplezni. A mennyei beavatkozás nem személyüknek, hanem nemzetségüknek, „szentkirály” mivoltuknak szól s mint valami misztikus megkülönböztetés már rendkívüli testi tulajdonságaikban is megnyilatkozik. A „bajnok” Béla, a dinasztia uralkodó ágának őse játszva veri le a hatalmas pomeránt, fia László király pedig fejjel magaslik ki harcosai közül. Ez a dinasztikus önérzet, ez a testi-lelki kiválasztottsághit hatja át a féktelen II. Istvánt, ki bölcseségben Salammonnal, erőben Sámsonnal és vitézségben Dáviddal helyezte magát egysorba. Az Álmos-párti történetíró nem tud rosszabbat mondani a gyűlölt Kálmánról, minthogy testileg is rút és ellenszenves embernek rajzolja, aki kiüt nemzetségéből. Mikor a híveitől elhagyott Imre király megjelenik lázadó testvérének táborában, kezében csupán pálca van, de ezzel is elég erősnek érzi magát: „Most majd meglátom, hogy ki merészel kezét emelni a királyi nemzetség véreére.” Tehát nem felkent király voltára, hanem származásának szentségére hivatkozik.

Ez a példa is mutatja, hogy a keresztényi királyavatás csak akkor tehetett valakit törvényesen elismert uralkodóvá, ha az a kiválasztott nemzetségből származott. A magyar monarchia tekintélyi tényezői között sokáig nem a keresztény Dei gratia, hanem az ősi vérségi elem bizonyult aránytalanul

fontosabbnak. Szent István családja az országnak egyedüli jogos birtokosa, s a koraközépkori magyar felfogás nem ismer valami elrettentőbb, természetellenesebb bünt, mintha közönséges halandó kinyújtja kezét a korona felé. Mikor László herceg szomorodott szívvel végigjárja a mogyoródi csatater halottjait, történetírója szerint megszólítja a földön holtan fekvő Vid ispánt, aki azért ingerelte egymás ellen a rokonokat, hogy végül ő ülhessen be a királyságba, vagy legalább is a hercegségbe: Csodálkozom, hogy noha nem voltál a hercegek nemzetségéből való, miért akartál hercegséget, nem származtál a királyok véréből, miért vágytál a koronára. S íme most azt látom, hogy szívedet, mely a hercegségre vágyott lándzsa döfte át, fejedet, mely a koronát áhította, kard szelte ketté.” Az alkalmasság eszméjének az első király által adott szigorú keresztény felfogása tehát teljesen elhalkul ebben a felfogásban s a magyar középkor másik szentkirálya már a vérben és a származásban látja a törvényes uralomnak legfontosabb kellékét. Ez a kiválasztottsághit és a trónképességnek ez a kizárólagosan egy családra való korlátozása világosan mutatja, hogy a Vazulfiak trónralépésével a régi dinasztikus gondolat rendkívüli intenzitással született újjá s csupán csak a Szent Istvánra való kegyeletes hivatkozásban tért. el annak pogánykori fogalmazásától. Az Attila-hagyomány és a turulmítosz végigkíséri a dinasztia egész pályáját, a keresztény utódok egyike kápolnát emel Árpád sírja fölé s a gyermek Salamon anyja nem tud értékesebb ajándékot adni a fiát. trónjára visszültető bajor hercegnek, mint azt a legendáshírű szablyát, melyhez az Árpádok körében a dinasztia ősének, Attilának hagyománya tapadt. Szent László testvérének fiát Álmos-

nak hívják, II. Géza egyik~fiát az első királyról Istvánnak, de a másikat- a honfoglaló ősről már Árpádnak kereszteli.

Az uralkodói erényeknek a származással való misztikus összefüggését azonban nem egyedül a dinasztia tagjai és legszűkebb udvari környezetük vallja, hanem áthatja ez a tudat az alattvalók társadalmát is. Az Árpád-kor magyarjai ugyanolyan Örömmel és félelemmel nézik a dinasztia virulását és pusztulását, akárcsak azok a nomád népek, melyek az uralkodóház gyarapodásából boldog jövő ígéretet, kihalásából pusztulásuk fenyegető jelét olvasták ki. Mikor Kálmán király kiadta a parancsot a gyermek Vak Béla megcsonkítására, embere visszariad a szörnyű tettől, mely a dinasztia magvaszakadására vezethet: „félvén Istent és az ország meddőségét”. Mikor a főemberek látják, hogy a féktelen II. István ágyasokkal él, tisztességes feleséget keresnek neki, hogy attól utódja szülessék, „mert szomorkodtak az ország pusztulása és a király meddősége felett”. A XII. század felfogása szerint tehát a királyi nemzetség · meddősége az ország meddősége, kihalása, annak pusztulása, pontosan úgy, ahogy ezt a mágikus összefüggést a VIII. századi türk feliratok más szavakkal, de teljesen azonos értelemben kifejezték. Még a XIII. század második felében is odáig megy a gondoskodás a királyi nemzetségről, hogy a léha, kun lányok között dorbézoló IV. Lászlót egyszerűen összezárják főemberei elhanyagolt feleségével, „hogy gyermekük szülessék”. Ezekután már azon sem csodálkozhatunk, ha a királyok halála a keresztény középkorban is életrekelti a pogány gyász összes jellegzetes rekvizitumait: Szent Istvánt úgy siratják el szegény és gazdag, nemes és nemnemes hívei „bő-

séges könnyekkel és üvöltésekkel” akárcsak valami nomád monarchát.

Ennek a tekintélyelvnek és népfelfogásnak egész természetesen oly egyeduralkodó kormányzásmód felel meg, mely az alattvalókat és országot szinte a dinasztia tulajdonának tekintette. Bármily hatalmas mértékben növeltek Szent István és utódai kobzásokkal, üres területek lefoglalásával és a perifériák benépesítésével a királyi birtokot, az úgynevezett patrimoniumot, maga a királyi család földvagyonát, mint az állam kormányzásának gazdasági alapját, nem a keresztény korban, hanem előbb keletkezett: Árpád országszerzésének és a X. század második felében uralkodó fejedelmek terjeszkedő törekvéseinek eredménye volt. A magyarságot tehát ugyanaz a dinasztia ugyanannak a magánhatalomnak birtokában vezette át a régiből az új korszakba. A vérségi tekintély és a patrimoniális elv alkalmazása között belső összefüggés mutatkozik s így azt mondhatjuk, hogy a központi hatalom hagyományaiban, melyek végigkísérik középkori útján a magyar monarchiát, tulajdonképpen a pogányság politikai eszméi élnek tovább.

Már Szent István kormányzati rendszere is nagymértékben különbözött az egykorú nyugati monarchiák berendezésétől s benne félreérthetetlenül érvényesültek megalkotójának családi és népi hagyományai. A szentistváni rendszerrel együtt a Vazul-ivadékok ezt a deszpotikus kormányzást is átvették s közülük Szent László még csak fokozta a társadalom állami ellenőrzését. A XII. század derekán Ottó freisingi püspök, a kornak ez a finom szelleme, aki csodálatosan tömör jellemzésben hasonlította össze a magyar és német viszonyokat, bámulva állott meg a királyi tekintély-

nek magyar földön tapasztalt korlátlansága előtt: „mindannyian úgy engedelmeskednek az uralkodónak, hogy nemcsak nyílt ellentmondással izgatni, hanem még titkolt sottogással sérteni is bűnnek tartanák. Ha valaki az ispánok rendjéből a királyt a legkisebb mértékben is megsérti, vagy róla igaztalanul csak egy gyalázó szót is mond, bármely az udvarból kiküldött alacsonyállású szolga, noha a fegyveresek tömege veszi körül, egyedül elfogja, bilincsbe veri és különböző kínvallatásoknak veti alá. A fejedelem nem kér véleményt a vele egyenlőktől, mint ez nálunk szokás, nem ad engedélyt a vádlottnak, hogy magát védelmezze, hanem mindenki számára egyedül az uralkodó akarata a végső érv.” E sorokat olvasva újból idéznünk kell Dzsingisz-kán törvényét: „A legtekintélyesebb úr, ha valami sértést követett el a fejedelem ellen s az büntetésére egy szolgát küld ki, ha az (a szolga) a legalacsonyabbrendű is, boruljon le előtte, amíg az végrehajtja az uralkodó által előírt büntetést, még ha halálbüntetés is az.” Bármennyire híve volt is a freisingi püspök a korlátlan fejedelmi hatalomnak, a magyar viszonyok jellemzését nem vágyálmaiból, hanem a viszonyok ismeretéből kellett, hogy mérítse, különben aligha egyeznének ily szinte kísérteties pontossággal a magyar helyzetet jellemző szavai egy nomád nép törvénykönyvével. Ebből a kormányzásból némi ízelítőt ad Ilona királynénak, Vak Béla energikus feleségének eljárása, aki férje trónralépése után összehívja az ország népét s mindössze annyit tart szükségesnek megkérdezni, hogy királyuk miért vesztette el szemévilágát s a nép máris érti, hogy miről van szó, a tömeg meghoranjára Kálmán és II. István híveit, nagymúltú, előkelő nemzetségek sarjait s formálisan meglincseli őket. A XI. s

néha még a XII. századi királyok alakját is a zsarnokságnak légköre lengi körül, mint ahogy félreérthetetlenül törökös, keleties jellege van annak a körszakállal övezett, lelógóbajuszos királyfejnek, mely a kalocsai székesegyház kapujáról egy letúnt világ minden szónál beszédesebb emlékeként származott korunkra. Míg tehát Nyugaton a király már inkább *primus inter pares*, aki kiváltságos helyzetét a keresztény királyválasztás tényének köszöni, addig Magyarország ura, mint egy választott nemzetség sarja mérhetetlen magasságban áll még alattvalói felett. Éppen ezért az Árpádok gondosan ügyelnek e tekintélyük csorbíthatatlanságára s még a XIII. században is IV. Béla csak állandó tanácsosainak engedi meg, hogy jelenlétében üljenek, míg a többi nagyurak székeit egyszerűen elégetteti, mert ezek a királyi felséget — véleménye szerint — „mintegy semmibeverték”, azzal, hogy jelenlétében ülni merészelték.

Ha a vérségi tekintélyelv uralma nem is formálta át a királyságot keleti szultánátussá, az országot pedig a dinasztia magánuradalmává, az alattvalók szerepe a XI. században oly jelentéktelen a fejedelem mellett, hogy az államélet két legfontosabb megnyilatkozásában, a trón betöltésében és a külpolitika irányításában még egyáltalán nincs szavuk.

A belső küzdelmek kora nem zárult le a régi dinasztia uralomrajutásával. András királyt hosszú ellenségeskedés után Béla herceg nyílt harcban ejti el, Bélától viszont András fia Salamon szerzi vissza német segítséggel trónját, hogy egy évtized múltán Béla fiai, Géza és László ellenében elveszítse azt és száműzetésben fejezze be életét. E mérközés folytatódik Géza fiainak Kálmánnak és Álmosnak idejében s a XII. század derekától kezdve, egészen III. Béla trónra-

lépéséig változó szerencsével s szinte megszakítás nélkül küzdenek egymás ellen a trónra áhítózó rokonok.

Ezek a harcok, melyek főként a XI. században éreztették romboló hatásukat, az ősi magyar öröklésjog sajátos természetéből következtek. A királyi család vérében horcypzta az uralomhoz való jogcímét s így e kiválasztott nemzetség minden egyes tagja az alattvalók hite szerint birtokában volt azoknak a tulajdonságoknak, melyek alapján igényt emelhetett az uralomra. Nem alakult tehát ki sem fiú-, sem testvéröröklés, mert minden ilyen kiforrott rendszer ellentétben állott volna a vérségi tekintélyelv tágkörű értelmezésével. Ez a különös „öröklésjog”, melynek pontos mását megtaláltuk az euráziai steppe nomád népeinek körében, teljesen megmagyarázza a XI. és XII. századi Magyarország belső viszonyainak alakulását. A király sohasem lehetett bizonyos uralomra kiszemelt fiának utódlása felől, mert testvére, ha maga is a koronára vágyott, feltétlenül talált pártot, mely őt támogatta. A gyanúnak és bizalmatlanságnak ebben a mérgező légkörében kerülhetett sor András és Béla között a híres várkonyi jelenetre, a korona és kard közötti, életet vagy halált jelentő választásra. Az öröklésjognak ez a rendezetlensége vezetett a XI. századi magyar királyság egyik jellemző intézményének, a hercegségnek (ducatus) kialakulására. A hercegség a király testvére, vagy unokatestvére kezén az ország északkeleti és északnyugati részeit foglalta magába Bihartól egészen Nyitraig s benne a királyi rokon teljes uralkodói hatalommal kormányzott, pénzt veretett, udvart tartott, élvezte a várgazdaságok jövedelmét és kedveszerint adományozhatott birtokokat híveinek. Ez a rendszer erősen emlékeztet a Mero-

vingok országfelosztásaira, anélkül persze, hogy tényleges germán hatásról ez esetben is szó lehetne. Mindkét dinasztia eljárásában közös azonban az országnak magántulajdonként való kezelése, mely az Árpádok esetében királyi hatalmuk méreteivel és így végeredményben szintén a pogány tekintélyelvvel függ össze.

A dinasztikus elv feltétlen érvényesülésének egyik jellemző tünete a koraközépkori Magyarországon a politikának sajátos szubjektivitása és érzelmessége, mely erősen elüt a későbbi idők államéletének racionális és jogi megalapozottságától. Az ország nyugalmát nem a trónöröklést szabályozó elvek, hanem csak a szembenálló felek belátása és jóindulata biztosíthatja. Midőn a Péter elleni lázadás kitörése után András és Levente megjelennek az országban, testvéri megállapodással rendezik az uralkodás ügyét. Ugyanígy ad később András hercegséget Bélának s mond le Álmos a trónról Kálmán javára. A testvérek között történő szóbeli megállapodások és azok betartása, vagy megszegése évtizedekre megszabja a jövőt s így a „rokoni szeretet” és „a testvéri egyeneslelkűség” archaikus erényei országos viszonylatban is döntő politikai mozzanatokká válnak. De nemcsak Magyarországon van ez így, hanem az egész keleteurópai szláv szomszédságban. Mikor Jaroszláv kievi nagyfejedelem közeledni érzi halálát (1054), fiaihoz „politikai végrendeletet” intéz: „Szeressétek egymást, mert édestestvérek vagytok, egy apának és egy anyának gyermekei. Ha kölcsönösen szeretetben éltek egymással, Isten veletek lesz, legyőzi ellenségeiteket és ti békében élhettek. Ha azonban egymást gyűlölitek és egymással viszálykodni kezdtek, akkor bizony tönkrementek és megsemmisül atyáitok és nagy-

atyáitok országa, melyet ők oly sok munkával szereztek meg. Éppen- ezért, ha az egyik a másikat, megsérteni akarja, akkor segítsd te a megsértettet.” Az összetartozás és a kölcsönös megsegítés elve s a politikai cselekedetek érzelmi erkölcsi elbírálása azonban nemcsak a belkormányzat alapelvevé válik, hanem egyben a szomszédos országok egymáshoz való viszonyát is meghatározza.

A X-XII. században a keleteurópai országok kivétel nélkül erős dinasztikus vezetés alatt állanak. A magyarságon kívül a lengyeleket, cseheket, oroszokat és horvátokat ezekben a századokban szervezi népekké egy-egy erős uralkodói egyéniség s vezeti tovább a nyomdokaiba lépő dinasztia. S ha e szláv népeknél az uralkodóház helyzete nem is nyugodott oly mélygyökerű és eredeti vérségi képzeteken, ha nem is volt meg fejedelem és alattvaló között az a karizmatikus kapcsolat, mint Magyarországon, a monarchia szerkezete alapján véve egész Kelet-Európában azonos volt.

A mai Kelet-Európa előképe a X-XII. században született meg. Ebbe az időszakba esik Csehországban a Premysl-család részfejedelemségeinek egységesítése, az Oderától keletre lakó szláv törzsek megszervezése a középkori Lengyelországban a normán származású I. Mieszkó és utódai, a Piasztok által, a Rurikfiak délorosz fejedelemségeinek megszilárdulása, az Adria mellékén a Tirpimirek horvát királyságának aranykora s a magyar királyság megalapítása Szent István és az Árpádok révén. Ezek az államalakulatok már a X. század vége óta szolidáris hatalmi csoportot alkottak, mely uralkodóik „barátságos és atyafiságos” viszonyán, főképen azonban mind sűrűbbé váló csa-

JÓLAI. KELETTI KRISZTÁNGÖMBEL MEGYVÁRI FÜGLALAVAS NEM. SZÁZADI.
HIDVÁRESEI, KIRÁLYI VÁR.

A Vatikáni Magyar Legendárium egyik lapja. 1. Szent László székesehérvárott. 2. Koronázása. 3. Kormányában. 4. Imájára vadállatok gyűlnek.
Róma, Vatikán Könyvtár.

ládi összeköttetések hálózatán alapult. A genealógiai táblák futólagos áttekintése egymagában meggyőzően mutatja, hogy ezekben a keleteurópai uralkodóházakban a nyugat-európai, vagy bizánci házasságok mennyire ritkák még e számbelileg teljesen eltörpülnek azok mellett, melyek őket rokoni szálakkal fűzték egymáshoz. Az ok nem politikai, hanem ismét érzelmi és világnézeti természetű. A X. századtól kezdve keleten és nyugaton egyaránt mély meggyőződéssel vallják az udvarokban azt a felfogást, mely szerint a császári és királyi házak sarjai csak egyenrangú, vagy közel egyenrangú uralkodócsaládok tagjaival léphetnek házasságra, mégpedig azzal az indokolással, nehogy az uralkodó nemzetség misztikus felkentsége lealacsonyító házasságok révén csorbát szenvedjen. Ha voltak is kivételek, így például István házassága Gizella bajor hercegnővel, általában véve a német, francia és angol uralkodók s bizánci gőgös bíborbanszületettjei jöttmenteket láttak Kelet-Európa újdonsült dinasztiáiban, akiket kevesebbre becsülték saját előkelő alattvalóiknál. Míg a középkor későbbi szakaszaiban legelőször a magyar, majd a cseh és lengyel uralkodócsaládok teljesen egyenrangúakká válnak Nyugat-Európa dinasztiáival, addig a X. század végén a lengyel fejedelem még oly jelentéktelen személyiség, aki le sem mer ülni a német király keleti örgrófjának házában.

Ezek a lenézett és megvetett házak így természetesen egymásra vannak utalva, magukat egyenrangúaknak tekintik s egymás rokonságát keresik. A régi uralkodóházak elzárkózó magatartása mellett csak másodsorban jutnak szerephez e házasságokban az igazi politikai érdekek, így például a nyugati és keleti császárságok megerősödésével

összefüggésben a X. századtól kezdve az ellenük való védekezés szempontja.

Azokat a házasságokat, melyek Kelet-Európa uralkodóházai között létrejöttek, politikai következményeikkel egyetemben érzelmi, családias motívumok határozták meg. Ha már egy országon belül is kötelessége a rokonoknak, hogy egymást támogassák; a megbántott segítségére siessenek, akkor most e dinasztikus házasságok révén ezeknek a kötelezettségeknek köre nagymértékben kitágul. A mai racionális szemlélet teljesen értetlenül áll ennek a rokoni érzésnek elemi erejű megnyilatkozásaival szemben, mely szinte átlépi az országhatárokat. Uralkodócsaládok egymással kötött házasságai mind a mai napig politikai eszközök maradtak a diplomácia intézőinek kezében, anélkül azonban, hogy az új rokonok ezáltal teljes vérségi, érzelmi és érdekközösségben egyesültek volna. A középkori Kelet-Európában ezzel szemben e házasságok következtében a szó legszorosabb értelmében „testvérekké” lesznek az Árpádok, Piasztook, Premyslek és Rurikok s e sok száz és ezer kilométer távolságban élő rokonok ugyanolyan hévvel sietnek egymás segítségére, mintha együtt élnének atyáik házában. Az új rokon a másik ország uralkodócsaládjának teljesjogú családtagjává lesz, vérenek részesévé válik. A „segítsd te a megbántottat” parancsa így nem csupán a belső kormányzat, hanem a külpolitika irányító eszméjévé is válik. A szolidaritás külpolitikai viszonylatban is teljes a rokonok között: „a Te védelmed nem más az enyém tol”, üzeni II. Géza atyafiának, Izjaszláv orosz fejedelemnek, akinek rokonaival gyűlt meg a baja, mire az orosz fejedelem teljesen hasonló hangnemben válaszol: „Úgy jártál el velünk

szemben, mint csak a fivér fivérével, vagy a fiú atyjával szemben szokott eljárni. Mi pedig ígérjük részünkről: adja meg nekünk az Isten, hogy veled mindenben közösek lehessünk s a Te sérelmeidért, bárhonnan jöjjenek is azok, mi állhassunk helyt fiainkkal és fivéreinkkel. És ez ígéret alól mivel sem válthatjuk meg magunkat, mint fejünkkel, mint ahogy Te tevői velünk.” Ezen a külpolitikán annyira uralkodnak a családi és érzelmi motívumok, hogy mellettük minden reális államcél háttérbe szorul. Így például Izjaszláv akkor kér és kap segítséget a magyar királytól, akkor küzd jelentékeny magyar haderő Oroszországban a király rokonának merőben dinasztikus céljaiért, amikor a bizánci nagyhatalom mind közelebb nyomul a magyar királyság déli határaihoz s Géza soha vissza nem térő alkalmat mulaszt el feltartóztatására.

Külső ellenség támadásán kívül elsősorban a belviszályok kényszerítették e kor uralkodóit *egymás* fegyveres segítségének igénybevételére. Nemcsak Magyarországon nem találunk ebben az időben kiforrott öröklés jogi rendszert, hanem nyoma sem volt ilyesminek az egész egykorú Kelet-Európában. A X-XII. században éppen ezért, ugyanúgy, mint a magyaroknál, cseh, lengyel és orosz földön is megszéri, se száma azoknak az eseteknek, midőn a fejedelmi sarjat rokonai a vérségi egyenjogúság nevében kitérítik jogaiból s helyébe egyszerűen maguk ülnek. Az ilyen elüldözött fejedelem azonban — s ez is a dinasztikus-vérségi gondolkodásmód következménye — görcsösen ragaszkodik atyai örökségéhez s minden eszközt megragad annak visszaszerzésére. Midőn az említett kievi Izjaszláv csatát veszít rokonaival szemben, egyre csak ezeket a szavakat hajto-

gatta: „nekem sem a magyaroknál, sem a lengyeleknél nincs örökölt atyai birtokom s így nem marad számomra egyéb, mint vendégeimmel, a magyarokkal és lengyelekkel térni vissza”. E „vendégek” pedig fegyveres segédcsapatokat jelentenek, melyeket külföldi rokonai bocsátanak rendelkezésére. A rokoni szolidaritás tehát valóságos családi beavatkozó politikát, fejleszt ki a koraközépkori Kelet-Európában. Valahányszor valamelyik fejedelmi sarj bajba jut, külföldi „testvéreihez” fordul, akik egyedül a rokonság kötelező erejénél fogva segítségére is sietnek. A szomszédos német és bizánci nagyhatalmakkal vívott harcokat leszámítva, a korszak összes háborúi dinasztikus jellegűek, okuk a fejedelmi rokon sérelme, melyet a szomszédos ország rokon uralkodója személyesen akar megtorolni.

Ahogy a belpolitika viszonylatában a trónhoz való ragaszkodás kíméletlenségével a rokoni szeretet enyhítő befolyása áll szemben, ugyanígy ennek az archaikus korszaknak beavatkozó külpolitikájában is a rokon feltétlenül kötelező megsegítését őszinte békességre törekvés ellensúlyozza. Mikor a cseh és lengyel fejedelmek és a magyar király hadvezérei megjelennek az orosz földön, hogy visszaültsék trónjára Izjaszlávot, addig nem kezdik meg az ellenségeskedést, míg kísérletet nem tettek a rokonok kibékítésére: „Ti atyánk helyét töltitek be, most pedig háborúba keveredtetek fiatalokkal és fivéretekkel, Izjaszlávval, mi azonban mindannyian keresztények vagyunk és mindannyian fivérek, illik tehát, hogy békességben legyünk egymással.” Az uralkodó tehát, aki bajbajutott rokona érdekében fegyvert fog, mindig fenntartja magának a jogot, hogy ne csak harcoljon, de a viszálykodó felek között igaz-

ságot is tegyen. III. Boleszláv lengyel fejedelem pártfogásába veszi magyar rokonát, Álmos herceget, de midőn meggyőződik Kálmán király „igazáról”, elejti őt. Hasonló példákat lehetne nagy számmal kimutatni a magyar királyok gyakori cseh- és lengyelországi beavatkozásából is.

Mai szemléletünk számára ez a beavatkozási rendszer minden, csak nem reálpolitika. Sehol sem találjuk nyomát annak, hogy a beavatkozó uralkodó rokonának sérelmét csak ürügyül használta volna fel, hogy azután őt jogaiból kismizmizve, magának tartsa meg az idegen országot. Az ilyen eljárás „kapzsi nagyravágyás” (cupiditas) lett volna, a legvisszataszítóbb politikai bűn a középkor emberének szemében. Így a beavatkozások egyetlen „haszna” a kölcsönös támogatás maradt, melyre évtizedek múlva is biztosan lehetett számítani. Ottó morva herceg annakidején megsegítette Gézát és Lászlót Salamon ellenében, s amikor László király azt hallja, hogy árvái jogát veszély fenyegeti, nem folytatja tovább nagyjelentőségű horvátországi vállalkozását, hanem segítségükre siet, megemlékezve atyjuk szolgálatáról, aki „lelkét tette ki őérettük”. A kelet-európai uralkodóházak így a legbonyolultabb lekötöztetési viszonylatokba kerültek egymással s még az is előfordult, hogy a rokona érdekében beavatkozó fejedelem lekötöztetije volt ellenfelének. Így amidőn II. Géza legyőzte és foglyul ejtette Izjaszláv ellenfelét, Volodimert s az fogadkozott, hogy ezután békében marad, noha tudta, hogy nem fogja szavát betartani, futni engedte, csak azért, mert Volodimer arra az időre emlékeztette, „mikor atyja (II. Béla) vak volt s ő még a lengyelekkel is verekedett őérette”.

Ezt a sajátos külpolitikát a keleteurópai államok s közöttük Magyarország dinasztikus és magánjogias felépítése tette lehetővé. Ha az uralkodó rokona hívásának személyesen nem tehetett eleget, akkor seregeivel főembereit küldötte el, azokat a tisztviselőket, akik otthon ie egy-egy vármegye élén csak mint az ő házi hatalmának exponensei szerepeltek. Különösen a XII. századi magyar uralkodók oroszországi beavatkozásaiban játszanak nagy szerepet ezek a „királyi hadvezérek”, a „király környezetébe tartozó férfiak”, akik a szó szoros értelmében urukat képviselik. A rokonon esett sérelem egyben az uralkodó házanépén esett sérelem is, melyért az mindenkor kész vérént ontani. Mikor Izjaszláv egy ízben kikéri magyar „vendégei” véleményét, hogy éjtszakára megpihenjenek-e, vagy pedig tovább menjenek, a magyar vezérek kitérnek a válasz alól, mondván: „mi vendégeid vagyunk, mi nyeregben ülünk”.

Ez a külpolitika természetesen csak ott tarthatta magát, ahol jellegzetes eszméi iránt az érzék megvolt a szomszédos népekben és uralkodóházakban. Míg északon, cseh, lengyel és orosz viszonylatban egészen a XII. század végéig zavartalanul folynak tovább a rokoni beavatkozások, addig délen, a földközítengeri világ magasabb műveltségével érintkezve, a magyar külpolitika rövidesen levetkőzi ezeket az archaikus formákat. László király még „igazságot tenni” jön Horvátországba, de Kálmán már dinasztikus szerzeményeként kezeli a meghódított dalmát tengerparttal egyetemben. Az Adria kék vize mentén, nagymúltú, gazdag és terjeszkedni vágyó országok feküdtek; itt zajlott az igazi világpolitika, Bizánc, Velence, a pápaság, a nyugati császárság és Dél-Itália normán báróinak kalandos harcai,

váltakozó szövetségei és ravasz diplomáciai sakkhúzásai mögött. A magyar síkságnak addig elszigetelt, de ősi uralkodó ösztönökkel megáldott népe itt látott először igazi városokat, itt ismerte meg a nagypolitikát, itt került termékeny érintkezésbe azzal az olasz-francia műveltséggel, melynek középkori kultúrája legértékesebb hajtásait köszönhette. Királyainkra, akik birtokáért rengeteg vért és anyagi erőt áldoztak, valahogy úgy hatott ez a tengerparti táj, ahogy Itália szépsége, gazdagsága és kék ege a hűvös észak császáraira. A magyar imperializmus, a középkori magyar nagyhatalom a tengerparton 6zületett meg, itt finomult európaivá. A déli érdekeltség kapcsolja bele az Árpádok házáat egyenrangú tagként a Nyugat uralkodóházainak közösségébe, s szakítja ki ezzel az egész országot kelet-európai megkötöttségéből. III. Béla, kinek jegyese a bizánci császár leánya, első és második felesége francia királyi hercegnő volt 6 akire ifjúkorában Nagy Konstantin öröksége várt, már nem sokat törődött orosz rokonainak örökös címódásaival, hanem mellőzésükkel egyszerűen másodszülött fiának adományozta Halicsot. Unokája, IV. Béla a királyi méltóság lealacsonyításáról beszél leányának orosz házasságával kapcsolatban, jelélül annak, hogy a keleteurópai dinasztiák régi egyenrangúsága megszűnt. De ez az új, immár nagyhatalmi politika is dinasztikus, magánjogias megalapozású maradt, amennyiben a hódított orszá-gok az uralkodó személye révén alkottak egységet a magyar királysággal.

A XI-XII. századi Magyarországon tehát az élet összes viszonylataiban a dinasztikus elv döntő szerepe ötlük szemünkbe. A tekintélyelv, patrimonialis államkor-

mányzás, a fejedelmi-utódlás gyakorlata éppen úgy a pogány múlttól örökölt ősi vérségi képzetekben leli magyarázatát, mint ahogy ezek határozzák meg a múlttól szóló hagyományt, vagy a szomszédos országokkal való érintkezés módozatait. A középkori Magyarország életében mindaz, ami dinasztikus, központosított, s a fejedelmi hatalom korlátlanóságára utaló jelenség, a pogány múlt továbbélésének tanuja. Mindaz, ami az alattvalók beleszólását segíti elő a közügyekbe és így „alkotmányos” jellegű, a keresztény világnézetből szívódott, fel a magyar közfelfogásba. „A magyarságnak ősi, magávalhozott politikai ideológiája ennek pontosan ellenkezője, deszpotikus, sőt „parancsuralmi” természetű volt, mely az uralkodó és nép viszonyát a vezető és vezetett mágikus összeforrottságában szemlélte, körülbelül úgy, ahogy ezt a felfogást a Mának bizonyos tekintélyi államberendezései tükrözik. Ez a sajtósági nomád „parancsuralom” azonban Szent István korától kezdve megalkudott a megváltozott, viszonyokkal, csak eszközeit és külső megjelenési formáit tartotta meg, céljaiban és világnézetében kereszténnyé alakult. Ahogy eltávolodunk a pogányság századaitól, úgy szorul fokozatosan háttérbe a régi tekintélyelv, a fejedelmi felelősség keresztényi gondolatával és az alattvalók politikai befolyásának eszméjével szemben. A XII. századtól kezdve mindig erősebbé válik ennek a magyar életet irányító másik tényezőnek munkája, anélkül azonban, hogy a politikai élet. arculatáról végleg letörölné az ősi autokrácia vonásait.

Mikor a XIII. század lázas társadalmi és politikai átalakulásai után, melyek látszólag alapján rendítették meg a fejedelmi tekintélyt és hatalmat, az utolsó Árpád-

ban, III. András lehunyta sok vihart látott szemét, a magyar nép óriási többsége még mindig nem tudott szakítani a dinasztikus gondolattal s életét továbbra is a régi uralkodóház uralma alatt látta biztosítva. A királyt foglyul ejthették, ellene büntetlenül fegyvert foghattak a nagyhatalmú gőgös bárók, de mindez nem rendítette meg az ősi vérségi indokolású monarchiának eszméjét a tömegek leikében: „az ország főpapjai, bárói, nemesei és minden rendű lakosai Ráchelként elsiratván Szent István első magyar király nemzetségének, vérének, törzsökének atyai ágon sarjadt utolsó aranyágacsáját, sokat tépelődve gondolkodásiak azon, hogy hol s miképen találnának maguknak a szent királyok véreből sarjadt új királyt”.

Az „utolsó aranyágacska” lehullását elsirató szavak klasszikus kifejezései annak a régi dinasztia emlékéhez fűződő politikai messiásvárásnak, mely a XIV. század első éveiben a nagybirtokos oligarchia tobzódása, az árnyékkirályok tehetetlensége, a társadalmi és jogrend megingása láttára szinte pártállás nélkül hatalmasodott el a lelkeken. A nemességnek az a kis- és középvagyonú része, melyet az oligarchia hatalmi előretörése teljesen kiszorított a politika színpadáról s amelyben még elevenen élt a monarchikus eszme, sorsának jobbrafordulását egyedül a „szentkirályok” vérszerinti leszármazóitól, az Árpádok leányágától remélte. Az országos közvéleménynek ez a beállítottsága magyarázza, hogy még a kiskirály bárók sem merték kezüket a korona után nyújtani, vagy a nemzetnek olyan uralkodót ajánlani, ki nem volt rokonságban az Árpádok felkent nemzetségével. Ugyancsak a dinasztikus elv meggyökeresedettsége érteti meg a két tehetetlen árnyékkirályal, Vencellel

és Ottóval való türelmes” próbálkozást, majd a kezdetben ellenszenvvel fogadott Károly Róbert személyének feltartatlan előtérbenyomulását, és ügyének végső győzelmét.

Magyarországi szereplésének első éveiben a fiatal francia herceg még úgy nyilatkozik trónralépéséről, mint amely „a főpapok és bárók választása alapján és a születés jogán” következett be. Hangoztatja tehát a nőági rokonságon alapuló öröklésjogát, ugyanekkor azonban a századforduló közfelfogásának szellemében elismeri a választás tényét, melynek érvényességére épít is. Jogigényének ebben a kétirányú megalapozásában az új király ingatag helyzete tükröződik: egyrészt törekvése arra, hogy személyét a múlt-hoz, a dinasztikus eszme hagyományához kapcsolja e ezzel uralmának legalább részben az alattvalók hozzájárulásától független megalapozást is adjon, másrészt azonban a rendi tényezők, elsősorban a hatalmas bárók jóindulatának és politikai szerepének kényszerű elismerése.

A szentkoronával végrehajtott harmadik koronázása (1310), főleg pedig a felvidéki oligarchia hatalmát megtörő diadalmas rozgonyi csata (1312) óta azonban egyszerre szakít uralmának e kettős jogcímű igazolásával 6 ettől az időtől fogva kizárólagosan a „születés jogában, és rendjében” látja királyi voltának magyarázatát. Alttalálóihoz intézett fejedelmi megnyilatkozásaiban tudatosan arra törekedett, hogy személyének és házának a régi dinasztiaival való rokonságát kidomborítva s az Árpádok mithikus vérségi tekintélyelvét magára és övéire átszarmaztatva, a konzervatív és monarchikus érzületű körök támogatását elnyerje. E törekvése nem naiv és önkényes kísérletezés, hanem oly politikai cselekedet volt, mely a közhangulatnak

csodálatosan eleven átérzéséből fakadt. Az Árpádokkal fennálló rokonság hangoztatásával Károly Róbert az anarchia korának politikai messiásvárását kamatoztatta a maga számára s a nőági rokonság tenyéré valóságos elméletet épített, mely később az ország vezető rétegének felfogása lett s a gyakorlati kormányzat tényeinek elvi alapjául szolgált.

Okleveleiben egyetlen alkalmat sem mulaszt el a „szentkirályok” dicső nemzetségének magasztalására, ő és fia, Nagy Lajos féltő gonddal őrzik mindazon intézmények, egyházi alapítások és néprétegek jogállását, melyek eredetüket és szabadságukat az előző dinasztia valamelyik tagjától nyerték. A hívek szolgálatának értékelésénél külön súllyal esik latba, ha az illető nemcsak velük szemben, de már előbb a szentkirályok háza iránt is kimutatta hűségét. Nagy Lajos, atyja nyomdokain haladva, valóságos Szent László-kultuszt teremtett, terjesztette ereklyéit, új templomokat szenteltetett tiszteletére, korának művészete pedig legjelentősebb alkotásaiban szintén a lovagi világnézethez oly közelálló királyt örökítette meg. Ez a kultusz természetesen kiterjed Lászlón kívül Szent Istvánra és Szent Imrére, politikai viszonylatban pedig kivétel nélkül az Árpád-nemzetség minden királyára. A XIII. század már egyéni megkülönböztetés nélkül „szentkirályoknak” tekintette a dinasztia tagjait s Károly Róbert is ehhez a hagyományhoz csatlakozott, amidőn 1317-ben IV. Béláról, V. Istvánról, sőt még a tatárokkal és kunokkal barátkozó, istentelen Kun Lászlóról is mint „szent őseiről” emlékezett meg.

A dinasztikus kapcsolat hatásos kidomborítása érdekében az ifjú király fátyolt kíván borítani a múltra, mind-

azokra az ellentétekre, melyek őt és családját nem is olyan régen az ősi dinasztával szembeállították. A nápolyi Anjouk ugyanis annyira biztosan számítottak a magyar trón elnyerésére, hogy az 1269-i családi szerződést közvetlenül követő években is nyíltan hangoztatták igényeiket. Már IV. László magyar királyságát sem nézték jószemmel s Károly salernói herceg, Károly Róbert nagyapja fel is vette az őt semmiképen meg nem illető magyar királyi címet. Kun László méltatlan bánásmódja nápolyi hitvesével még inkább elidegenítette egymástól a két rokon dinasztát. Mindezek ellenére Károly Róbert ismételten a legnagyobb kegyelettel, mint „szent ősei” egyikéről emlékezik meg a rossz rokonról s amidőn hűtlen nádorának, Borsa Kopasznak bűnlajstromát összeállítja, arról a felségárulásról sem feledkezik meg, melyet az IV. László halálára való szövetkezéssel elkövetett.

De voltak ezenkívül más, még kirívóbb elsimítanivalók is. Midőn Kun László halála után (1290) a magyarság vezetői II. András sokáig törvénytelennek tartott unokáját Arpád-sarjnak, s ezzel „természetes uruknak” elismerték, ez a fordulat, nagy felzúdulást keltett a nápolyi Anjouk körében, akik már-már Szent István trónusán érezték magukat. Károly Róbert nagyapja „csodálkozva hallotta, hogy bizonyos András nevű velencei az országot gonoszul elfoglalta”. Felszólította tehát Magyarország népét, hogy ne engedelmeskedjék a bitorlónak, akit fegyveres erővel fog eltávolíttatni. E fenyegetés nyolc év múlva Valóra is vált: 1300 nyarán a gyermek Károly Róbert a Délvidék hatalmas bárói élén készült szembeszállani a bitorlónak tartott

III. Andrással s a fegyveres összecsapást csak a király váratlan halála akadályozta meg.

Erről a „bitorlóról” 1325 táján már nyíltan meg lehetett írni egy okiratban, hogy „amíg élt, az összes ország-lakók elismerték őt királyuknak”. Ekkor azonban már nemcsak a régi uralkodóházra mindig kegyelettel gondoló magyar alattvalók látták így a múltat, hanem maga Károly Róbert is. Megkoronázása és az oligarchia letörése után úgy beszél egykori ellenfeléről, mint „boldog emlékü és igen kedves nagybátyánkról, akinek halála után Magyarországnak minket a születés jogán és rendjén megillető királyságát birtokunkba vettük”. Tehát nem az 1269-i családi szerződésre, nem V. István leányától való leszármazására, hanem III. Andrással való rokonságára hivatkozik. Ha nem ismernénk az előzményeket, e sorokat olvasva könnyen azt hihetnők, hogy III. András talán maga jelölte utódjává kedves rokonát, hogy a szentkirály véreből sarjadt utód a szellemükben folytassa művüket. Ez a kegyes beállítás tehát szivárványhidat von jelen és múlt közé, bensőséges kapcsolatot teremt a szentkirályok mági-kus elhivatottságú háza s a jelen választott férfiak között, mintha sohasem lettek volna árnyékkirályok, garázdálkodó hűtlen bárók s a boldog országra mindenkor a bölcs és igazságos fejedelmi kormányzás derűje sugárzott volna. Ezt a gondolatot fejezi ki Nagy Lajos mindjárt uralkodása kezdetén, midőn úgy beszél országáról, mely „Magyarország ezentséges királyainak és atyánknak idejétől kezdve egészen a mi trónralépésünkig a béke szépségében virágzott”. E szavakban a régi és új dinasztia összekapcsolásának mélyebb politikai értelme fejeződik ki: az Anjouk, uralmuk ered-

menyeire visszatekintve, önmagukban a dicső Árpád nemzetségének nemcsak vérszerinti, hanem lényegi folytatóit, a nép „szerető és felmagasztaló” urait látják.

Ezért lép fel Károly Róbert már pályája kezdetén az elnyomottak védőjeként s biztosít ezáltal szerepének a honfoglaló ősökkel dicsekvő és őt jöttmentnek tekintő gőgös bárók ellenében történeti patinát és elhivatottságot. Alattvalóiba is beoltja azt a meggyőződését, hogy a királyság és az oligarchia összecsapásának sorsdöntő órájában a rozgonyi csata idején égi közbenjárás biztosította seregei diadalmát. Trencsényi Csák Máté „kibontván ellenünk és országunk hű nemesei ellen elvetemültségének zászlaját, sereget toborzott és Kassa városának közelében csatát vívott velünk, ahol is Isten segítségével és a mi elődeinknek, a szent királyoknak közbenjárására, dicsőséges győzelmet és diadalt arattunk”. A király szavait meglepően egészíti ki a Bécsi Képes Krónika illuminátorának e csatáról adott ábrázolása: a királyság kettőskeresztes lobogója már összetörve hever a porban, amidőn a háttérből diadalmasan emelkedik fel az Anjouk és Árpádok egyesített címerével ékes családi zászló.

Károly Róbert a polgárháborúk viharaiiban egy új, elhasználatlan erejű és hűségű vezetőréteget hívott a politikai szereplés színpadára. Kormányzata alatt ismét az alattvalói hűség válik a legfőbb szociális erénnyé. Ezt a hűségében megújhodott társadalmat a monarchia restaurációjának szelleme hatja át. Az Anjouk kora jellegzetesen restaurációs korszak, mely tekintélyelvűnek gyökereit a magyar történet megelőző periódusába bocsátja. Ez az új hűség-ethosz magyarázza a Zách-estet is, melynek hátterében hiába keresünk romantikus szerelmi történetet. Az a fékevesztett aggastyán,

aki kivont karddal megjelent a visegrádi palota ebédlőtermében, egykor Csák Máté híve volt, annak az anarchiában felnőtt nemzedéknek képviselője, mely sehogy sem tudott az új konszolidáció és a megerősödött királyi hatalom korához illeszkedni. Családjának szörnyű büntetése tipikus példaadás, melynek véres szigorúságát csak az új politikai ideológia háttéréből érthetjük meg igazán.

Az Árpádok tekintélyelve, a vérségileg indokolt királyi hatalom tehát az Anjouk révén közel egy évszázadra ismét feltámadt. Bármennyire számotvetettek is Károly Róbert és Nagy Lajos az előző korszak fejlődésének vívmányaival, bármennyire szerephez juttatták kormányrendszerükben a rendi erőket, alapjában véve e külsőségek dacára is autokratikusán kormányoztak. Biztosították a nemesi jogokat, de nem tartottak országgyűlést, fejlesztették a megyei önkormányzatot, de nem juttattak politikai szerepet a köznemességnek s a XIII. század második felének politikai irányzatához viszonyítva keskenyebb mederbe terelték a rendiség erőit. Uralmuk alatt nincs lázadás, nincs jogok követelése s legfőljebb a királyi tanács kérésére változtatnak elhatározásaikon. Alig lehet kétséges, hogy ehhez az erősen központosított kormányzati módhoz a „születés jogának és rendjének” tudata, a dinasztikus elv adta meg a kellő alapot és biztonságot. Bármilyen furcsán hangzik is ez a mi számunkra, a magyar közvélemény nemcsak fiktíve, de ténylegesen is Szent István nemzetiségét látja az Anjoukban. Mikor III. András halála után kilencvenhat esztendővel eltávozik az élők sorából Nagy Lajos leánya, a krónikás ezzel a bejegyzéssel ad kifejezést kortársai általános vélekedésének: „E Mária királynőben szakadt magva mindkét nemen Magyarország szent királyai-

nak.” De már halála előtt a legnagyobb bizalmatlansággal fogadják a-magyarok férjét, Zsigmondot, az első királyjelöltet, aki nem a szent királyok nemzetségéből származik. Megmozdul és jogokat követel a köznemesség, politikai klikkcélokat szolgáló „ligákba” állanak össze a bárók, s mindenki ígéreteket, biztosítékokat követel tőle. A rombolás erői felszabadulnak, lázadás lázadást követ s amikor Zsigmond két évtized elkeseredett küzdelmei után végre az anarchia fölé kerekedik, királyságát már egészen új ideológiára alapozza. Néhány bátortalan hivatkozást ő is megenged még magának, de ez már csak kancelláriai szóvirág, melyet senki sem vesz többé komolyan.

Egy félezredév után, mialatt hol ragyogó, az alattvalói szemet szinte vakító sugárzással, hol pislákoló mécsesként, hol pedig szelíd egyenletes fénnel világított a magyar égen a dinasztia csillaga, elkövetkezett a kialvás, majd az új fények derengése a láthatáron. Volt a magyarságnak ezentúl is királya, kit félt és tisztelt, de nem volt többé dinasztiája a szónak abban az ősi magátólértetődőségében, ahogy az csak egy még primitív nép lelkületében tud gyökeret verni. A gondolat halála azonban itt is megelőzte a fizikai elmúlást: nem III. András és nem Mária halálával bukik el a dinasztikus elv, hanem ez a folyamat már előbb a lelkekben megkezdődik, abban a pillanatban, midőn az uralkodóház és a nép végzetszerű egymásrautaltságába vetett hitet először kezdi ki a kételkedés. Ez a lassú haldoklási folyamat tárul elénk azokban a mozgalmakban, melyeket a kezdet kezdetén a kereszténység politikai eszméi ihlettek.

CSÁK MÁTÉ LEGYŐZÉSE RÜZGONYXÁL 1312
A KÉPES KRÓMKÁBÓL.
BUDAPEST, M. NEMZETI MÚZEUM.

ATTILA ALAKJA A KÉPES KRÓNIKÁBAN.
BUDAPEST, M. NEMZETI MÚZEUM.

KERESZTÉNYSÉG ÉS ALKOTMÁNY.

A pogány hagyományok talajába nyúló vérségi elvnek továbbélése nem változtatott a szentistváni mű lényegén, azon a tényen, hogy ez az állam már nem pogány, hanem keresztény alakulat volt. Bár az új érában is tovább élt a régi dinasztia kizárólagos trónképességének tana, bár belátható időre konzerválódott az uralkodóház és a nép széles rétegeinek sorsközösségi kapcsolata s átszármazott ezzel együtt a keresztény századokra a feltétlen monarchikus tekintélynek megfelelő erőskezü, sőt gyakran deszpotikus kormányzásmód is, mindezek a jellemvonások csak egyéni, sajátosan magyar népi szint, nem pedig pogány jelleget adtak az Árpádok királyságának. A XI-XII. századi magyar állam végeredményben ugyanúgy keresztény alakulat volt, mint azok a nyugati monarchiák, melyekben az antik és keresztény kultúrhagyományok a germán népiség talajába hullatták magvaikat.

A pogány hagyományok és az új keresztény elemek a Vazulfiak magyar királyságában harmonikus egységbe olvadtak 'össze, de a királyok, akik az új világnézethez idomult tekintélyelv alapján kormányoztak, magukat félreérthetetlenül hívő keresztényeknek vallották s igazi vallásosságuk és

jámborságuk számos példáját hagyták az utókorra. Kereszténynek lenni s e világnézet birtokában uralkodni pedig annyit jelentett, mint elfogadni azokat a korlátozásokat, melyeket egyház és közvélemény Nyugaton a fejedelmi hatalom feltétlen érvényesülése elé állítottak. Bármily büszkén hirdetik is az Árpádok az ő „szent király mivoltukat, bár-, mennyire hisznek továbbra is született vezetői képességeikben, a vérben öröklődő elhivatás tudata mégsem mentesítette őket sem saját lelkiismeretük ellenőrzése, sem pedig az egyház és alattvalóik fürkésző tekintete alól. Ha tehát az előző fejezetben az Árpádok parancsuralmáról beszélünk, akkor ezzel csupán a történeti valóság egyik jellemző vonását kívántuk kiemelni, amely mellett más, nem kevésbé jellemző tulajdonságok is felismerhetők a koraközépkori magyar monarchia arculatán.

A keresztény király már a vérségi tekintély dacára sem élvezi azt a boldog felelőtlenséget, mint pogány ősei. Erős kézzel, sőt deszpotikus eszközökkel irányíthatja népét, de csak addig, míg cselekedetei megfelelnek a „kegyes, igazságos ée békességes király” eszményének, míg nyilvánvalóan tiszteletben tartja az isteni törvényt, míg őrizője és végrehajtója, de nem megmásítója a szokásban, a hagyományokban élő szentséges jognak.

A keresztény király hatáskörének kérdéseire István félreérthetetlen feleletet adott fiához intézett Intelmeiben. Király csak hívő katolikus lehet, aki az előtte uralkodó királyok hagyománya és országának szokásai szerint kormányozhat. Kötelessége tehát nemcsak az, hogy a vallás parancsainak és az egyház érdekeinek országában érvényt szerezzen, hanem egyben az is, hogy alattvalóit régi adottságaik-

ban, jogállásukban megőrizze. A keresztény politikai tanításnak tehát megvannak a maga „világias” vonatkozása: is, amennyiben az uralkodó nemcsak az isteni törvény, de egyben a szokásjog betartásáért is felelős. A kettő között bensőséges kapcsolat van, mert „aki megveti az atyák törvényét, az nem ügyel az isteni törvényre sem”. A haragvó, békétlen és irigy uralkodó, aki nem tiszteli sem az egyházat, sem alattvalóinak jogait, nem király többé, hanem zsarnok, tirannus, aki pusztulásba sodorja magát és országát. Az Intelmek írójának legmélyebb belső élménye kétségkívül a király és a tirannus ellentéte volt.

A királyi hatalomnak vallás- és hagyományszabta korlátairól vallott keresztény felfogásában azonban István király nem áll egyedül az Árpádok között, mert a Vazul-ágból származó utódai kimutathatólag ugyanígy vélekedtek ezekről a kérdésekről. Szent László királyi udvari történetírója, akit egyébként teljesen áthat a dinasztikus gondolat, a múlt eseményeinek megítélésében erőteljesen érvényesíti a keresztény királyeszmény szempontjait is. Péter ée Aba Sámuel nemcsak azért bukhat el, mert nem tartozván a választott nemzetséghez, eleve alkalmatlanok az uralkodásra, hanem azért is, mert nem keresztény király, hanem tirannus módjára kormányoznak. A Gesta Ungarorum írója nem csupán a vérségi, hanem ugyanúgy az alkalmassági tekintélyelv alapján is elítéli kormányzásukat, éppúgy, mint Salamonét, kinek bukását szintén bűnei magyarázzák. A valóság és az eszmény fejedelme között fennálló tragikus különbség kidomborítása a Gesta történet-szemléletének egyik legjellemzőbb tulajdonsága. Bár Salamon a megkoronázott és így törvényes király, az esemény mégis Lászlóban testesül meg, akit a püspökök és a nép szinte erő-

szakkal emelnek maguk fölé. Ez a mélységesen- keresztény meggyőződés teljesen megfelel annak az általános európai felfogásnak, melyet az invesztitúra-harc korának egyik német publicistája, Mangold érvényesít a XI. századi magyar történet eseményeinek megítélésében: a magyar nép Péterben, Aba Sámuelben és Salamonban tulajdonképpen az „atyai törvény megrontóit” taszítja le a trónról 6 emeli helyükbe Gézát és Lászlót, mint kegyes és jámbor fejedelmeket. Ugyanez a felfogás csendül ki Kálmán király klerikusának, a valószínűleg francia származású Albericusnak szavaiból is, aki feltűnő heveséssel védelmezi urát azzal a váddal szemben, mintha a „jámbor atyák rendelkezéseinek” megmásítására törekednék. A felhozott példák egyértelműen bizonyítják, hogy a XI. század magyar királyai kivétel nélkül elismerték hatalmuknak nemcsak a vallási törvény, de a szokás által való korlátozását is.

Az egyházi követelmények és a jog tiszteletbentartásának parancsa azonban nem csupán tulajdon lelkiismeretében kötötte az uralkodót, hanem erről tudomással bírtak az alattvalók is. Ebből a szempontból óriási jelentősége volt a királyavatás középkori szertartásának, melynek keretében az uralkodó alattvalói előtt tett esküt arra, hogy keresztény király módjára fog uralkodni. Szent Istvánnak és utódainak felavatása eszerint a kialakult európai gyakorlat szerint történt. A pogány fejedelmet, ki ősei karizmájának elidegeníthetetlen birtokában minden különösebb formalitás nélkül veszi át a hatalmat, keresztény királlyá való felavatásakor a szertartást végző főpap kérdéseknek veti alá: hajlandó-e a szent katolikus hitet megtartani és jócselekedetek alakjában követni, hajlandó-e a hitet, az egyházat és a papságot megvédeni s a

királyságot, melyet Isten kezéből nyer el. az atyák törvénye szerint kormányozni és ellenségeitől megvédelmezni?

Ennek a szertartásnak mármost az ad jelentőséget a királyi hatalom korlátozása szempontjából, hogy az *eskü.* a papság, az ispánok és a nép előtt, azok tanúbizonysága mellett történik, A koronázási eskü középkor; alakjában tuhjdonképpen párbeszéd a felavatást végző főpap, a felavatandó uralkodó és a tanúként szereplő papság és nép között. Miután a király felelt a feltett kérdésekre, a püspök a jelenlevőkhöz fordul s most tőlük kérdezi meg, hogy hajladók-e a fejedelmet, aki a keresztény uralkodó kötelességeire immár fogadalmat tett, urukként elismerni, neki hódolni és a jövőben alattvalóként engedelmeskedni. A választ erre a nép egyhangú felkiáltása, az úgynevezett akklamáció adja meg, melynek megtörténte után kerül csak sor a tulajdonképeni avatásra, a szent olajjal való megkenésre és a koronázásra.

Nagyot tévednénk, ha az alattvalók hódoló felkiáltásában „választást” akarnánk látni, mert ilyesmiről a középkorban, amidőn az uralkodó részben az öröklés jogán, részben „Isten kegyelméből” foglalja el trónját, szó sem lehet. Az alattvalók tömege egyszerűen csak tanúja annak, hogy a király hitet tett a jog szentségének megőrzésére s azt ünnepelesen elismerte uralkodása kötelező normájának. Éppen ezért a koronázást megelőző kikiáltás nem választás, hanem a „hívek hozzájárulása” (consensus fidelium).

Ez a „hozzájárulás” a koraközépkori államéletnek a jövő fejlődés szempontjából leglényegesebb mozzanata, mely lassan-lassan elveszíti eredeti vallásos tartalmát s alkalmazása az alattvalók befolyásának útját egyengeti az államügye]; intézésében. Ez a célzat azonban Szent István és közvetlen utódai

alatt még az idők méhében szunnyad s egyelőre csak arról van szó, hogy a király intézkedései megtételénél tanúbizonyosságul hívja híveit, hogy mindenben az isteni törvény és az atyák hagyománya szerint cselekszik. Éppen ezért a király mellett működő tanács, a főpapokból és ispánokból álló szenátus nem korlátozó, tehát alkotmányos, hanem csakis véleményező, tanácsadó szerv, mely nem mondhat mindaddig ellent a király akaratának, míg az a keresztény uralkodó kötelességeit nyilvánvalóan meg nem sérti, amíg királyból tirannussá nem süllyed. Szent István törvényeiből a feltétlen fejedelmi imperatívusz szava csendül ki: „akarjuk, parancsoljuk, meghagyjuk”; a „törvényen elmélkedve” egyedül ő rendelkezik népével és legfőljebb csak indokolt esetben, *szabad* belátásból „hajlik az egész szenátus kéré szavára”. A királynak, tanácsadónak és a népnek egymáshoz való viszonyát kitűnően jellemzik Szent László első törvényének szavai, mely szerint „Szabolcs városában szent zsinat tartatott, a magyarok legkeresztényibb királyának, Lászlónak elnökletével, országa összes főpapjainak és apátjainak, valamint valamennyi előkelőjének jelenlétében, az egész klérus és nép tanúsága mellett”. A keresztény királyt tehát a tanács nem korlátozza szabad rendelkezési jogában, ez a szabad rendelkezés azonban csak addig jogszerű, amíg a legelőkelőbb alattvalók tanácsának meghallgatásával jön létre. Ezért hivatkozik a szinte korlátlan hatalommal kormányzó Szent István is ismételtelen szenátusának tanácsára és hozzájárulására s ezért ajánlja Intelmeiben fia figyelmébe a királyi tanácsot, mint a fejedelmi trónus egyik ékességét: „mert tanács által lesznek a királyok, intéztetnek az országok ügyei, tanács védelmezi meg a hazát és vívja meg az ütközeteket, az szerez

győzelmet, űzi el az ellenséget és hívja a barátokat, áll; I: i épülnek a városok és leromboltatnak az ellenség várai”. Nincs tehát az államéletnek egyetlen oly területe sem, ahol a király nélkülözhetné hívei hozzászólását, anélkül persze, hogy annak elfogadása feltétlenül kötelező volna a fejedelemre, aki fiatal és öreg, bölcs és balga, megfontolt és merész tanácsosok véleménye felett „a bölcsesség normájához” irányítja tetteit. Alattvalói tanács és hozzájárulás tehát egyáltalán nem ellenkezik az egyeduralom elvével. Az a Freisingi Ottó, aki bámulva áll meg a XII. századi magyar király zsarnokinak látszó hatalma és tekintélye előtt, szükségesnek tartja azt is feljegyezni, hogy a magyarok „egyetlen fontos ügyben sem határoznak gyakori és hosszas tanácskozás nélkül” s semmiképpen sem mulasztják el, hogy „az ország dolgát meg ne tárgyalják és vitassák”.

A királynak és a tanácsnak a fentiekben vázolt viszonyára fölöttébb jellemzők azok az esetek, mikor a tanács ki lép véleményező szerepköréből s valósággal utasításokat ad az uralkodónak. Persze nem az alattvalók dolgáról, viszonyaik rendezéséről van ilyenkor szó, melybe nem szólhat bele a szenátus, hanem az egyházi birtok sérthetlenségének a király tetszése és akarata felett álló elvéről. A szerény tanácsadó testület ennél a pontnál felettébb öntudatos hangot használ: „parancsolja meg a király”, vagy „ne hallgasson azokra a király” stb. Figyelmébe ajánlja a tanács, hogy „ez isteni javak őrizője és az Istenség által kirendelt őre nemcsak megőrizni köteles azokat serény gondossággal, hanem megsokszorozni és inkább illik azokat megvédelmeznie és gyarapítania, melyeket előbbrevalónak mondottunk, mint a sajátját”. E kérdésben odáig megy a szenátus, hogy még arra az esetre

is intézkedik, ha a király közelébe oly tanácsos furakodna, aki őt az egyház érdekei ellen befolyásolni merészkedik. Az ilyent „még ha valamely földi szolgálathoz szükség is lenne rá, a király vágja el magától, amaz evangéliumi mondás szerint: Ha lábad, kezed, vagy szemed megbotránkoztat téged, vágd el, vagy vágd ki azt és vedd el magadtól!” Ha tehát az isteni törvényről, a király és az egyház viszonyáról van ezó, a tanács még a tisztviselők kinevezésének és elbocsátásának kizárólagos fejedelmi jogába íb beleszólhat.

A koraközépkori keresztény államfelfogás tehát ismer oly eseteket, midőn az alattvalók a király cselekedeteinek elbírálására igenis jogosultak, amikor a konszenzus nemcsak helyeslést, de hozzájárulást, beleegyezést is jelent. A király hatalma tehát alattvalói felett annak vérségi és istenkegyemiségi indokolása ellenére sem korlátlan többé. Míg a nomád népeknél a fejedelem uralma szinte a világ teremtésével egyjelentőségű kozmikus adottság, melyen ember nem változtathat, addig most a király és az alattvaló viszonya racionalizálódik, kilép régi mithikus megkötöttségéből s alakulása attól függ, hogy az uralkodó mennyiben tartja tiszteletben az isteni törvényt és híveinek hagyományszentelte jogát. A kereszténység meggyökeresedésével tehát az alattvalók bizonyos mértékben a király cselekedeteinek bíráivá válnak. Bármily erős alapokon nyugodott a XI-XII. századi Árpádok hatalma, még a legöntudatosabb uralkodó sem engedhette meg magának, hogy alattvalóit nomád monarcha módjára egyszerűen kizárja az államügyek megbeszéléséből s nekik csupán a vak engedelmesség szolgálai szerepét juttassa: „senkit szolgaságba ne taszíts s szolgának se nevezz”, mert „a királyság vesztére fordul a katonák bátorsága, s idegeneknek adatik

a te országod”. Az Intelmek e szavaiban István király világosan elismeri az alattvalók ellenállási jogát a jogsértő, erőszakos, tehát zsarnokká váló fejedelemmel szemben. Az ellenállásjognak az egész magyar középkorban oly nagy szerepet játszó elve tehát már a királyság bölcsőjénél megtalálható, a dolgok akkori állásának megfelelően természetesen még szigorúan vallásos indokolásban, szoros összefüggésben a keresztény királyeszménnyel.

Az elmondottak alapján már most megvilágosodik előttünk, hogy hol kell alkotmányunk gyökerét keresnünk. Semmi esetre sem az „őshazában”, nem is a nemzetgyűlésnek, a szabad királyválasztásnak sohasem létezett intézményeiben és jogszokásaiban, miként ezt a régi jogtörténeti irányzat és annak elkésett képviselői ma is hirdetik. Alkalmunk volt látni, hogy az a politikai szervezet, melyet a magyarság keleti hazájából magával hozott, nem „demokratikus”, hanem éppen ellenkezőleg, kifejezetten „parancsuralmi” természetű volt, az alkotmány tehát szükségképen csak újabb, már kereszténykori képződmény lehet. De téves úton járnak azok a történetírók is, akik a valóságot leegyszerűsítve, csak a feltétlen uralkodói hatalomnak, a királyi magánbirtok nyomasztó túlsúlyának és a magánjogi kapcsolatok domináló voltának tüneteit hajlandók a XI-XII. század történetében felismerni s az alkotmányt egyszerűen a XIII. századdal kezdődő új korszak idegen szellemi importjának tekintik.

Az alkotmány valóban nem ezeréves, nem önmagában, üvegházi növényként és idegen hatásoktól függetlenül fejlődött ki, de ugyanúgy nem is oly aránylag fiatal, kívülről behozott képződmény, mint azt a másik oldalon gondolják. Gyökerei a korai magyar kereszténység világnézeti talajába

nyúlnak vissza, s fejlettebb formái az alattvalói konszenzus koraközépköri értelmezéséből sarjadtak ki.

A „jó és ősi jog”, az „atyák igazsága”, melynek betartását az előkelők konszenzusa ellenőrzi, a XI. század végétől kezdve nem általános keresztény-nyugati alakjában, hanem sajátos magyar fogalmazásban vált az államélet legfőbb irányító elvévé, s így a jövő alkotmányfejlődésének alapjává. A „jó és ősi jog” a XI. század végétől kezdve kimutathatóan mint az első keresztény és magyar királynak, Szent Istvánnak rendelete él az utókor tudatában. Láttuk az előző fejezetből, hogy az uralkodók tudatos lépéseinek egész sora mithikus törvényhozóként állította István király alakját az alattvalók elé, akik ettől kezdve féltékenyen őrködtek az ő hagyományának csorbítatlan betartása felett. Személye a királyságot jelképezte, az államnak régi és bevált rendjét, ugyanúgy, ahogy a németeknél és franciáknál Nagy Károly, az angoloknál pedig Hitvalló Edvárd. Minden joghoz, minden egyéni szabadsághoz, az államélet minden megnyilatkozásához elválaszthatatlanul hozzátapadt az ő emléke. Nemcsak a korona volt már a XI. században „Szent István koronája”, hanem az új uralkodók felavatásukkor az ő trónusába ültek, akárcsak az angol királyok még ma is Hitvalló Edvárd székébe, s az ő fegyvereivel is övezték fel őket. Személye a jog felett őrködő királyi igazságszolgáltatásnak jelképe, ezért tartják királyaink a XI-XII. században a nagy törvénynapokat az ő névünnepe. Midőn a XI. század végén Kálmán király, a gregoriánus eszméknek ez az eltökélt előharcosa, törvényeivel hozzányúlt a szentistváni államegyháziság hagyományos rendszeréhez s büntetőjogi téren is enyhítette nagy elődje törvényének szigorúságát, intézkedéseinek ma-

gyarázója, Albericus szerzetes nem győzte eléggé hangoztatni, hogy ura nem változtatta meg Szent István jogát, hanem csak átvizsgálta s az új követelményeknek megfelelően átalakította azt. Szavaiból kitűnik, hogy erre a mentegetőzésre azért volt szükség, mert egyesek nyíltan hangoztatták az új intézkedések helytelen és feleslegei voltát s követelték η ζ „atyák jámbor rendelkezéseihez” való visszatérést. A XI. század végén tehát oly erős volt már a Szent István-hagyomány, hogy azzal az uralkodóknak feltétlenül számolniuk kellett. Ez a keresztény jog- és államfelfogás, mely Szent István mithikus törvényhozói szerepében immár magyar szint és jelleget kapott, annyira meggyökeresedett, hogy a század végétől kezdve ismételten sor kerülhetett a jogsértő királlyal szemben az alattvalók engedelmisségének felmondására, anélkül, hogy ez a felsőbbség elleni lázadásnak látszott volna. Albericus szerzetes Kálmán törvénykönyvéhez írott bevezetésében mélyreható különbséget állapít meg Szent István és Kálmán kora között. Míg István király idejében az ország barbár szokásoknak hódolt, s „a bűnbánatnak fenyítő vesszejét visszamardossa vala”, addig a magyar most már a hitnek szabad akaratú bajnoka, „kit a megismert igazság vallásától a halál sem riaszthat többé vissza”. Nem egészen egy évszázad elegendő volt tehát ahhoz, hogy a magyarság végképen elforduljon ősei hitétől és teljes meggyőződéssel az újhoz csatlakozzék. Világnézetének ez a nagyszabású átalakulása természetesen politikai téren is érvényesült, elsősorban azoknak az előkelőknek magatartásában, kik a király tanácsában ültek ε akik az uralkodó cselekedeteit a „jó és ősi jog” szempontjából elbírálták. Aligha véletlen, hogy a kereszténység végleges meggyökeresedésével és a Szentistván-hagyom-

mány ezzel összefüggő kialakulásával mind erősebben érvényesült a püspökök és ispánok konszenzusának súlya és jelentősége. Azok a főemberek, akik egyébként feltétlen hódolattal övezik a király személyét, annyira, „hogymég azt is gonoszságnak tartják, ha valaki titkos suttogásban megsérti őt”, nyomban kilépnek passzivitásukból, ha a jog sértetlenségét, vagy a kormányzat szentistváni normájának betartását veszélyeztetve látják. Magatartásuk ezekben a század vége óta kimutatható esetekben az ellenállás első kezdetleges formájáig emelkedik s gyakran már félreérthetetlen szembehelyezkedést jelent a vérségi tekintélyelvűből fakadó kormányzási gyakorlattal.

A dinasztikus uralmi rendszer a XI. és részben a XII. század folyamán főként három téren érvényesült: a trónöröklés kötetlenségében, az uralkodóház tagjainak az országon való területi osztóztatásában s a rokon uralkodóházak tagjai érdekében vívott külföldi beavatkozó hadjáratokban. A főemberek a XII. század végétől, főként pedig a XIII. század elejétől mindhárom kérdésben határozott véleménnyel rendelkeznek.

Mikor Szent László halála után Kálmán és Álmos, „mindketten fiatalok és könnyelműek”, régi szokás szerint fegyverrel akarják elintézni a trónutódlás ügyét s ország-részeik haderejével felvonulnak egymás ellen, főembereik hűségük félreérthetetlen hangoztatásával ugyan, de mégsem járulnak hozzá a harchoz, s ehelyett megbeszélésre és kibékülésre szólítják fel a testvéreket: „Miért is harcolnánk? Azok ránk támadnak és mi meghalunk, úgy, ahogy nemrégiben atyáink és testvéreink az ő atyáik és testvéreik ellenében harcoltak és elhullottak. Nem látjuk tehát értelmét a hábo-

rúnák, de ha ők harcolni akarnak, úgy verekedjenek meg ketten s mi urunknak ismerjük el azt, aki közülünk életben marad.” E szavakból új felfogás csendül ki, mely már határozottan elítéli a múltat, a trónért vívott küzdelmek korát, melyben a királyi sarjak elhivatásuk tudatában vásárra vitték alattvalóik bőrét. Keresztény szemmel nézve az ilyen harc a béke felesleges megbontása s a fejedelem, aki ilyenre vetemedik, nem felel meg többé a békességes király eszményének. Ennek az előzménynek ismeretében valószínűnek látszik, hogy a régi kötetlen örökösödés helyett az elsőszülött fiú utódlásának bevezetése a XII. század elején részben az alattvalók kívánságára történt.

A XI. század derekán András és Béla még úgy osztoznak a királyságon és hercegségen, mint két testvér az atyai birtokon, s az alattvalóknak ebbe a dologba egyáltalán nincs beleszólásuk. Mikor azonban László király uralkodásának negyedik esztendejében kibékül Salamonnal és királyi tartást akar neki adni, „a főemberek az ország eljövendő háborús veszedelmének óvatosan elejét akarván venni, nem engedték, hogy megossa a királyságot Salamonnal”.

A belviszályokkal és a családi osztozkodással együtt elítélik ezek az előkelők azokat a „céltalan” külháborúkat is, melyeket a királyok az ország katonai erejére támaszkodva, idegen rokonaik érdekében vívnak. A keresztény középkor felfogása általában háborúellenes s a hitért vívott harcokon kívül csak a védekező háború jogosságát hajlandó elismerni. Eszménye nem a hódító fejedelem, aki idegen országokkal gyarapítja koronáját, hanem a békés király, aki az ország és alattvalói erejével bölcs takarékossgal bánik. A magyar középkor is vallja ezt a felfogást, s főleg Szent

László alakját ruházták föl kortársai és az utókor a békeségre törekvő fejedelem ideális tulajdonságaival. Mikor a Birodalom nagyjai felkeresik László királyt, hogy neki a császári koronát felajánlják, ő elutasítja a nagy megtiszteltetést, mert „inkább megelégedett saját határaival, mintsem hogy a jog mértékén túlmerészkedve, idegen és ismeretlen népek kormányzására vállalkozzék”. Történetírója elhatározásának igazolására a Példabeszédek könyvét idézi: „ne lépd át az ősi határokat, melyeket még atyáid állítottak”. Az agresszív külpolitika tehát, akár dinasztikus érdekű segélynyújtásban, akár pedig hódító szándékban jelentkezik is, az ország rendjét és nyugalomát bolygatja meg s így végeredményben ugyanúgy a „jó és ősi jog” sérelme, akárcsak a törvénytelen és erőszakos belkormányzat. A magyar főemberek ennek a felfogásnak a féktelen és szenvedélyes II. Istvánnal szemben az ellenség előtt szereztek érvényt. A király 1123-ban atyja csúfos vereségének megtorlására és egy menekült herceg kérésére hadat vezet Oroszországba, ahová főemberei is elkísérik. Védence azonban az egyik vár ostrománál halálát leli, s a szenvedélyes ifjú király, aki mindenáron bosszút akar érte állani, nem szünteti be az ostromot, hanem éppen ellenkezőleg parancsot ad ispánjainak, hogy még aznap foglalják el a várat, mégha valamennyien ottpusztulnak is. A főemberek erre tanácsba gyűlnek s mindenekelőtt leszögezik, hogy a király „mindezt előkelőinek tanácsa nélkül cselekszi” s ezért ők nem kötelesek többé neki engedelmeskedni. Az ispánok testületileg bevonulnak a király sátorába s mindannyiuk nevében Hont-Pázmány-nembeli Kozma ispán rövid beszédben megindokolja állásfoglalásukat: „Mit cselekszel, Uram? Ha vitézeid sokaságának halála árán beveszed a

várat, kit teszel ott herceggé? Ha főembereid között akarsz választani, bizony senki sem marad itt. Vagy talán Te akarsz otthagyni királyságodat ezért a hercegségért? Mi főemberek tehát nem ostromoljuk a várat, de lia te ostromolni akarsz, harcolj magad, mi pedig visszatérünk Magyarországra.” A választ be sem várva, kiadják a parancsot a sereg hazatérésére, s a király is kénytelen őket szégyenszemre követni. A XII. századi udvari történetíró, aki ennek a jelenetnek leírását reánk hagyta, teljes meggyőződéssel áll a főemberek mellé, akik „jogosan” hagyták cserben királyukat. Bár a XII. századi magyar uralkodók ezután sem szakítottak az orosz- és lengyelországi beavatkozó hadjáratok szokásával, a közhangulat nemcsak Magyarországon, de a szomszédos országokban is mindinkább a dinasztikus külpolitika ellen fordul. Midőn Vladisláv cseh király meg akarja segíteni III. Istvánt a bizánciaktól támogatott trónkövetelők ellenében s a fegyveres expedíció tervét országa nagyjai elé terjeszti, azok egyhangúan ellentmondanak neki, mert „a világ még nem hallott olyant, hogy a cseh király királyt kreáljon Magyarországon, vagy a magyar király Csehországban”.

A főemberek állásfoglalása a trónviszályokkal, az országon való osztozással és a dinasztikus expedíciók gyakorlataival szemben az ellenállás jognak első, kezdetleges alakját már teljes kifejlődésben mutatja. A hagyománysértő és a keresztény király eszményével ellentétbe kerülő fejedelemmel szemben, ki semmibeveszi hű alattvalói tanácsát, azok levonják a következményeket és az uralkodó önkényes cselekedeteit az engedelmisség felmondásával utólagosan megtorolják.

Mindezek a jelenségek azonban a régi rendszer megváltozására utalnak. Bármennyire készen állottak már Szent István és közvetlen utódai idejében is a konszenzus-elv és az ellenállásjog alkalmazásának világnézeti alapjai, mégis oly feltétlen még a király hatalma és tekintélye, oly fölényes eszközökkel rendelkezik még leghatalmasabb alattvalóival szemben is, hogy gyakorlati érvényesítésükre aligha kerülhetett sor. A vallási és politikai szempontból még egyaránt megbízhatatlan társadalomnak erőskezü „államosítása”, az egyház fejedelmi ellenőrzése és a királyi magánbirtok nyomasztó anyagi túlsúlya együttesen lehetetlenné tették a főemberek oly szereplését, melynek főként Kálmán és II. István korától kezdve ismételten tanúi vagyunk. Az eltelt évszázad alatt azonban a magyar társadalom jelentékenyen átalakult s a királyság irányítása alatt a vezető réteg telítődött a Szent István-hagyomány eszméivel, melyeket immár magával az uralkodóval szemben is érvényesíteni mert. Aligha véletlen egybeesése tehát az eseményeknek, hogy a konszenzusgondolat és az ellenállási elv pontosan akkor kezd érvényesülni, amikor a szentistváni államszervezet megindul a feltartóztathatatlan átalakulás útján.

A XI. század magyar királyainak a gyakorlatban úgyszólván korlátlan hatalma hármass pilléren nyugodott: a közigazgatási és, igazságszolgáltatási szervezet központosított voltán, az „államegyháziasság” rendszerén és a királyi magánbirtokban rejlő anyagi-gazdasági erőforrásokon.

A királyi közigazgatási és bírói szervezet ebben a korban ugyanis még a legelőkelőbb és leggazdagabb szabadokkal szemben is megőrizte illetékességét. A megyeszervezet élén álló ispán nemcsak a királlyal magánjogi viszonyban

levő várnépeknek, de egyúttal a megye területén élő birtokos szabadoknak is legfőbb közigazgatási és katonai hatósága volt. Lényegében ugyanaz a szerep jutott az igazságszolgáltatás terén a királybíróknak, aki a megyéspánok és az egyházi rend tagjainak kivételével bárki fölött ítélkezhetett.

De nemcsak a szabad magyarok társadalma, hanem még az egyház is teljesen az uralkodó irányítása alatt állott. Szent István és utódai a Meroving királyokhoz és Nagy Károlyhoz hasonlóan püspököket neveztek ki, kijelölték az egyházmegyék határát, ítélkeztek a papság felett, sőt még a püspököket is jogukban állott megdorgálni. Ez az állami gyámkodás és ellenőrzés alatt álló egyház pedig, melynek sorsa a csak nemrégiben megtért országban teljesen a fejedelem kezében nyugodott, aligha emelhetette fel szavát az uralkodó önkényes cselekedeteivel szemben.

A közhatalom és az egyház igazgatás központosított szervezetének igazi súlyt az uralkodó kimeríthetetlennek látszó anyagi és hatalmi erőforrásai adtak, melyeknek alapja a királyi magánbirtok és várbirtok volt. A kettő együttesen az egész ország birtokállományának kétharmadát telte ki és így az összes alattvalók összefogása is elégtelen lett volna a királyi túlerővel szemben. Ez a magánbirtok és várhálózat a ezó szoros értelmében a király kezében volt, aki tudatos központosítással eleve lehetetlenné tette, hogy tisztviselőinek hatalma a vidéken túlságosan mély gyökeret verjen.

E három pillér közül kettő, mégpedig a társadalomnak királyi ellenőrzése és az egyháznak állami irányítása Kálmán idejében egyszerre omlott össze, részben a viszonyok alakulása, részben azonban e nagy király tudatos reformjai következtében. A dinasztikus küzdelmek korszaka után Szent

László még egy utolsó kísérletet tett a szentistváni rendszer maradéktalan fenntartására s e törekvésének emlékei drákói szigorúságú törvénykönyveiben jutottak korunkra. Különösen azok az intézkedései érdemelnek ebből a szempontból különös figyelmet, melyek a helyi közigazgatás és igazságszolgáltatás közegeinek rovására az udvarból kiküldött futároknak, hírnököknek és küldötteknek kezébe helyezték a király akaratának végrehajtását s így a társadalomra nehezedő fokozott uralkodói nyomásnak a tanúi. A célt azonban ezzel a rendkívüli szigorral sem lehetett többé megvalósítani s Kálmán király maga is világos tudatában volt az államot fenyegető krízisnek, ő egyedül a patrimoniális elvet, a királyi birtoktest sértetlenségét iparkodott biztosítani, míg politikai és egyházi téren a régi rendszer átalakítására tett kísérletet.

Kálmán király az egyházi reformpárt meggyőződéses híve volt, amit papi nevelése és a kortársak által egyhangúan magasztalt modern teológiai műveltsége egyaránt megmagyaráznak. Reformpártinak lenni pedig annyit jelentett, mint szembehelyezkedni a királyság (regnum) és az egyház (sacerdotium) viszonyára vonatkozó azon meggyökeresedett elvekkel, melyeken nemcsak a Birodalom, de a magyar királyság állam- és egyházszervezete is felépült a Szent Istvántól Szent Lászlóig terjedő korszakban. A cluny-i irányzatból kifejlődött egyházpolitikai reformmozgalom, a gregorianizmus, mely nevét legnagyobb képviselőjétől, VII. Gergely pápától (1073-1085) nyerte, szakított a fejedelmek közvetlen isteni behelyezésének (ordinatio) tanával s a világi hatalmat csakis az egyházi hozzájárulás esetén volt hajlandó istenrendelte felsőbbbségként elismerni. Míg tehát a Nagy Károly és utódai

által létrehívott rendszer „államegyháziság” volt, melyben a fejedelem mint „Krisztus vikáriusa” s maga de „mintegy pap” vett részt az egyház legbensőbb ügyeinek intézésében, addig a gregoriánus irányzat ezt a jogot a legmerevebben kétségbevonta, követelte az egyháznak az államtól való teljes függetlenítését, sőt a fejedelem tevékenységének az egyház és a pápaság által való ellenőrzését. A két álláspont tragikus különbségét azok a rendkívüli világossággal megfogalmazott sorok állítják eléink, melyekben IV. Henrik tiltakozik a pápa által tervbevetett kiközösítése és királyi tisztjéről való letétele ellen: „megfenyegetsz bennünket királyi hatalmunk elvételével, mintha bizony tőled kaptuk volna a királyságot, mintha bizony nem Isten kezében, hanem a tiedben volna a királyság és a császárság”. A pápa ezzel szemben azt vallotta, hogy „a méltatlanok hűsége alól felmentheti az alattvalókat”, s ennek az elvnek gyakorlati alkalmazásával o és utódai alapján ingatták meg a koraközépkori monarchikus gondolatot, akarva-nemakarva az alattvalói befolyás útját egyengették az európai népek államéletében. Egy kortárs szavai szerint VII. Gergely óta „divatba jött a királyok letétele” s ennek az új szellemnek hatása alól az Árpádok királysága sem vonhatta ki magát, melynek XII. századi történetében már erőteljesen érvényesülni kezdenek a társadalmi erők.

Kálmán király a kor nagy dilemmájában teljesen a pápai álláspontot tette magáévá. Míg László már egyházpolitikai meggyőződésből is IV. Henriket támogatta, addig ő rögtön trónralépése után sietett II. Orbánt (1088-1099), a császárnak ezt a végzetes ellenfelét elismerni. Gregoriánus világnézete igazában azonban törvényeiben érvényesül, me-

lyek a szentistváni "államegyházi-ságot" egy csapásra való-ságos „egyházállamisággá” alakították át. A reform nem szorítkozott csupán a világi befolyásoknak az egyház életé-ből való kiküszöbölésére, vagy a régi egyházpolitikai rénd-szer által gyakorolt főpappeiktatás (invesztitúra) jogának feladására, hanem átcsapott politikai térre is és tisztán világi ügyekben jelentékeny tért biztosított az egyház és az egyháziak befolyásának.

Szent István és Szent László kormányrendszere köz-igazgatási és igazságszolgáltatási tekintetben a megyésispá-nok és királybírák kiterjedt hatáskörén nyugodott. Kálmán most e provinciális szervezet és a királyi udvar bíraskodása közé új igazságszolgáltatási fórumot, az úgynevezett zsinati törvényszékeket szervezte, melyeknek illetékessége egy-egy egyházmegyére terjedt ki. Élén a megyéspüspök állott, aki-nek az illető egyházmegyéhez tartozó királyi vármegyék ispánjai segédkeztek az ítélezésben. Ha meggondoljuk, hogy Kálmán király koráig az ország megyékre és ezeken belül királybírói körzetekre oszlott, akkor azt kell mondanunk, hogy ez a hagyományos beosztás legalább is elveszítette régi jelentőségét s a püspöki egyházmegye vált a legjelentősebb, immár a közigazgatási és igazságszolgáltatási körzeteket magábafoglaló egységgé. Kizárólag e zsinati törvényszék elé kerültek a magasabrangú egyháziaknak, így például az apátoknak perei, de ugyanez a fórum ítélezett az ispánok, valamint a főbb királyi és hercegi közegek ügyeiben is. E ren-delkezés következtében a királybíró tulajdonképen az alacsonyabb néprétegek bírójává vált, sőt még itt sem kizárólagos hatáskörrel, mert az új törvény értelmében bizonyos bün-ügyeket, például a rokonok gyilkossági ügyeit kivették kezé-

bol s azokat is egy egyházi szerv, a főesperesi törvényszék illetékessége alá rendelték. Kálmán reformjai nyomán megindul a királybírói intézmény lassú hanyatlása e száz év múlva ez a megyéispánnal eredetileg egyenrangú királyi közeg már egészen alárendelt hatáskörben, rablási és tolvajlási ügyekben ítélkezik. A gregoriánus király támogatásával tehát az egyház fontos igazságszolgáltatási kiváltságok birtokába jut, melyeket szívésen őriz egészen a XIII. század közepéig, amikor Magyarországon is lassan érvényesülni kezd az egyházzal szemben európaszerte feltámadó világi reakció szelleme. A szentistváni államegyháziság Kálmán reformjai következtében jellegzetes „egyházállamiságnak” adott helyet.

A főpapság tekintélye az előző korszakhoz viszonyítva jelentékenyen emelkedik, amiben nagy része van a világi befolyástól való teljes függetlenedésnek. Kálmán király idejében az egyházi törvényhozás kikerül a király és világi előkelők részvételével tartott „vegyes zsinatok” hatásköréből s az esztergomi érsek elnöketével ülésező, kizárólag főpapokból álló gyülekezet feladata lesz, melynek egyszerűen csak hozzájárulást kell kérnie az uralkodótól, hogy határozatai törvényerőre emelkedjenek.

Ennek a megnövekedett főpapi tekintélynek kimagasló képviselője a XII. század második felében Lukács esztergomi érsek volt, aki a II. Géza halála után újból fellángoló trónviszályok korában ismételten él az egyházi fenyítés fegyvereivel. Míg a XI. században a püspöki kar ugyanolyan passzivitással szemlélte a királyok és trónkövetelők küzdelmét, mint akár a világi előkelők, s legfőljebb csupán az ellenfelek kibékítésére tett kísérletet, addig Lukács érsek nem kevesebb, mint három királyt sújt egyházi átokkal. Még III. Bélától

és megtagadja a koronázást, mégpedig nem azért, mivel a Bizáncban nevelkedett uralkodótól a magyar egyház latin jellegét féltette volna — mint ezt régebben gondolták —, hanem kizárólag azért, mivel a király a főpapok és az előkelők hódolatáról értesülve, örömeiben egy palástot küldött ajándékba Lukácsnak, aki ebben túlzott szigorúsággal szimóniát látott, az ajándékozást úgy értelmezte, hogy a király azzal a felkenés és koronázás egyházi aktusait akarja honorálni. Hosszú ideig nemcsak III. Bélával, de még a király iránt jóindulatot mutató III. Sándor pápával is dacolt, s inkább eltúrta, hogy a koronázást, a kalocsai érsek végezze el, semhogy merev gregoriánus álláspontjából egy jöttányit is engedjen. Ez a gregoriánus nevelésű XII. századi főpapság és mindenekelőtt Lukács érsek vette rá 1171 táján III. Istvánt arra, hogy a főpapok kinevezésének elődei által gyakorolt jogáról lemondjon s végkép felszámolja az államegyházas rendszer utolsó csökevényeit is. Lukács érsek szerepe vezeti be a XIII. századi egyházi befolyás korszakát, melyben a pápai irányítás alatt álló magyar főpapság döntő tényezőként szól bele a társadalmi és politikai mozgalmakba. A gregorianizmus magyarországi győzelme után a király régi tekintélyéről nem lehetett többé szó, mert az egyház oly fegyverek birtokába került, melyekkel az eszményeivel és akaratával szembehelyezkedő királyt főleg válságos helyzetekben könnyen térdrekenyszeríthette. A XII. és XIII. század magyar történetének is voltak kisebb-nagyobb canossái. A szentistváni rendszer bomlásának egyik okát tehát a királyság és az egyház közötti viszony megváltozásában ismerhetjük fel, melyet az egyházpolitikai koreszmék beszívargása idézett elő. A XII. század belső és külső küzdel-

meiben már nagytekintélyű és öntudatos főpapi rend áll szemben az uralkodóval, aki nem térhet ki többé kívánságaik teljesítése elől.

Az uralkodók régi hatalmának korlátozásához még az egyházi befolyás megnövekedésénél is jelentősebb mértékben járult hozzá az a XI. század végén bekövetkezett nagy külpolitikai fordulat, mely alapjaiban ingatta meg a királyság hagyományos rendjét s a politikai életben a társadalmi erők érvényesülésének útját egyengette. Az előzőkben alkalmunk volt megismerkedni azzal az általános koraközépkori, de egyben magyar felfogással, mely a dinasztikus hadviselést és az agresszív hódító politikát elítélte és a király feladatát az atyai országon való békés uralkodásban jelölte meg. Szent László még ennek az eszménynek megtestesítője volt, de utódjának, Kálmánnak idejében a magyar királyság visszavonhatatlanul a nagyszabású hódító politika útjára lépett.

A XI. századi Magyarország szerény keleteurópai hatalom volt, melynek erejét saját határainak megvédése s néhány orosz-, cseh- és lengyelországi beavatkozás teljesen lekötötte. A század végétől kezdve azonban a környező országok erőviszonyai lényegesen megváltoztak s a politikai átalakulás jelentőségét felismerve, a kor magyar királyai szakítanak régebbi passzív magatartásukkal. IV. és V. Henrik uralkodása alatt a pápaságnak és a német partikularizmusnak a királyság ellen kötött szövetsége megásta a keleti német nagyhatalom sírját. A szomszédos keleteurópai államokban, melyek azelőtt részben hűbéri viszonyban voltak a birodalommal, részben pedig¹ időnkénti fennhatósága alatt állottak, belátható időre vége szakadt minden német befolyásnak. Ugyanekkor Kelet-Európa másik nagyhatalma, Bizánc is

életének egyik legválságosabb szakaszába lépett, 8 minden oldalról ellenségektől szorongatva, nem szentelhetett kellő figyelmet az északi határ mentén lejátszódó eseményeknek. Pontosan ezekben az években szerzi meg Kálmán király Horvátországot, majd néhány esztendő múlva a bizánci fennhatóság alá tartozó Dalmáciát is s ezzel egycsapásra a középtengeri politika hatalmasságainak első sorába emeli országát. A magyar királyság a következő száz évben a világpolitika aktív szereplője lesz, tenger melléki pozíciója révén vetélytársa a keleti császárságnak és Velencének, de egyben a nyugati császárságnak is, viszont barátja és szövetségese a világpolitika ellenkező pólusán elhelyezkedő hatalmaknak, a Szentszéknek, a normanoknak és a francia királyságnak. Horvátország és Dalmácia megszerzése óta királyaink mind nagyobb figyelmet szentelnek a balkáni helyzetnek s összeköttetésbe lépnek a bizánci fennhatóság alatt élő, de függetlenségre törekvő szláv népekkel, szerbekkel, bosnyákokkal és bolgárokkal. Ebből a háttérből robbannak ki a XII. század közepén az évtizedekig tartó magyar-bizánci háborúk, melyek során Mánuel bizánci császár a magyar trónkövetelők mozgalmát felhasználva, kísérletet tesz arra, hogy Szent István királyságát a keleti impérium fennhatósága alá rendelje. E tervek katonai és politikai téren egyaránt kudarcba fulladtak, sőt Mánuel halála után egyszerre éppen ellenkezőjére fordult a két hatalom viszonya s most már a Konstantinápolyban nevelkedett magyar király, III. Béla kísérli meg a bizánci császárságnak a magyar királysággal való egyesítését. Ez a terv sem valósult meg, azonban a XII. század végén a magyar királyságnak már döntő szava volt a balkáni ügyekben, amit azután III. Béla utódai a melléktartományo-

kon alapuló nagyhatalmi politikájukban teljes mértékben kiaknáztak. Ennek a középkori magyar nagyhatalomnak célkitűzései és irányvonalai már a XII. század fejlődésében adva voltak.

Ez az új tájékozódás¹ a háborúk egész sorozatát szabaddította az országra, mégpedig oly háborúkat, melyekben a magyar királyság a kor legerősebb hatalmaival került szembe. Egészen természetes, hogy az ilymódon megnövekedő katonai terheknek viselésére a régi konzervatív hadszervezet már távolról sem volt elegendő. A királyi vármegyék hadinépe kiválóan alkalmas volt az ország területének a betörő ellenséggel szemben való megvédésére, de semmiesetre sem arra, hogy egymagában lebonyolíthassa a korszak bizánci, velencei és orosz háborúit. A régi haderő a régi passzív külpolitikai szerve volt, amidőn tehát a királyság letért a hagyományos útról, nem zárkozhatott el többé hadszervezetének átalakítása elől sem. Ily nagyjelentőségű, sokáig tartó és jól felkészült ellenfelekkel szemben vívott háborúk sikeres lebonyolításához nem volt többé elegendő a királyságnak a magánuradalmakban és a vármegyrendszerben összpontosuló ereje, hanem ehhez immár segítségül kellett hívni a társadalom azon rétegeinek támogatását, amelyek vagyonuk és harcckészségük révén erre alkalmasaknak látszottak. Nem lehetett tehát többé fenntartani a társadalomnak régi „államosított” rendjét, hanem éppen ellenkezőleg, szerepet kellett juttatni az államéletben azoknak az alattvalóknak, akik hajlandók voltak erőiket a királyság rendelkezésére bocsátani.

Nem nélkülözhatték mindenekelőtt a XII. század uralkodói a jelentékeny birtokkal rendelkező régi nagy családok, a honfoglalóktól származó régi nemzetségek és a gazdag

jövevényfamíliák támogatását. Már Szent István törvénye arra kötelezte a birtokosokat (seniores), hogy katonákat bocsássanak a király rendelkezésére, de ennek az intézkedésnek jelentősége valójában csak a megnövekedett katonaszükséglet idején bontakozott ki. A nagy külpolitikai és katonai átalakulás tükröződik az ispáni kar társadalmi összetételének megváltozásában is. Míg Szent István és közvetlen utódai idejében idegenek mellett főként a király háznépéből kikertülő alacsonyrendű, sőt szolgaszármazású elemek töltik be ezeket a tisztségeket, addig a XII. század elejétől fogva mind nagyobb szerephez jutnak a királyi közigazgatásban és hadvezetésben a régi, nagy nemzetségek tagjai. Az ispánok és többi tisztségviselők neveihez az udvar XII. századi történetírója mind gyakrabban teszi ki a nemesi származást jelző *de genere*-t s P. mester, III. Béla király jegyzője már ősi szokást lát abban, hogy az uralkodó megyésispánokká teszi előkelő nemeseit. Ezekre az előkelő származású vagyonos ispánokra nagy szerep várt az új hadrendszerben. Aligha véletlen, hogy királyaink közül éppen Horvátország és Dalmácia meghódítója tartotta szükségesnek az ispánok által birtokaik után kiállítandó katonaság arányának szabályozását. Ezt a nagybirtokos és tisztviselő arisztokrácia által kiállított haderőt a XII. század folyamán már saját családi jelvényeik alatt vezették harcba uraik, kezdetlegesebb formák között, de lényegében úgy, mint a XIV. és XV. század zászlósurai bandériumaikat.

De nem egyedül ennek a legelőkelőbb rétegnek politikai súlya növekedett meg a XII. századra, hanem ugyanakkor kezdett fontossá válni a király számára a szegényebb közszabadok támogatása is. A királyi szervezettől független

kisbirtokosoknak és a várjobbágyságnak az a rétege, mely a hadiszolgálatban különösen kitüntette magát, az uralkodó kezdeményezésére kikerül addigi kötött helyzetéből, már nem a megyésispán és a királybíró illetékessége alatt él, hanem a király fogadja őket „házába és udvarába”, ahol immár „aranszabadságot” élveznek s ennek ellenében „személyesen és királyi zászló alatt” követik a háborúba urukat. Ez u. n. exempciós folyamat, mely végeredményben a régi rendszer bomlását sietette, szintén Kálmán korára nyúlik vissza, aki elsőnek ismert el oly igényeket melyek egyeseket mentesítettek a provinciális szervezet illetékessége alól. Ettől kezdve mind többen lesznek olyanok, akiknek „személyéhez méltatlan volna a bíró előtt megjelenni”, akik a helyi közegektől való teljes függetlenségre és a királlyal való közvetlen alattvalói viszonyra törekcsenek.

A régi várkatonaság és a tisztségviselő nagybirtokosok kísérete mellett főként ezek a később „királyi szolgálknak” nevezett elemek alkotják a XII. századi magyar haderő jelentékeny részét s főként a külháborúkban jutnak fontos szerephez. II. István az 1123-ban lejátszódott oroszországi jelenet után a következő évek háborúit „aulieusainak falanxaival” vívta meg, mint ahogy ugyanez az udvari katonaság, „a király válogatott vitézei” döntötték el 1146-ban az osztrák herceggel való mérkőzést, azt a csatát, melyben először diadalmaskodott nyugati ellenfél felett a loVagi harcmodorral küzdő magyarság. Ezeket a közvetlen királyi vezetés alatt álló elemeket a kedvezőbb jogi helyzeten kívül elsősorban a birtokadomány reménye állította az uralkodó szolgálatába. A XII. századra már teljesen kialakul az az adományrendszer alapjául szolgáló felfogás, mely szerint a

hívek szolgálatának ellenértéke a fejedelmi kegy, az alattvalói hűségnek jutalma a királyi ajándék.

A királyság tehát a külpolitikai és hadászati viszonyok megváltozása következtében a társadalom támogatására szorult s ezzel az új helyzettel összefüggésben rövidesen megváltozik a királynak és alattvalóinak egymáshoz való viszonya.

A XII. században még nem érkezett el a szegényebb közszabadok politikai szereplésének ideje, erre csak a következő korszakban, az Aranybulla mozgalma óta került sor. Az állam eltársadalmiasodása a XII. században még csupán az előkelő származású és jelentős vagyonnal bíró születési és vagyoni arisztokrácia megnövekedett politikai befolyásában jelentkezik. Ezzel a réteggel, melyben elevenen élt az előkelő 6zarmazás, a honfoglaláskori eredet tudata, nem lehetett többé úgy bánni, mint az előző korszak jobbára alacsony Borsból kiemelt királyi közegeivel. Az idők változásának jeleként az új külpolitika kibontakozásával egyidőben nyer más alakot a királynak és tanácsadóinak viszonya. Míg a XI. században a főemberek konszenzusának inkább csak a keresztény világnézettel indokolt elvi, mintsem tényleges gyakorlati-politikai jelentősége volt, nem is annyira „hozzájáru-
lást”, mint inkább „helyeslést” jelentett, bizonyosságát annak, hogy a király a jog szerint jár el, addig a XII. század elejétől kezdve a konszenzus megnyilatkozásai mindinkább a nélkülözhetetlen, „alkotmány szerű” hozzájárulás alakját veszik fel. Az alattvalói hozzájárulásra való hivatkozás tekintetében mélyreható különbség mutatkozik a királyság első két százada között. Míg Szent László koráig a király megelégedett azzal, hogy megemlítse legelőkelőbb alattvalói, az ő ispánjai és főtisztjei jelenlétét, tanúságát, tanácsát és

helyeslését, anélkül, hogy e tanácsadókat másnak tekintené, mint egyszerű királyi közegeknek, addig a XII. században a hivatali és születési arisztokrácia már nem visszhangja az uralkodónak, hanem benne az „ország”, a rex-el szemben a regnum szava szólal meg. Ameddig az állam csak oly funkciók végzésére vállalkozott, melyeket sóját erejéből, mintegy „házi kezelésben” elintézhetett, addig a főemberek hozzájárulása gyakorlatilag nem sokat jelentett a király számára. Amint azonban ettől a hozzájárulástól oly erők megmozdulása függött, melyek az ő magánhatalmán kívül állottak, abban a pillanatban fontossá vált számára a konszenzus elnyerése és annak következetes hangoztatása. A XII. században, főként annak második felében, a királyok egyetlen fontosabb államügyben sem döntenek főembereik hozzájárulása nélkül s nem mulasztják el, hogy megtörténtéről megemlékezzenek.

Midőn Kálmán király Dalmácia birtoklása ügyében tárgyalásokat folytat a velencei dogéval, válaszában késését azzal magyarázza, hogy a szóbanforgó ügyet még nem tárgyalta meg főembereivel, már pedig „kevésbé érvényesnek tekinthető az, ami az egész ország tanácsa nélkül határozottatott el”. Olyan választ akar adni a dogénak, melyben az „egész ország akarata” érvényesül. Teljesen hasonlóan nyilatkozik II. Géza király Barbarossa Frigyes császár követei előtt, akik Őt az ellenpápa elismerésére szólítják fel: „Oly komoly dolog ez, hogy arról a magyar püspökök és főurak nélkül nem határozhat.” Ne higyjük azt, hogy itt csupán kifogásokkal van dolgunk, s a főemberekre való hivatkozások kizárólag az időnyerés célját szolgálták, mert ekkor a hozzá-

járolás gyakorlata az államélet összes vonatkozásaiban már következetesen érvényesült.

Amikor Kálmán 1108-ban Trau polgárait ősi szabadságaikban megerősítette, nemcsak ő tett esküt a kiváltságlevél pontjaira, hanem mint az ország képviselői a vele levő összes ispánok is. Három esztendővel később, a dalmát tartomány jogainak ünnepélyes biztosítása alkalmával nemcsak a királyt, a püspököket és az ispánokat, de még a várjobbágyok centurióit is megeskették s ezt a Kálmán-kori szokást megtartották mindazok a XII. századi királyok, akik a dalmát városok jogait időnként megerősítették. Különösen külpolitikai és katonai vonatkozású ügyekben érvényesül döntő módon az „ország” véleménye. Midőn II. Béla Bosznia északi részét Magyarországhoz csatolja s fiának László hercegnek kormányzására bízza, félreérthetetlenül hangsúlyozza oklevelében, hogy ehhez az intézkedéséhez az esztergomi tanácskozáson az „egész ország” hozzájárult. Ugyancsak a XII. század közepe tájáról ismerjük egy Adalbert nevű magyar főembernek végrendeletét, melyet abból az alkalomból készítettett, hogy a király parancsára, de egyben az esztergomi érseknek és „az ország összes előkelőinek határozatából” Szicíliába indult követségbe. Belus bánnak az osztrák herceggel folytatott tanácskozásai „a király és az ország dolga” körül forognak, a század végén pedig P. mester már a pogány vezéreket is úgy tünteti fel, mint akik a háború és a béke, sőt még a dinasztia tagjainak házassága ügyében is „nemeik tanácsával” intézkednek. A külügyeken és hadügyeken kívül kiterjed ez az alattvalói konszenzus a fontosabb egyházi ügyekre is, így például a Szentszékkal kötött konkordátumának befejező részében III. István arra hivatkozik,

hogy „mindezeket dicső királyi anyáknak, az érsekeknek, püspököknek, királyi prépostoknak és apátoknak, valamint az ispánoknak és egyéb előkelőinknek tanácsa határozta és erősítette meg”.

De nem csupán a hadi, diplomáciai és egyházpolitikai kérdésekben érvényesül ez az immár kötelezővé váló konszenzus, hanem az államélet oly vonatkozásaiban is, melyeket régebben kizárólag a dinasztia magánügyeinek tekintettek. Mikor Kálmán házasságtörő feleségének fia, Borics trónkövetelőként lép fel Vak Bélával szemben s a lengyel herceg seregével Magyarország területére nyomul, a főemberek követséget küldenek fejedelmi pártfogójához és nemcsak Borics törvénytelen származásáról világosítják fel, hanem egyben arról is, hogy a jog Béla király oldalán van, mivel ő „az egész ország hozzájárulásával uralkodik”. A királyavatást megelőző kikiáltás tehát, mint az alattvalói hozzájárulás kifejezője, ekkor már több mint merő formalitás s oly vitás esetekben, midőn a király uralmát trónkövetelők mozgalmi veszélyeztetik, már nem egyedül a származás és az egyházi szertartás ténye dönt a legitimitás elbírálásánál, hanem mint azokkal egyenrangú mozzanat, a főemberek konszenzusa. Míg Szent László halála után az előkelők még a két testvér fegyveres mérkőzésére, mint istenítéletre akarják bízni a döntést, addig II. Béla korában már kilépnek passzivitásukból s maguk foglalnak állást a trónigény jogosságának kérdésében. A felkiáltásban érvényesülő alattvalói hozzájárulásra vonatkozó ismereteinket meglepően egészíti ki P. mesternek a vezérek korára vonatkozó, de végeredményben saját korának viszonyait tükröző előadása a fejedelmi trón betöltéséről, mely szerint a vezér utódját nemesei tanácsának

meghallgatása után jelöli ki és tőlük utódja részére hűség- esküt vesz. A nagy külpolitikai és közjogi kérdéseken túl még oly ügyekben is igénybeveszi a király alattvalói tanácsát és hozzájárulását, melyek látszólag az ő kizárólagos felség- jogainak körébe tartoznak: P. mester szerint Árpád és utódai nemeseik tanácsára adományoznak birtokokat híveiknek.

Az alattvalói hozzájárulás e széleskörű érvényesülése egymagában arra mutat, hogy a konszenzus már túlfejlődött a keresztény királyság első századában érvényben levő for- mális helyeslésen. A régi nagy családokból kikerülő hivatali arisztokrácia enélkül érvénytelennek tekinti a király intéz- kedéseit s a tanács mellőzése már II. István korában az engedelmség felmondásának következményével járt. Így az alattvalói hozzájárulás joggyakorlatából mindinkább kivész az eredeti vallásos jelleg s az ország akarására való hivat- kozás már igényeket, sőt követeléseket takar. Ezekről a poli- tikai igényekről éppen a XII. és XIII. század fordulóján a régi királyság teljes átalakulásának előestjén P. mester tájékoztat.

P. mester, mint a királyi udvar történetírója, természe- tesen kifejezésre juttatja a dinasztia álláspontját, ugyan- ekkor azonban érvényesíti a saját modern felfogását is, mely megfosztja az államot vallásos jellegétől s létrejöttét szinte már rideg racionalizmussal magyarázza. Művének korjelző jelentősége éppen a fejedelmi és alattvalói felfogás elkeveredésében rejlik.

A királyi jegyző szerint az uralkodó törvényhozói mű- ködése egyedül a szokásjog megerősítésére szorítkozik: „azon a helyen a vezér és nemesei elrendezték az országnak minden szokástörvényét meg valamennyi jogát is, hogy miképen

szolgáljanak a vezérnek meg főembereinek, vagy miképen tegyenek igazságot bármily elkövetett vétékért ... azt a helyet, ahol mindezt elrendezték, a maguk nyelvén Szerinek nevezték el, azért, mert ott ejtették meg szerét az ország dolgának”. Ez az egész pusztaszeri elbeszélés, melyből a régi jogtörténetírás az első nemzet- vagy országgyűlés hiteles tudósítását vélte kiolvasni, egyrészt P. mester szófejtő hajlamainak, másrészt politikai felfogásának köszönheti létrejöttét, de semmi köze sincsen a honfoglalás eseményeihez, vagy az akkori állapotokhoz. A *szer* szónak ugyanis a régi magyarban*”rend, mód, sor” jelentése van s a királyi jegyző e helynév magyarázatát egy képzelt eseményben vélte megtalálni, mint igen sok helyén munkájának. Árpád vezér és előkelői úgy tárgyalnak Pusztaszeren, mint P. mester korában III. Béla tanácsosai, akik feladatukat a szokásjog megőrzésében látják. Elbeszélésének célzata világos: a vezér és nemesei nem kisebb kérdéseket rendeznek itt Pusztaszeren szokásjogi alapon, mint a királynak és előkelőinek szolgáló nép viszonyát és az ország összes alapvető törvényeit. Hasonlóképen a szokásjog irányítja azoknak a „rektoroknak” bírói tevékenységét is, akiket P. mester szerint a főemberek Zulta vezér kiskorúságának idejére „közös tanáccsal és egyenlő akarattal” az ügyek vitelével megbíztak. A monarchia szokásjogi korlátai tehát az ősidők homályába nyúlnak vissza, jogalapjuk az a közös intézkedés, melyet a honfoglaló fejedelem előkelőivel egyetértésben tett. Ez a szerződés-gondolat, mint a királyi jegyző történeti és politikai racionalizmusának jellemző megnyilatkozása, a vérszerződésről szóló fejezetben érvényesül teljes tisztaságában.

P. mester szószerint átveszi ugyan az uralkodóház régi történetéből a turul-mondát, azonban a magyar nép és fejedelemség létrejöttét nem annak mondái-vallásos szemléletével magyarázza, hanem ehelyett tudományos ridegséggel boncolja szét Álmosnak és a „hét fejedelmi személynek” egymáshoz való viszonyát. Álmos fejedelemsége nem annyira az ő kiválasztottságának és isteni fényben megjelenő szervezőerejének elismerése, hanem sokkal inkább a hét vezér „szabad akarattal és közös hozzájárulással” történt választásának eredménye volt. Erre a választásra pedig az a merőben észszerű mérlegelés készítette a vezéreket, hogy fejedelem nélkül hazát kereső útjukat sikerrel be nem fejezhetik. Választásuk eredményét formális hódolatnyilvánítással hozzák Álmos tudomására s vele oly szerződést kötnek, mely a fejedelemhez való viszonyt egyszersmindenkorra szabályozza. A szerződéskötésnek vérrel való megpecsételése — mint láttuk — valóban szokásban volt a nomád népek körében, a királyi jegyző e tekintetben tényleg hagyományt örökített meg, azonban a szerződésnek részletei, a vezér és a hét fejedelmi személy viszonyát szabályozó pontok nem egyebek ő és kortársai politikai vágyálmánál, melynek a történeti valósághoz éppoly kevés köze van, mint a pusztaszeri legendának. A honfoglaló magyarságnak a valóságban korlátlan hatalmú fejedelemre eszerint a tudós elképzelés szerint egyszerűen a hét vezér választásának köszönheti tisztjét, mint ahogy utódainak a trónhoz való joga is ennek az eskünek, mint örök időkre szóló „hozzájárulásnak” a történeti folyománya. Az uralkodóház tagjainak minden feltételtől mentes öröklésjoga a XII. század végén megingathatatlan alapelv volt ugyan, de az udvari arisztokrácia történetírója ebbe a dinasztikus

elvbe már belecsempészte a „hozzájárulás” korszerű gondolatát s ezzel elsőnek racionalizálta az uralkodóház és az alattvalók egymáshoz való viszonyát. A kialakulóban levő alkotmányos érzület a valóságban még nem nyert befolyást a trón betöltésének módjára, de szabadon érvényesült az állam eredetére vonatkozó elmélkedésekben. Erre a történeti háttérrel ellátott hozzájárulás-gondolatra jellemző mármost, hogy P. mester tollára Almos választásának előadásában ugyanazok a formulák tolakodnak, mint aminőkkel a XII. századi okleveleiben a főemberek konszenzusát kifejezésre juttatták.

Ebben az ősidők homályába vesző szerződésben éli ki magát a XII. századi udvari arisztokráciának a királlyal szemben jogokat igénylő gondolkodása, Nemcsak a vezérek tesznek hűségesküt Álmosnak, de egyben összes ivadéka nevében a fejedelem is az ő választóinak. így nem kevesebbet kell megígérnie, minthogy az ország javain megosztozik a fejedelmi személyek ivadékaival s őket „az ország tanácsából és tisztségeiből” kizárni sohasem fogja. Fejedelem és hadnagyk a szerződés utolsó pontjában együttesen fogadják, hogy megállapodásukat betartják, mert ha bárki — tehát akár a fejedelem, akár valamelyik utóda — megszegné, azt „örök átok sújtsa”. Nemcsak arról van tehát szó, hogy III. Béla korának hatalmas családjai származásuk jussán igényt emelnek a tisztségeknek kizárólag a király kegyétől függő betöltésére, hanem szankciókat akarnak maguknak biztosítani arra az esetre, ha a király ezt az igényüket nem veszi figyelembe. A vérszerződés átokformulája szintén a kor okleveles gyakorlatából került P. mester szövegébe s így tanulságosan mutatja, hogy a jog megsértőjével szemben

kilátásba helyezett egyházi fenyítés a királyi jegyzőnél elveszítette vallásos jellegét s politikai követelések alátámasztására szolgál. A vérszerződés utolsó pontja tehát a történeti kifejezés köntösében oly szankciókat tartalmaz, melyeknek célja a fejedelmi túlkapások megelőzése, ellentétben a megtorlásban érvényesülő régebbi ellenállási gyakorlattal, így pusztán elméleti téren ugyan, mégis közvetlen elődje az Aranybulla híres ellenállási záradékának éppen úgy, mint a XIII. századi szabadságlevelek (1231, 1267, 1291) azon formuláinak is, melyek a kiközösítés fegyverét szegezik szembe a jogsértő királlyal. A vérszerződésben bukkan fel először az a törekvés, mely a középkor későbbi századaiban már határozott alakban jelentkezik, amikor is a rendek az uralkodó szabad tanácsosválasztási jogát születési igények hangoztatásával akarják korlátozni. Az udvari tisztségeket viselő nagybirtokososztálynak ez a törekvése Zsigmond király választási feltételeiben éri el tetőpontját, melyek szerint a király köteles tanácsadóit a régi tisztségviselő családok sarjaiból választani, mert ha többek között ezt az ígéretét megszegné, alattvalóinak joga van ellene fegyvert fogni. P. mester vérszerződése még nem beszél ily világosan s megelégszik a király fejére hulló átok óvatos kilátásba-helyezésével. Mégis kétségtelen, hogy az a sorsközösségi hit, mely valamikor feloldhatatlannak látszó kötelékkel fűzte egymáshoz a vezetőt és vezetetteket, ebben a vérszerződési elméletben kapta meg az első sebeket. Hogy mennyire a jelen számára igényelt jogokat foglalt írásba a királyi jegyző, azt meggyőzően mutatja, hogy vérszerződésében nemcsak az Álmos vezérrel szövetségre lépő hét fejedelmi személy nevét jegyezte fel, hanem ezenfelül szükségesnek látta azt is fel-

tüntetni, hogy a fejedelemtől szerződő ősöktől minő nemzetségek és családok erednek. E nevek között pedig ott találjuk korának és a későbbi időknek nagy famíliái közül a Csákokat, a Kalán, Szemere és Maglód nemzetségeket, melyekből III. Bélának és fiainak kormányzata alatt az ország főtisztviselői jórészt kikerültek.

A Kálmán-kori kezdetekből tehát a XII. század végére kialakul az egyház mellett a királyi hatalmat korlátozó másik tényező, a nagybirtokkal rendelkező, ősi származással kérkedő hivatali arisztokrácia, mely feltétlen igényt emel az ő hozzájárulásjogának elismerésére s a királyi tanácsban vitt szerepét mint ősi és intézményes rendezésen nyugvó jogot kezeli és tekinti. Ami az erőskezű III. Béla idejében még jámbor történelmi-politikai elmélkedés volt csupán, az fiainak és unokájának uralkodása alatt komoly valósággá érett. Imre és András viszályában, II. András és Béla ifjabb király között napirenden levő súrlódások idején az udvar teljesen ezeknek a főembereknek befolyása alá kerül, kik egyetemükben immár oly gőgös arisztokráciát alkotnak, mely „magát a királyi felséget is semmibeveszi”, sőt még az áruháztól sem riad vissza. Ennek az arisztokráciának vezető csoportja IV. Béla trónralépése után letűnik a szereplés színpadáról, anélkül azonban, hogy az ősi királyi hatalom visszaállítására törekvő uralkodónak sikerülne magát a nagyhatalmú hivatali és születési főnemességet megsemmisíteni. A tatárjárás után IV. Béla szakít az első éveinek nagybirtokellenes politikájával s ezzel végleg megerősíti a honfoglaló és a legrégebb jövevénynemzetségekből származó arisztokrácia uralmát. Tehetséges fiának, V. Istvánnak korai halála után Kun László kiskorúsága idején az államhatalmat ez az

oligarchává növekvő nagybirtókososztály, a Csákok, Abák, Németújváriak,- Kánok és a délvidéki Subicsok, Nelipicsek és Babonicsok ragadják magukhoz, akik az Árpád-ház kihalásakor lényegében már oly területileg zárt családi hatalommal rendelkeztek, akárcsak a német birodalomnak a királytól immár névleg függő tartományurai. Ez az arisztokrácia ugyan a Károly Róberttel vívott élet-halálharcban elbukik, ami azonban távolról sem jelenti a nagybirtok politikai szerepének végét, sőt éppen ellenkezőleg új családok révén még nyomasztóbb fölényének korszakát vezeti be.

Ez a nagybirtokos tisztviselő arisztokrácia a maga anyagi túlerejével és politikai befolyásával a XII. századtól fogva ráfekszik a szabad társadalomra, sőt a királyi védelem alatt álló népelemekre is. E politikai magatartás szellemi csirái már P. mester művében felfedezhetők. Szerinte a magyar história nem más, mint a dinasztianak s néhány kimagasló családnak története, az ország javain, a rajta élő népen a fejedelem és nemesei osztozkodnak, akiknek kiváltságos helyzete részben a vérszerződésben, részben a pusztaszeri gyűlés határozmányain alapul. Ha szabad magunkat így kifejezni, a királyi- jegyző művében „antidemokratikus” erők szava érvényesül.

A nép széles rétegei, a régi jogállásukban, sőt létérdekeikben megtámadott közszabadok és királyi népek természetesen nem osztják a mindenható udvari arisztokrácia felfogását, hanem annak túlkapásaiban az ország „jó és ősi” jogának sérelmét látják, s a XIII. század harmadik évtizedében kirobbanó mozgalmukban a főemberek befolyásának visszaszorítására és saját politikai szerepük intézményes megalapozására tesznek kísérletet. 1222-ben a fehérvári tör-

vény napra összegyűlő sokaság erőszakkal kényszeríti II. Andrást kormányának elbocsátására és az Aranybulla néven ismeretes szabadságlevél kiadására.

„Minthogy országunk nemeseinek és egyéb lakóinak Szent István királytól rendelt szabadsága bizonyos királyoknak hatalmaskodása, személyes haragjukat szolgáló bosszúállása és hamis tanácsokat adó, gonosz vagy önnön hasznukat kereső emberekre való hallgatása miatt olyannyira megcsorbított, hogy nemeseink ismétlen ostromoltak kéréseikkel és folyamodásaikkal bennünket és az előttünk uralkodó királyokat országunk állapotának megújítására ... engedélyezzük számukra, éppen úgy, mint országunk egyéb emberei számára a Szent Királytól adományozott szabadságot”.

Ennek az alattvalói szabadságnak védelmét szolgálja mindenekelőtt az Aranybulla 31. pontja, mely szerint „hogya pedig mi vagy az utánunk következő királyok közül valaki ezen mi szerződésünknek valaha ellenére cselekedne, mind a püspököknek, mind pedig a jobbagyuraknak és országunk nemeseinek egyenként és összesen, jelenvalóknak és jövődöbelieknek, utódainknak szabad legyen mindörökké nekünk és az utánunk következő királyoknak minden hűtlenség vágya nélkül ellentállani és ellentmondani”.

A kialakult rendiség korától kezdve méltán hivatkoztak II. András kiváltságlevelére, mint a magyar alkotmánynak alapokmányára. Az Aranybulla jelentőségét nem befolyásolta az a tény, hogy a világi ellenállási jogot mindenkor elítélő egyházi felfogás a XIII. században még megakadályozta a záradékban foglalt jog érvényesülését, és helyette 1231-től kezdve az egyházi fenyték, a kiközösítés fegyverét szegezte

szembe a törvény és jogsértő...királlyal. Az Aranybulla tendenciái az egész XIII. századon át az ellenállási záradék mellőzése dacára is szívósan továbbéltek az alkotmányfejlődésben, melynek 1351-től, Nagy Lajos által történt megerősítésétől kezdve már formaszerint is ez a privilégium vált legfőbb mozgatójává. Maga az okmány a kibocsátását követő egy évszázad alatt feledésbe merülhetett, de a fejlődés elevenen ható tényezői maradtak azok a célok, melyek először félreérthetetlenül benne szólaltak meg. Az Aranybulla mozgalma Magyarországon az első, mely az alattvalók széles rétegének biztosít szerepet az állam legfontosabb ügyeinek intézésében s a nagyhatalmú tanácsosaira hallgató királlyal szemben azoknak a tömegeknek politikai befolyását egyengeti, melyek a köznemesség névén szerepelnek a későbbi századok történetében. De honnan ered a híre« záradékban kifejtett gondolat, mely eszmei mibenlétében kétségtelenül emlékeztet az 1215-i angol magna charta-ban, továbbá az aragon és jeruzsálemi királyságok életében körülbelül ezidőtájt jelentkező ellenállásjogi elvekkel?

A magna charta alkotmányjogi rendelkezései annyival konkrétebbek és intézményesebbek, mint az Aranybulla általánosságban mozgó határozmányai, hogy az alapgondolat rokonságán túl semmiféle hasonlóság sem mutatkozik a két nevezetes kiváltságlevél között s így az Aranybullával kapcsolatban angol hatásról sem beszélhetünk.

Aragóniában és a jeruzsálemi királyságban gyakorolták ugyan ebben az időben az ellenállás jogát, anélkül azonban, hogy törvényerejű írásbafoglalására és fejedelmi elismertetésére sor került volna. Ez mindkét országban jóval később, a mi Aranybullánk kibocsátása után történt meg, azaz az ara-

góniai és jeruzsálemi ellenállásjog azon a fejlődési fokon állott, mint a magyarországi 1222 előtt: mindössze a „megtorló” gyakorlatban érvényesült. így tehát mint az alkotmányfejlődésnek kezdetlegesebb jelenségei nem is hathattak az Aranybulla záradékára, melyben már a megelőzésre törekvő ellenállásjog érvényesül.

Az Aranybullában lerögzített ellenállásjog a magyar alkotmányfejlődésnek minden idegen hatás nélkül létrejött alkotása, mely a hazai fejlődés során a keresztény államfelfogás lassú elvilágiasodásával nyerte el jellegzetes alakját. Tösgyökeresen magyar ez az ellenállásgondolat — éppen úgy, mint egész alkotmányunk — elsősorban azért, mivel a magyar nemzet mithikus törvényhozójának, Szent Istvánnak alakjához és alkotásához kapcsolódott, ahhoz a jogi és politikai eszményhez, mely a XI. század közepétől kezdve a magyar államélet alapvető normája volt. Nem az idegen szellemiségben nevelkedett főemberek szűk köre ajándékozta meg ezzel az importált joggal a társadalom széles rétegeit, hanem az a lassú fejlődés során az államélet keresztény, de egyben magyar értelmezéséből sarjadt ki. A XII. században még csak a király környezetének előkelői érvényesítik korlátozó befolyásukat a keresztény világnézetből levezetett konszenzus- és ellenállásjog alakjában, a XIII. századra azonban oly mértékben halad előre az eltársadalmiasodás folyamata, hogy már a szegényebb közsabadok is beleszólhatnak annak ügyeibe.

Alkotmányunk tehát nem az őshazából hozott örökség, nem turáni kuriózum Európában, de nem is egy gyarmati civilizációjú nép külsőséges életkerete, hanem oly képződmény, mely jellegzetes alakját a keresztény magyarság lel-

kében nyerte el. Ha van, mint ahogy tényleg van egyezés a magyar és az európai alkotmányok között, az nem a Nyugat intézményeinek és gondolatformáinak elkésett és szolgai átvételéből, hanem a kultúra közös keresztény alapvetéséből ered. Ezt a nem „ezeréves”, de nem is sokkal fiatalabb alkotmányt ilymódon ősi tradíció szálai fűzik mai műveltségünk alapjához, az emberi beleszólás jogát és a vezető erkölcsi felelősségét valló keresztény világnézethez. A magyarságot vitathatatlanul a dinasztia parancsuralma kovácsolta ugyan egységgé, de ennek az egységnek magasabb értelme csak az alkotmány, az alattvalói beleszólás elismerése során világosodott meg a magyar lélekben. Alkotmányfejlődés és európai értelemben vett tudatos nemzettéválás szételemezhetetlen folyamatai történetünknek. Ezt a folyamatot kívánják két különböző megnyilatkozásában a következő fejezetek megvilágítani.

VI. FEJEZET

A MAGYARSÁG ÉS NEMZETISÉGEI A KÖZÉPKORBAN.

A magyarság pogány koráról és első századairól szólva ismételten rámutattunk arra a tényre, hogy a magyarság már a kezdet-kezdetén sem volt a Kárpátok medencéjének kizárólagos lakója, sőt e területen való feltűnésekor maga sem alkotott a szó mai értelmében egységes, tehát egyfajú és egy nyelvű nemzetet.

A magyarok régi hazájukból rendkívül rugalmas népfogalmat hoztak magukkal, melynek nem a faji és nyelvi egység, hanem a” közös politikai és Katonai vezetés adott tartalmat, amely tehát, idegen népek és néprészek csatlakozásnak és megszervezésének tág teret engedett. Ily módon társult a magyarsághoz még a honfoglalás előtt a kazár nép egy töredéke, a kabarság, a honfoglalás idején pedig az új haza területén talált székelység, melyhez újabb idegen elemként már a X. század folyamán egyes keletről menekülő besenyőrajok járultak. Mindezek az idegen elemek nem mint szolgák vagy izolált szabadok helyezkedtek el a magyarság között, hanem a nép akkori politikai berendezésének megfelelően maguk is törzset alkottak, külön szállásföldet kaptak és így mai szóval élve bizonyos „autonómiával” is rendelkeztek. A csatlakozásnak és befogadásnak ez a módja tehát már a

pogány korban útját állotta annak, hogy ezek a rokonművelt-Bégű, de másnyelvű és másfajú „kisebbségek” nyelvi és népi individualitásukat, sajátos társadalmi intézményeiket elvesztítve a magyar többségbe egyszerűen beolvadjanak. A nomádvilág általános gyakorlata szerint nehezebb és kockázatosabb szerep jutott nekik mint a régi, a politikai szervezet gerincét alkotó törzseknek, amennyiben a településterület szélén kaptak helyet és feladatuk a határok megvédése volt. Ha most a pogány X. századról a keresztény XII—XIII. századra fordítjuk tekintetünket, akkor ezeknek az idegen elemeknek helyzetében nem állapíthatunk meg semmiféle lényeges változást. A pogánykor törzsi autonómiában élő „nemzetiségeit”, a kabarokat, székelyeket és besenyőket az országok vármegyei szervezetétől független alakulatokban, sőt őket a többi országlakóktól megkülönböztető „szabadságok” (libertás) birtokában találjuk, jórészt ugyanazonokon a helyeken, ahol a pogány idők hagyták őket. Így külön egységeket alkotnak az Erdély keleti részén és a nyugati országhatárokon elhelyezett székelyek, a 30 megye területén eloszló, de mindenütt külön „besenyő jogot” élvező besenyők s az — úgylehet — kabar határőröktől eredő szepesi lándzsásnemesek. A királyság új intézménye tehát az „idegen” elemek kezelése terén a pogánykorral szemben nem hoz újítást s nem akarja azokat a válaszfalakat ledönteni, melyek őket a magyar többségtől elválasztják. De nemcsak a régi „kisebbségek” helyzete marad változatlan, hanem pontosan eszerint a minta szerint történik azoknak az új, nagyobb részben nyugati, kisebbrészben keleti jövevényeknek elhelyezése is, akik főleg a XII. század eleje óta részben a német parasztság keletre vándorlása, részben a Magyarországgal

szomszédos dél-orosz steppen bekövetkezett változások folyamánként kérnek bebocsátást a magyar király uralma alatt álló területre. Így jönnek létre az ország délkeleti részében az erdélyi, a Felvidéken a szepesi „szászok” elkülönített jogállású telepei, melyek ugyanolyan periferikus elhelyezést nyernek, mint a székelyek s mellettük a vallón, flamand, német, itáliai elemek apró szórványai, melyek viszont helyzetüket és szűk körzetben is érvényesülő különállásukat tekintve a besenyő szórványokhoz hasonlíthatók. A fejlődésnek ezt a fázisát a kunoknak és szászoknak a Duna-Tisza közén és a Tiszántúl történt nagyarányú letelepítése zárja le a XIII. század derekán.

Mi magyarázza már most a pogány és keresztény korszak idegenpolitikájának ezt a feltűnő megfelelését? Ha nem is kizárólagosan, de „meg mindig fontos mozzanatként, a régi népfogalom továbbélése, mely a nép és uralkodója között elsősorban dinasztikus és politikai kapcsolatot látott, melynek így a külön nyelv és etnikum nem állott útjában. A korlátlan anyagi hatalommal és tekintéllyel rendelkező uralkodó szabja ki az alattvalók számára a feladatokat, melyeknek egyik legfontosabbika az ország területének benépevéstése volt, a népi határ kitolása a természetes határokig, ami egyet jelentett „a király földesúri jövedelmének növekedésével. A patrimoniális korszak „államosított” társadalmi rendje tehát egyenesen kedvezett az idegen elemek befogadásának és individuális közösségekben való letelepítésének. Ennek a gazdasági, de egyúttal művelődési célkitűzést is jelentő feladatnak, a határvidékek benépesítésének megvalósításában az idegen elemek csak értékes eszköz szerepét játszották, a gondolat maga, a keresztény kultúrállam

szférájának terjesztése jellegzetes magyar tulajdon volt. Midőn a német parasztság hulláma a XII. század derekán eléri a Kárpátok bástyáját, ott nem passzív, barbár tunyaságban élő országot talál, hanem oly államot, melyben az idegen elemek letelepítését, és felhasználásának módját a népekkel való bánásnak ősi gyakorlata szabta meg. A szívesen látott nyugati jövevények mellett azonban a perifériák egész széles sávján már magyarok is munkában állanak, északnyugaton és északon végig a határ mentén a túróci, lipthói és zólyomi jobbágyfiúk, valamint a szepességi lándzsásnemesek, Erdélyben a székelyek és az előretolt megyék magyar várnépei, akik ezen az őserdővel borított területen ugyanúgy a földművelésnek és a nagystílű állattenyésztésnek magasabb életformáját valósítják meg, akár a vallon és német telepések. A magyarságból tehát nem hiányzott a népi erő és gazdasági színvonal annak a területnek kitöltésére, melynek egységével megtelepedése óta teljesen tisztában volt.

Király ős ország mégis megbecsülték a jövevényeket akár német vasekét, akár besenyő és kun íjat is hoztak magukkal, az ország gazdasági és katonai erejét növelték. Ez a megbecsülés érvényesül az idegenek jogállásának és anyagi egzisztenciájának tudatos védelmezésében és gyarapításában, melynek az ősi népszervező gyakorlat mellett megvoltak a keresztény világnézetbe nyúló gyökerei.

István király intelmeiben gyöngének mondja az egy nyelvű ée egyerkölcsű országot és ennek igazolására a népek felett álló Róma példájára hivatkozik, melynek egyetemes célkitűzéseit éppen az ő idejében iparkodott megvalósítani III. Ottónak és II. Szilveszternek impérium christianuma. De nyilvánvalóan befolyásolta emellett István király állás-

pontját a vendégek és jövevények keresztényi ellátásának és befogadásának bibliai parancsa is s talán mindennél erősebben az a felfogás, melyet az egész középkorral egyetemben a jognak eredetéről és jellegéről vallott.

Intelmeiben nemcsak az idegenek hasznosságára oktatja ki fiát, de egyben azt is lelkébe vési, hogy a jog és hagyomány által szentesített szokás minden embernek eredendő tulajdona, mellyel Isten ruházta fel. A király tehát nem kormányozhat a szokások és a jog ellen, melyek Istentől eredvén magasan öfelette állnak, rajtuk tehát nem változtathat, csak erősíthet. A jövevények is rendelkeznek ilyen magukkal hozott jogokkal, melyeket életük berendezésében mindaddig alkalmazhatnak, míg azok a keresztény állam alapelveivel összegeyztethetők. A Szentkirálynak ezt a felfogását osztják összes utódai és azok alattvalói is s így a jog szentségéről való felfogás beszél mindazokból a szabadságlevelekből, melyeket a magyar középkor uralkodói az ország legkülönbözőbb kisebbségei részére kibocsátottak, amelyek egyéni jogaik megőrzése révén végeredményben nyelvük és etnikumuk fenntartását biztosították. E felfogás erejét mutatja, hogy a fejérmegyei besenyők még a XIV. században is az ő besenyő ispánjuk alatt élnek, a csanádmegyeiek kiváltságait pedig még Nagy Lajos, sőt Zsigmond is megerősítik az ő külön besenyő jogukra való hivatkozással.

Ez a jog annyira szent és sérthetetlen, hogy eltörlésére még a lázadás és felségárulás sem jogosítja fel a királyt. Midőn az erdélyi szászok fellázadnak Károly Róbert ellen s a megfélemezésükre kiküldött erdélyi vajdával szemben formális csatában alulmaradnak, a lázadást a bűnösök meglakoltatása, de — a szász szabadság megerősítése és kiszélesítése

követi. Mikor a szigorú pápai legátus megjelenik a züllött IV. László országában, hogy a még pogány kunok garázdálkodásának egyszermindenkorra véget vessen, a király útján megköveteli tőlük, hogy megkeresztelkedjenek, keresztények módjára egyhelyben és házakban éljenek, de hajviseletüket, és ősi ruházatukat ugyanúgy nem bántja, akárcsak nemzeti ségi szervezetüket, vagy bíraskodásuk régi rendjét.

Nemcsak király és egyház gondolkodnak így „a kisebbségek” jogairól, de ugyanez a véleményük az alattvalóknak, akik maguk is görcsösen ragaszkodnak „jó és ősi” szabadságukhoz. Alkalmunk volt látni, hogy az Aranybullában mily páratlan nyíltsággal szólaltak meg a társadalom legmerészebb politikai álmai, s így ha valahol, akkor itt kellene érvényesülnie a jövevények iránti ellenszenvnek. A királyi szolgák azonban egyenesen megkövetelik, hogy „a bármely nemzethez tartozó vendégek kezdettől fogva nekik biztosított szabadságaikban megtartassanak”, sőt még új jövevények befogadását is helyeslik, ha azok „jó emberek”. Az Aranybulla 1231-i megerősítése szerint. az ilyenek csak akkor jussanak tisztséghez, ha „bennlakók” akarnak lenni, mert az alkalmi jövevények „kifosztják az ország kincseit”. Ez a hang a későbbi századok folyamán erősödik, de az ellenszenv továbbra is kizárólag csak a más államterületről származóknak, nem pedig azoknak szól, akik hosszú idő óta az országban élnek, vagy ott végleg megtelepedni akarnak. III. Béla király jegyzője úgy ítéli meg az idegeneknek a magyar udvarba tódulását, hogy ezáltal „igen sok jövevény vált, otthonivá”.

Azok a kiváltságok, melyekben az ország határvidékein megtelepedő nyugati eredetű jövevények részesültek, a kor

politikai viszonyainak megfelelően csak kis közösségeknek juttatott egyéni szabadságok voltak, speciális királyi kegynek megnyilvánulásai. Éppen ezért, ha az idegenek nagyobb tömegben való megtelepedése révén már a XII. század óta készen is állottak a későbbi területi és jogi egység kialakulásának előfeltételei, helyzetüket a király egyetemlegesen még nem szabályozta. A vendégek a magyar társadalomhoz hasonlóan egyénien tagolt, különféle szabadsággal bíró közösségekben éltek, melyeknek jogai, kötelességei és a központi hatalomhoz való viszonya esetről-esetre állapított meg. A korai középkor még nem ismeri azt az állampolgári uniformizáltságot, melyet csak a legújabb idők valósítottak meg teljes mértékben. A kisebbségek e helyzetébe csak a XIII. század eseményei visznek változást, midőn a társadalmi és politikai fejlődés általános irányával párhuzamosan a régi individuális szabadságot az egész ország területén ezéles néprétegeket és nagy területeket átfogó jogoknak adnak helyet. így alakulnak meg az ország belterületén az autonóm nemesi vármegyék, melyeknek periferikus viszonylatban a nemzetiségek által is lakott határvidékeknek területi és jogi egységekké, közjogilag elismert autonómiákká való szervezése felel meg. A fejlődésnek e tipikus lefolyását jól szemlélteti a magyar középkor legfejlettebb autonómiájának az erdélyi szászok önkormányzatának sorsa. E szászok, akik II. Géza idejében Erdély délkeleti szögletében, az úgynevezett Királyföldön találtak otthonra, kezdetben még nem éltek területi és jogi egységben. II. András koráig a szász föld kisebb körzetekre, ispánságokra oszlott, melyeket egymással mellérendelt viszonyban levő ispánok, mint a központi hatalom közegei igazgattak, folytonosságukat pedig területileg és etnikai-

kailag egyaránt a már ott talált besenyő és oláh telepesek ezállásai szakították meg. Ebből az állapotból emeli ki őket II. Andrásnak nagy kiváltságlevele, az 1224-i Andreamum. mely az összes szász kerületeket (comitatus) egyetlen nagy egységbe, a szász „közösségbe” (communitas) olvasztja össze, egyetlen királyi közegnek, a nagyszebeni grófnak (comes) vezetése alatt. A régi kerületek tisztségei megszűnnek és élükre immár a szász lakosság által választott bírák, mint a szász önkormányzat képviselői kerülnek, akik a nagyszebeni comes mellett az alárendeltbb igazságszolgáltatási teendőket is ellátják. Az Andreamum előtti időkből származó kerületek válnak azután a hét szász szék alapjává, melyek a XIV. században már mint. az autonómia közigazgatási és igazságszolgáltatási szervei állanak előttünk. E szervezetben jelentkező jogi zártságot teljessé teszi az Andreamumnak az a nagyhorderejű rendelkezése, mely az egész Királyföldet a szászság területévé nyilvánítja és nekik adja „a besenyő és oláhok erdejét” is. Ünnepeles ígéretet tesz András király egyben arra, hogy főembereinek a szászok földjén nem ajándékoz birtokot, ami egyszersmindenkorra lehetlenné tette a magyar nemesség befészkelődését az önkormányzat területére. Ezekben az általános közjogi kereteken belül a szászság teljesen magával hozott szokásai és tetszése szerint rendezi be életét, szabadon választja a székek bíráit és esküdteit, az egyházak papjait, használja a közös földet és osztja fel egymás között a királynak fizetendő földbért és egyéb közterheket. Éppen a királyi privilégium teszi tehát lehetővé a teljesen egyenjogú, lényegében azonos vagyoni· színvonalon álló, homogén társadalom kialakulását, melynek

minden tagja ugyanazzal a szász szabadsággal rendelkezik. A közjogi, területi, és társadalmi-gazdasági egység tehát a középkor sajátos viszonyai közepette teljes népi egységet is biztosított a szászságnak és lehetővé tette számára, hogy zárt nemzetiségként lépjen át az újkor, a nacionalizmus századaiba. Mindezt nem a szászság harcolta ki a maga számára, hanem e kiváltságokat a magyar királyok hosszú sora biztosította nekik, akik „elődeik kegyes nyomdokaiba lépve” az uralmi gyakorlat alapelveinek megfelelően a teljes önkormányzat irányába fejlesztették jogállásukat. Az Andreamum után az első jelentős lépést Károly Róbert tette meg, aki 1317-ben, a szász lázadás leverése után, a régi nagyszebeni' szász ispánságot megszüntette és az egyes ezekre élére királybírókat nevezett ki, akik a régi székbírákkal karöltve szolgáltattak igazságot. A nagyszebeni comes, bár e címét és bizonyos ezzel összefüggő jogait még megtartotta, lényegében tehát szintén csak királybíró volt és ezzel megszűnt az egész szász területnek az uralkodótól való közigazgatási függése. Ez a reform érlelte meg azután a szász önkormányzat végső diadalát a XV. században, I. Mátyás idejében, amidőn a királybíró-ság választott tisztséggé alakult át, mégpedig nem csupán a nagyszebeni, hanem a Brassó és az Erdély északkeleti részén fekvő beszercei kerületben is. Mátyás királynak ez az intézkedése tette teljessé a szász önkormányzatot, amennyiben ettől kezdve a régi választott bíró vagy egyszerűen királybíróvá lépett elő, miként ez a beszercei és brassói kerületben történt, vagy pedig, mint a szebeni hét szász szék területén, a székbírák megtartották régi tisztségüket, de a királybíró már szintén a szász közösség

választotta. Ezek a területileg távoleső szász vidékek 1486-ban egyesültek, a szászok egyeteme (*universitas saxo-num*) néven, mely immár az egész erdélyi szászságot magába foglalta. A szász univerzitás ettől kezdve a népegység látható kifejezője, mely az országgyűlésen is képvisel-teti magát, egységesen fizeti az adót és politikai tényező-ként lép szövetségre Erdély másik két „nemzetével”, a vár-megyékbe tömörült magyarsággal és az ugyancsak önkor-mányzatban élő székelységgel, miként ez 1437-ben és 1459-ben történt. A szász univerzitás *élén* 1486 óta a nagy-szebeni királybíró és egyben polgármester áll, aki mint az önkormányzat választott, de szinte államfői jogokkal fel-ruházott vezetője képviseli a szászságot a király és a királyt a szászság előtt. A politikai és jogi fejlődéssel párhuzamo-san épült ki a szász közösség nemzeti egyháza, mely hosszú harc után függetlenítette magát az erdélyi magyar püspök-től és 1502 óta a megyesi dékán vezetése alatt áll. A késő-középkori szász katolikus egyház központosítás dolgában így valóságos előképe a szász reformáció luteránus egy-házának.

Az itt vázolt szász fejlődésben a kisebbségekkel való régi magyar bánásmód tipikus példája áll előttünk, mely a hatalmas későközépkori Magyarországon egy idegen nyelvű és fajiságú kis nép számára lehetővé tette nemcsak a népi fennmaradást, hanem annak lépésről-lépésre haladó intézmé-nyes biztosítását is. A királyoknak ezt a magatartását annál is inkább értékelnünk kell, mivel az erdélyi szászság a privilégiumok által nyújtott védelmet a teljes jogi, gaz-dasági, sőt népi és nyelvi elzárkózás kiépítésére használta

fel, mégpedig oly formában, mely már egyenesen az őt befogadó és gyámolító magyarság ellen irányult.

Az Andreanum óta, mely Erdély többi népeitől való elzárkózásuk aranybullájává vált, a szászság vezető rétegének félreérthetetlen törekvése odairányult, hogy az autonómia népét az ország többi lakóitól, főként a magyar nemességtől távoltartsa. Ezt a sokszor nyíltan ellenséges izoláltságot sem a magyar királyok, de még csak a magyar nemesség vagy a nagybirtokososztály sem kívánták megszüntetni. Ha érték is néha kisebb sérelmek a szász önkormányzatot egyik-másik oligarchikus hajlandóságú erdélyi vajda részéről, a királynak mindig volt elég ereje ahhoz, hogy a szászok panaszait orvosolja, miként ezt Károly Róbert, Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás ismételtlen megtették. Ezek a sérelmek különben sem voltak nemzetiiségi természetűek, hanem kizárólag abból az ellentétből fakadtak, mely az országos magyar és a partikuláris jog között fennállott, méreteikben pedig semmiesetre sem érték el a magyarsággal rokon s ugyancsak autonómiában élő székelység hasonló sérelmeit.

A szászság egységét nem is a magyar államhatalom vagy a társadalom törekvései veszélyeztették, hanem azok az adottságok, melyek magában a szász társadalmi rendben rejlettek. A szász parasztság letelepítését annak idején a körükből kiemelkedő vezetők, az úgynevezett lokátorok hajtották végre, akik, ha nem is voltak valamennyien nemesi származásúak, a telepes parasztok társadalmában mégis a tömeg felett álló arisztokratikus réteget alkotlak. Ezek a lokátorok telepítették be a szász falvak nagyobb részét s ott a királyi hatalom képviselői maradtak, szemben a fal-

vak választott bíráival. Ezeket a helyi vezetőket a szászok az egész nép élén álló királyi közeeggel a szebeni Graf-fal ellentétben Graf-eknek, latinul mindkettőt comesnek nevezték. A szász telepedés legkisebb helyi egységeiben tehát a királyi felügyeletnek és az önkormányzatnak ugyanaz a kettőssége érvényesül, akárcsak az egész szász terület közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezetének felső régióiban, a szebeni comes és a választott székbírák viszonyában. Ezek a gráfek, kiknek tisztje örökletes volt, *primus inter pares*-ként éltek a szász falvakban, nagyobb földet, kedvezőbb vízjogot élveztek, viszont az alsóbbfokú igazságszolgáltatáson kívül gondoskodniuk kellett az adók behajtásáról és a közrend biztosításáról. E kiváltságos helyzet ellenére sem alakult ki belőlük szász nemesség, mert ily rétegezésnek az erős közösségi szellem mindig útját állta. A gráf csak gazdagabb és tekintélyesebb volt a többi közönséges száznál, de nem rendelkezett a magyar nemeshez hasonló különleges birtokjoggal. A föld, amelyet élvezett, ugyanúgy a község tulajdona volt, mint a szász paraszté, β azt szintén csak haszonélvezetbe bírta.

Az erdélyi szászok új hazájukba is magukkal hozták a közösségi birtoklás (Markgenossenschaft) jellegzetesen germán jogintézményét, mely népi fennmaradásuk fontos tényezőjévé vált. Eszerint az egyén csak haszonélvezője a földnek, tulajdonosa maga a község. Ha a szász parasztnak nincsen fiúutódja, nem rendelkezhetik szabadon birtoka felett, hanem az egyszerűen a telepés közösségre száll vissza. A tulajdonnak ez a korlátozása odáig fokozódik, hogy még a haszonélvezetbe adott földben is csak azt szabad termesztetni, amit a község előír (Flurzwang). Ez a

rendszer lehetlenné teszi oly idegen elemek beszivárgását, akiknek jogfelfogása nem respektálta a közösségi birtoklás elvét. A vesztély e tekintetben nem a szász parasztok, hanem a gráfek oldaláról fenyegetett, akik a XIII század eleje óta gyakran kaptak a királyoktól magyar nemességet és ami ezzel együtt járt, a szomszédos megyék területén nemesi birtokokat.

A nemesi birtokkal rendelkező gráfek így népük körében bírt javaik és vagyonuk alapján a szász közösségbe tartoztak s kezük a szász jog értelmében a közösséggel szemben továbbra is kötve volt. Miután azonban nemesi birtokaiknak élvezetében hozzászórtak a birtokkal való aránytalanul szabadabb rendelkezéshez és általában a magyar nemesi életstílushoz, lassan kinőttek a korlátozottabb szász világszemléletből s arra törekedtek, hogy a szász földön bírt birtokaikat is nemesi birtokokká alakítsák át. A nemesi birtok pedig ebben a korban már a jobbágyi munkaerőn nyugodott és így a gráfek törekvése odairányult, hogy a szász földön fekvő javaikat ne szabad, hanem jobbágyi vagy féljobbágyi sorban lévő szászokkal műveltessék. így a szász közszabadság veszélybe került, attól kellett tartani, hogy a privilégiumok rendelkezésével ellentétben ugyan, de azok betűszerinti sérelme nélkül a gráfek belülről robbantják szét az egyének teljes szabadságán és egyenlőségén nyugvó önkormányzatot. Ha a gráfeknek ez a törekvése sikerrel jár, akkor az autonómia összes vívmányai megsemmisülnek és a szászság lassan eltűnik, elkeveredik a magyar nemességgel, másrésze pedig jobbágysorba süllyed. Ez a veszély már annál inkább is fenyegetett, mivel a gráfek szívesen adták leányaikat magyar nemesekhez és így fiúörökösök

hiányában a szászöldi birtokaik gyakran magyar nemesek közére kerültek, „ akik egész természetesen semmiféle érzék-
kid sem bírtak a közösségi birtoklás rendje iránt. A szász-
ság ekkor bámulatraméltó fegyvelemmel próbálta útját állani
önnek a végzetes fejlődésnek: számos példánk van arra,
hogy a község megveszi a nemesi birtokká alakított gräfi
birtokokat, vagyis egyszerűen kifizeti a közjük tolako-
dott magyar nemest. Ez. azonban már csak a baj tüneti
kezelése volt, mely preventív intézkedések nélkül aligha
hárította volna el a veszélyt. Ilyen, a bajt megelőző intéz-
kedésül pedig egyedül a gräfek hivatali hatalmának meg-
kötése kínálkozott. Láttuk, hogy a gräfek a községekben
az uralkodó érdekeit képviselték, származásuk, tekintélyük
révén pedig rendszerint körükből kerültek ki a székbírák és
királybírák is. Nagyon is valószínű, hogy a tisztségek
választhatóságára és a királyi kinevezés teljes kiküszöbölé-
Kére irányuló törekvés a gräfek megrendszabályozása érde-
kében merült fel a szászok körében. Mi sem jellemzőbb a
magyar királyság politikájára minthogy ennek a törekvés-
nek nemhogy nem állott útjában hanem azt egyenesen elő-
segítette. Az összes közigazgatási és bírói közegeknek át-
alakulása az önkormányzat tisztviselőivé lehetetlenné tette
a gräfi osztály további megerősödését, azt a visszaélést,
hogy hivatali hatalmuk birtokában hajtsák végre a közös-
ségi birtoknak nemesi birtokká való átalakítását. A gräfek
így függésbe kerültek a szászok egyetemétől, melynek immár
módjában állott elbánni a kiszakadó elemekkel. A teljes
önkormányzat kivívása így megpecsételte e szász „arisz-
tokrácia” sorsát, melynek a magyar életstílushoz vonzódo
elemei teljesen felolvadtak a nemességben, a megmaradók

pedig a közösség erejét megismerve, a szász fejlődés irányvonalához tartották magukat s vagyonukkal, valamint, vezetői képességükkel megalapozói lettek a szász városok ipari és kereskedelmi fejlődésének.

A magyarságtól való teljes elkülönülést teljessé *tette* a szász élet régi, falusias jellegének megváltozása, a XIV. századtól kezdve a fallal körülvett városok befolyásának érvényesülése a földművelő szászszágra. A falvak egyszerűen függelékeivé válnak a nagy szász városoknak, Nagyszebennek, Brassónak és Besztercének, ahova azután már azok az idegenek se tudnak befurakodni, akiknek esetleg sikerült lábukat a vidéken megvetniök. A városok a tilalmak sorozatával védekeznek az idegenek beözönlése ellen, ezek a tilalmak azonban messze túllépik a szokásos városi elzárkózás mértékét, amennyiben csak a magyar és székely, nem pedig a német származású idegenek ellen irányulnak. A szász városok még a szerzetesrendeket is csak azzal a feltétellel fogadták be falaik közé, ha kolostoraikba kizárólag németeket vesznek fel. A magyarság iránti ellenszenv, mely sehogyan sem áll arányban sem a király, sem pedig a magyar rendiségnek velük szemben követett eljárásával, odáig ment, hogy még a magyar szokások terjedését is tüzzel-vassal irtják. Erre kitűnő alkalmat szolgáltatottak a későközépkor egyházi vizsgálatai, melyek a szász érzelmű papság számára a hívek magánéletébe való messzemenő beleszólást biztosítottak. A magyar haj- és ruhaviselet oly bűnnek számított, mely még a szentségek egyidőre való megtagadását is maga után vonhatta. A magyarság tehát, amely minden népnek megengedte országában a maga egyéni haj- és ruhaviseletét, elnézte szokásainak a szászok köréből való ki-

tiltását. S mindez a magyar királyok és rendek asszisztenciája mellett történt.

Az erdélyi szász fejlődéssel lényegében analóg a szepesi 6zások önkormányzatának kialakulása, azzal a lényegbevágó különbséggel, hogy területük sokkal kisebb, számuk kevesebb, fejlődésük lassúbb és kevésbé elzárkózó volt. Ennek a különbségnek magyarázatául szolgál, hogy a szepesi németiség betelepődése sokkal lassúbb folyamat volt, mint az erdélyi szászoké. Csak kisebb részük költözött be a tatárjárás előtti időben, a lakosság zöme csak azután szivárgott be különböző német területekről.

A szepesi németiség önkormányzata az erdélyi szászokhoz hasonlóan a „községi szabadságok összeolvasztásából állott elő. Az egyes telepesközségek élén eredetileg önálló „németispánok” (comes Teutonicorum) állottak, akik csak a XIII. század második felében adják át helyüket az összes szász községek felett ítélkező comesnek, vagy bírónak. Szabadságaikat 1271-ben V. István foglalta rendszerbe e biztosította számukra az összes szepesi szászok élén álló bírónak, továbbá papjaiknak szabad választását, valamint az erdélyi szászokhoz hasonló adómentességet az évenként egy összegben lefizetendő földbér ellenében. Náluk is megtalálható az autonóm közegek *é*e központi hatalom képviselőinek együttműködése, ami abban jelentkezik, hogy a fontosabb igazságszolgáltatási ügyekben a szászok bírója Lőcsén együtt ítélkezett „a magyar Szepes megye ispánjával.

1317-ben, midőn Károly Róbert megerősíti szabadságait, már negyvenhárom község él az autonómia keretében. Ettől kezdve, miként az erdélyi szászok, úgy a szepesi németiség fejlődése is városias irányt vesz. Míg 1317-

ben csak része számított városnak, a többi telepek pedig falvak voltak, addig 1344-ben a szász univerzitás már 24 város szövetségéből áll. önkormányzatuk sohasem tudta azt a nagymérvű területi zárttságot megvalósítani, mint erdélyi fajttestvéreiké. A szepesi szász univerzitás városoknak és községeknek szövetsége, melyeket magyar nemesi birtokok, lándzsásnemes falvak és szláv telepek választanak el egymástól. Van ugyan nyoma itt is a németiség terjeszkedésének, amennyiben a szepesi szászok vásárlás útján földeket szereznek az autonómia területén kívüleső, más nemzetiségek által lakott falvakban is, melyek így a szász jog, az úgynevezett Zipser Willkür uralma alá kerülnek, „de e törekvések nem az univerzitás területi egységének megteremtésére irányulnak, hanem csupán e szorgalmas nép gazdasági terjeszkedésének spontán tünetei.

A szepesi szászságnak is megvan a maga lokátori eredetű helyi arisztokráciája, a soltészek, kiknek tisztje a ezász gráfekével azonos, a birtokaikkal való szabad rendelkezést azonban nem köti közösségi jog, javaikat tehát szabadon el is adhatják. Így a szepesi németiség vezető rétege még nagyobb mértékben, főként kevesebb kockázattal közeledhetett a magyar nemesi életformához, mint az erdélyi szász gráfek. Több soltész család kap magyar nemeséget, sőt ezek közül néhány a magyar nagybirtokos osztályba is fölemelkedik, melyek — így a már a középkorban nagy szerepet vivő Berzeviczy- és Görgey-familiák — teljesen elmagyarosodnak. Ez a folyamat azonban nem fenyegeti a szász autonómiát, amely ekkor már a városokon alapul. A szászság visszahúzódik városaiba, melyeknek az Anjouk kereskedelempolitikája nagy fellendülést biz-

tosít. Ez a polgári réteg azután fokozatosan leéptíti vidéki érdekeltségeit, „feladja a szász univerzitás területén kívüleső birtokokat s azokkal a nem polgári rokonokat a magyar nemességbe olvadt, soltész családokat elégiti ki. Ami az erdélyi szászoknál elkeseredett gazdasági harc és gyűlölség közepette zajlott le, itt a szepesi hegyek között békés szétválással, a hazát adó magyarság természetes vonzásának józan tudomásulvételével nyert elintézését. A szepesi szászság mindmáig megtartotta német karakterét, de erdélyi fajtestvéreivel ellentétben később sem tekintette elszakadt fiait, népe árulóinak.

E két német etnikai tartalmú önkormányzat mellett ott áll a magyar középkornak másik három autonómiája: a székelyeké, a szepesi lándzsásnemeseké és a kunoké, tehát oly népeké, melyek eredetileg nem valamennyien tartoztak a magyarság zöméhez, de az évszázados együttélés következtében vele nyelvben és műveltségben azonosultak. Míg a szepesi és erdélyi szászok a kötelező határvédelem és hadbaszállás mellett elsősorban földművelő és erdőirtó népek voltak, addig e három magyar-autonómiának, főként határvédő, katonai és csak másodsorban gazdasági szerep jutott osztályrészül. Legjelentősebb közülük a székely önkormányzat.

A székelyek a honfoglaló magyarsággal azonos műveltségi színvonalon állottak s társadalmi szervezetük szintén vérségi megalapozású volt. A maroknyi székely nép a magyarságban annak idején külön törzset alkotott, de ezen belül szintén egy miniatúr törzrendszer képét mutatja. E székely törzsek váltak később, nyilván a szász példa hatása alatt, a székely székszervezet-alapjává, ezekben

azonban nem falvak, hanem eredetükre jellemző módon nemzetségek és ágak helyezkedtek el, mégpedig minden székben szabályosan hat nemzetség, melyek mindegyike 4-4 ágra oszlott. A számoknak ez a megfelelése világosan mutatja a székely társadalomnak ősi vérségi szervezetét, mely a bizonyos régi török népekével teljes egyezést mutat. Amíg tehát az erdélyi szász autonómia területi megalapozása, ahol az univerzitáson belül ezek, azokba pedig falvak tartoznak, a megtelepülés esetlegessége szerint addig a székelyek szervezetében e székeknek nemzetségek és ágak vérségi alakulatai adnak tartalmat. A székek képződése összefügg a székelységnek nomád állattenyésztő, főleg marhatenyésztő népből földművelő néppé való átalakulásával, ami szükségképpen területi körzetek kialakulására vezetett. Ebben a vérségi szervezetben autonómia uralkodott, amennyiben a törzskapitányokat, majd a megtelepedés után nyomukba lépő székkapitányokat és bírákat a nép választotta. Ez azonban másként történt, mint a szászoknál, ahol a választás nem volt szabályokhoz kötve. A székelyek közegüket nemzetségek és ágak szerint megállapított sorrendben választották, úgyhogy az előljárók évenként hol ebből, hol abból a nemzetségből és azon belül annak különböző ágaiból kerültek ki. A székely-szervezet tehát arisztokratikus volt, szemben a szászok demokratikus önkormányzati berendezkedésével. Ennek megfelelően a székelység társadalmilag sem volt olyan homogén, mint a szászok, hanem három rétegre oszlott. Az-elsőt alkották az előkelők (primores), a másodikat a lófőszékelyek (siculi primipili), a harmadikat pedig a közsékelyek (siculi communes). E tagozás alapja a földben való részesedés volt. A primőrök leg-

alább három telekkel, a többiek kevesebbel rendelkeztek, a lófők lovon, a közsékelyek gyalog harcoltak. Az önkormányzat jogával azonban mind a három inkább vagyoni és tekintélyi, mintsem jogi alapon megkülönböztetett réteg rendelkezett és egyetemükben nemeseknek tartotta őket a magyar felfogás. Így például a XV. században pontosan meg volt állapítva, hogy a székkapitányok mellett működő esküdtek mily arányban kerüljenek ki az előkelőbb réteg és a közsékelység köréből. Ez a vérségi-arisztokratikus ezervezet minden önkormányzati jellege ellenére sem tette lehetővé oly zárkózott autonómia kiépítését, mint aminővel az erdélyi, vagy akár csak a szepesi szászok rendelkeztek.

Ennek egyik oka a szászokéhoz hasonló kötött öröklésgagnak hiánya volt. Ha székely fiúutód nélkül halt el földje nem szállt vissza a közösségre, hanem származására való tekintet nélkül a székely leány vagy asszony férje beülhetett a birtokba. Főként pedig azért volt csonka a székely autonómia, mivel azt a központi hatalomtól sohasem sikerült teljes mértékben függetleníteni. A székely székek élén kezdettől fogva kinevezett királyi tiszttviselő, a székelyispán állott, akinek hivatala sohasem alakult át választottá. Sőt amíg a szászok királyi tiszttviselői általában mindig az ő körükből kerültek ki, addig a székelyispán tisztjét a XIII. század eleje óta úgyszólván állandóan az erdélyi vajda viselte, aki rendszerint valamelyik erdélyi vagy magyarországi nagybirtokos családból származott.” Miután pedig a középkori magyar közigazgatásban a közfunkciókat a nagybirtokos méltóságviselők házi népe, úgynevezett familiárisai látták el, a királyi főtisztviselők működésében a köz- és magánhatalmi szféra teljesen elkeve-

redett egymással. A vajdák ellenőrző tisztjüket arra használták fel, hogy a székelységet autonómiájának szabad gyakorlásában meggátolják, sőt, miként erre a XV. században sor került, egyenesen a maguk földesúri hatalma alá rendeljék és így jobbágyokká tegyék őket. A vajdának ugyanis nem kisebb jogot biztosított a király a székely életben, mint a székelyek említett három osztályának megállapítását, ami azután a nagybirtokos oligarchia számára lehetővé tette, hogy a renitens elemek alól egyszerűen kihúzza a földet. Az egyik ilyen vajda, Báthory István kihasználja a székely öröklésjogban rejlő lehetőségeket s a székely leányokat egyszerűen a maga familiárisaihoz kényszeríti, hogy ily módon jusson befolyáshoz az autonómián belül is. Megakadályozza a székely univerzitás küldötteit abban, hogy a király előtt panaszt tegyenek és örökössé akarja tenni a székelyek feletti uralmát. Bár törekvése a székelység ellenállásán megghiúsul, mégis kijelölte az utat, melyen a szabad, székelységet már az újkor századaiban a jobbágy-sorsára lehetett juttatni. Míg tehát a szászok előjogaik gondos kiépítésével nem csupán népi különállásukat védték meg, hanem azt is biztosították maguknak, hogy szabad, homogén társadalmat alkossanak, addig ez a lehetőség a magyarsággal rokon székelységnek nem adatott meg. Lényegében hasonló volt a helyzet a szepesi lándzsásnemeseknél is, kiknél a sajátos hűbéri szervezet és öröklésjog, valamint a kunoknál, ahol a székelyekével egyező vérségi autonómia, továbbá a központi hatalomhoz való viszony természete akadályozták a népi egyéniség fenntartásának hiánytalan teljességét.

Ha mármost, felvetjük a kérdést, hogy miért tanúsítottak kisebb ellenállást a magyar és rokon etnikai tartalmú autonómiák, mint a németeké, akkor ennek okát abban a sajátos viszonyban jelölhetjük meg, mely az országos fejlődés iránya és ezen autonómiák jellege között fennállott.

Az ország zömét alkotó vármegyei terület társadalmi fejlődése a XIII. század óta két nagy szociális tömbnek, a nemességnek és a jobbágyságnak kialakulására vezetett. A korai középkor individuális szabadságai helyébe, egész egyszerűen a nemes-jobbágy alternatíva lép s az összes régi fokozatok ebbe a két leegyszerűsített társadalmi kategóriába olvadnak. A későközépkor felfogása szerint, melyet azután Verbóczy Hármaskönyve önt pontos jogi formába, csak a nemes rendelkezik földtulajdonnal, míg a jobbágy annak csupán haszonélvezője lehet. A fejlődés tehát környezetlen következetességgel a szabad paraszti egzisztenciák ellen dolgozott és ezt szükségképen meg kellett éreznük azoknak a homogén társadalmaknak is, melyek a perifériák autonómiáiban helyezkedtek el.

Ezek az autonómiák belső felépítésük minderi hasonlatossága mellett egy lényeges pontban mégis különböztek egymástól. Míg a székelyek, kunok és lándzsásnemesek eredetileg állattenyésztők voltak és csak később tértek át a földművelésre, addig a szepesi és erdélyi szászok már mint földművelők kezdték meg itteni életüket és tértek át j sz in te egyidőben, a XIV. században a városi életformára. Szepesi és erdélyi szászág egyaránt jelentékeny városokkal, fejlett iparral és kereskedelemmel rendelkezett s a maga eredetileg falusias kiváltságait lassan átvitte városaira. Életmód-

juk. átalakulásával éppen akkor tértek ki a nemes-jobbágy dilemma elől, midőn ez az elv a magyar vármegyei területen már a társadalmi, jogi és gazdasági rétegezés elismert alapjává vált. A fallal körülvelt, városok polgárságát pedig már nem tudta utolérni a nemesség és a nagybirtok befolyása s ezek a városok elég erősek voltak ahhoz, különösen az erdélyi szászoknál, hogy a városon kívüleső birtokaikat és azok lakosságának szabadságát megvédelmezzék.

Ezzel ellentétben a székely, lándzsásnemes és kun önkormányzatok lakossága körében a mezőgazdasági életforma kizárólagos maradt és ezáltal eleve lehetetlenné vált az ország egészétől elütő viszonyoknak hiánytalan fenntartása. A székelység zöme az újkorban jobbágysorba süllyedt, a lándzsásnemesi birtokok többsége nem-nemes elemek kezébe került, a kunokat pedig már a XIV. század elején királyi jobbágyoknak „tekintették.

Ezek a közjogi autonómiában elhelyezkedő idegen, vagy idegen eredetű elemek alkotják a magyar középkor kisebbségeinek első nagy csoportját, míg másik és az újkori nemzetiségi mozgalmakban aránytalanul nagyobb szerepet játszó részük ezek körén kívül a már kialakult magyar társadalmi rendben helyezkedik el. E részben őslakó, részben bevándorolt kisebbségek között számarányát és későbbi szerepét tekintve, első helyen az oláhság áll.

A balkáni eredetű oláhság első népesebb rajai a XII. század első felénél előbb aligha kerülhettek Erdély földjére. Ha egyes nomád pásztorrajok átmeneti megfordulása magyar földön a megelőző időben nem is vonható kétségbe, ez a lehetőség mitsem változtat azon a tényen, hogy az oláhság Erdélyben nem őslakos, hanem bevándorló volt.

A magyarországi okleveles anyagban az oláhság 1210 óta szerepel – s a XIII. században még aránylag kevés szó esik róluk. Ezek a gyér adatok is alkalmasak azonban arra, hogy belőlük az oláhság magyarországi szereplésének jellegét és legkorábbi jogállásukat világosan kiolvassuk.

Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy ezek az oláhok nem régi lakosai a területnek, hanem jövevények, akik néptelesen hagyott, vagy a tatárjárás után elpusztult vidékeket szállnak meg. Így 1213-ban a Barcaság még „elhagyott és lakatlan föld”-ként szerepel, 1222-ben már szomszédságában oláliok laknak. 1252-ben pedig oly vidéken bukkannak fel, melynek lakossága a tatárjárás idején Kipusztult. Négy évvel később IV. Béla biztosítja az esztergomi érsek tizedjogát az összes oláhokkal szemben, „bárhonnan jöjjenek is azok”, tehát világosan utal az oláh bevándorlás állandóságára. Néhány évtized múlva, 1292-ben már az oláhságnak egy hunyadmegyei birtokra való tervszerű letelepítéséről olvasunk. Ennek a forrásokból kimutatható oláh beszivárgásnak magyarázatául az aldunavidóki viszonyok szolgálnak, elsősorban a XIII. század második felében fennálló tatár uralom, melynek kegyetlensége és súlyos terhei sok oláhot észak felé vándorlásra kényszerítettek. A Havaselve mindig viharsarok volt a történelemben és az oláhság kapott a kedvező alkalmon, hogy onnan a védett magyar területre húzódjék.

Az a bánásmód, melyben ezek a XIII. század folyamán beszivárgó oláhok Magyarországon részesültek, mély bepillantást nyújt a magyar királyság kisebbségi politikájába. A délről felhúzódó, vagy menekülő nomád parasztokat a központi hatalom a maga céljaira kívánta felhasználni,

„királyi népeknek” tekintette okét, azaz lényegében oly helyzetet biztosított nekik, mint aminővel kezdetben a besenyők, székelyek és a szászok rendelkeztek. A XIII. században a királyság az oláhokat részben mint hegyvidéki határőröket, részben mint földművelő és állattenyésztő telepeseket foglalkoztatta s őket királyi földre telepítette. Kiténik ez mindenekelőtt abból, hogy külön királyi engedély kellett ahhoz, hogy egy magánföldesúr oláhokkal népesítse be birtokát. Hogy az oláhságnak ezt a „királyi nép” jellegét az uralkodó mennyire komolyan vette, világosan kiderül III. András 1293-i okleveléből, melyben elrendeli, hogy „*az összes oláhokat, akár a nemesek, akár mások birtokain tartózkodnak*”, az ő Székes nevű királyi birtokára telepítsék vissza, ha kell, erőszakkal is. Ez az adat nemcsak az oláhok helyzetének korai megítélése szempontjából bír jelentőséggel, hanem fényt derít az erdélyi oláhság hozzávetőleges lélekszámára is településének első korszakában. Ez a Székes nevű királyi birtok, mely a Székás patak völgyében, Gyulafehérvártól keletre terült el, összesen nem tesz ki többet 36.000 holdnál. Erre a viszonylag kis területre akarta tehát a király az egész oláhságot visszatelepíteni, ami csak úgy érthető, hogy az oláhságszámaja XIII. század végén még rendkívül csekély volt, mindössze néhány ezerre rúgott.

Nemcsak a királyi birtokon letelepített, hanem a határon szolgálatot teljesítő oláhság is közvetlen uralkodói felügyelet alatt állott, amiből nyilvánvaló, hogy a XIII. századi királyaink azt a szervezetet szánták az oláhságnak, melyben a többi „királyi népek” részesültek s amely egy-egyében már bizonyos autonóm jogokat jelentett. A XIV.

században valóban azt látjuk, hogy a határmenü oláhság zárt katonai „szervezetben él, melynek a Balkánról magával hozott társadalmi berendezkedés ad tartalmat. Erdély déli részében oláh kerületek létesültek, melyek teljesen függetlenek voltak a szomszédos magyar vármegyéktől. Központjuk egy-egy királyi vár volt, melyben az oláhok parancsnoka és bírója, a várnagy székelt. A székely ispánhoz hasonlóan az oláhok fölé rendelt várnagy sem egyedül végezte igazságszolgáltatási teendőit, hanem maga mellé 12 oláh esküdtet választott a kenézek közül. Ha fontosabb ügyek adódtak, maguk a tartomány élén álló királyi főtisztviselők tartottak közgyűlést, melynek így a magyar megyék nádori közgyűléseire emlékeztető jelentősége volt az oláhok életében. Ezeken a gyűléseken a kenézek mellé a köznépből való oláh esküdteket is választottak. Még tágabbkörű önkormányzattal rendelkeztek az északkeleti részekben letelepített határőrök. A máramarosi, ungi és beregi oláhok élén egyáltalán nem áll királyi tisztviselő, hanem ők saját maguk közül választják a vajdát.

A magyar központi hatalom tehát mindent megtett a maga részéről, hogy az oláhságot oly autonóm szervezethez juttassa, mint aminővel az ország többi privilegizált népei rendelkeztek. Hogy ez a törekvés mégsem vezetett eredményre, ez részben a viszonyok alakulásában, részben pedig magának az oláhságnak magával hozott társadalmi szervezetében leli magyarázatát.

Míg a közjogi autonómiák kivétel nélkül régi egységes településeknek adtak szervezetet, melyekben a lakosság kívülről beszivárgó elemekkel csak egészen jelentéktelen mértékben gyarapodott, addig az oláhság beköltözése a

a XIV. és XV. században a tatáruralom, a vajdasági elnyomás, majd a töröktől való félelem következtében egyre nagyobb méreteket öltött. Ezt a beköltöző oláhságot, melynek felbukkanása a nomád pásztorkodó életmód miatt különben sem volt ellenőrizhető, nem lehetett többé közvetlen királyi felügyelet alatt megtartani. Az oláh vándorlás Erdély legkülönbözőbb részeibe folyton újabb és újabb telepessé rajokat hoz, melyeket a központi hatalom sem a határvidéki szervezetben, sem pedig a királyi birtokokon nem tud többé elhelyezni. Az oláh bevándorlás arányaival párhuzamosan növekszik Erdélyben a földbirtok ember-szükséglete, melyet a XIII. század második felétől kezdve a tatárjárás következményei, a XV. században pedig a mind gyakoribbá váló török beütések magyaráznak. Így a kenézek az oláh rajokat a nemesek és nagybirtokosok földjén jobbággyokként telepítik le. Az oláhság magával hozott balkáni életnívójához viszonyítva, ez a jobbággyáválás nem süllyedést, hanem éppen emelkedést jelent, a megtelepedés, valamint a pásztorkodásról a földművelésre való áttérés kezdetét. Ha hozzávesszük ehhez, hogy az oláh jobbágy, a magyarral ellentétben, terményeinek nem kilencedével, hanem csak ötvenedével adózott, akkor fölöttébb kedvező képet nyerünk szociális viszonyairól. Az oláhság zöme már a középkor végén a nagybirtokon él, mely az „új telepítések” (novae plantationes) egész sorát hozza létre Erdély legkülönbözőbb pontjain.

A határvidéki szervezet oláhsága az idők folyamán szintén jobbággyosra süllyedt. Ennek oka azonban nem a magyar hatalom magatartása volt, mely, mint láttuk, viszonylag széleskörű jogokat biztosított nekik, hanem az

a tény, hogy az oláhság egyszerűen mitsem tudott kezdeni ezzel a neki „szokatlan szabadsággal. A középkori Magyarország területén kialakult önkormányzatok alapja kivétel nélkül a társadalom egységes rétegzése volt. A székely, szeptesi és erdélyi szász autonómiában, kisebb eltérések ellenére is, ugyanazon szabadság birtokában levő egyének helyezkedtek el, akik egyenlően vesznek részt az önkormányzat tevékenységében. Az oláhoknál ilyesmiről szó sem lehetett, mert társadalmuk nem volt homogén. Az oláhság a kenézek és közoláhok balkáni megkülönböztetését hozta magával új hazájába s ez lehetetlenné tette, hogy a magyar hatalom által ajándékozott autonómia valósággá váljék. A kenézi intézmény sem oláh, hanem szláv eredetű, melyet e havasi pásztorok a szlávoktól vettek át, maguk a kenézek pedig, miként ezt neveik világosan mutatják, nem oláh származásúak, hanem besenyők, kunok, bolgárok, szóval valamelyik balkáni „Herrenvolk” tagjai, akik fejlett uralmi ösztönnel kormányozzák az oláhok apró közösségeit. Egyedül ők, nem pedig alattvalóik tárgyálnak a királyi közegekkel, állapodnak meg a magánföldesurakkal a település és a szolgálat feltételeiben és egyedül ők ragadják magukhoz az önkormányzati jogok gyakorlását a határvidéki oláh kerületekben (districtus). Ezek a kenézek fogékonyabbak a helyhez kötött, élet iránt és leküzdhetetlen vonzást, gyakorol rájuk a magyar nemesi életforma szabadsága és gazdagsága. Nekik tehát nem kell autonómia, a primitív köznép pedig nem képes felfogni és kihasználni annak lehetőségeit. A kenézi tisztség elvben a magyar király hozzájárulásától függ, megvonására azonban csak hűtlenség esetén kerül sor s így a gyakorlatban tulajdon-

képen örökletessé vált azzal a hatalommal együtt, melyet a kenézség a közoláhság felett bitorolt. A kenézek törekvése tehát teljes sikerrel oda irányult, hogy a közoláhságot jobbágyaikká tegyék. Tipikus példa ez a folyamat arra, hogy az önkormányzatnak európai és keresztény veretű magyar gondolata mily kevés sikerre számíthat azoknál a népeknél, melyek ezen a kultúrkörön kívül, a bizánci-szláv-világ és az orthodoxia hatása alatt nyerték el népi egyéniségüket.

Az oláhság középkori fejlődése annak az emelő, nevelő célzatnak a jegyében áll, mely mindvégig jellemzi az oláhság és magyarság egymáshoz való viszonyát. A telepes jobbágy, az önkormányzatban élő határőr és a nagy számmal nemesített kenézség ezen a földön lép először egy olyan új világba, mely mérhetetlen magasságban áll régi környezete felett. Az oláhságnak ez a társadalmi-gazdasági téren jelentkező emelkedése annak a magyar kultúrmunkának első lépcsőfoka, mely nyelvi és művelődési téren a XVII. és XVIII. században érte el tetőpontját, s amelynek a magyarság részéről mindenkor csupán emberi, keresztényi és műveltségi indítóokai voltak. Az oláhság vallási, szellemi gondozásának kezdetei még a középkorra esnek s főként a magyar egyháznak abban a törekvésében jelentkezőnek, hogy az oláhságot, de legalább is annak vezető kenézi rétegét katolikussá tegyék.

A középkori Hungária tehát valóban többnyelvű és többkerölcsű ország volt, melyben minden nyelv és minden faj képviselője megtalálta azt a helyet, melyet társadalmi, gazdasági, politikai és művelődési adottságai kijelöltek számára. A „nemzetiségek tömegeivel szemben követett eljárás

az élet magasabb régióiban” is érvényesült: magyar és nem magyar között itt sem tettek megkülönböztetést. A késő-középkor rendi országgyűlésein hozott törvények kivétel nélkül állást foglalnak az idegenek hivatalviselése ellen, de ezeken az idegeneken sohasem a hazai kisebbségeket értik, hanem a más államterületről származókat, akik az uralkodó kegyeibe férkőzve az országlakók rovására maguknak foglalják le a legtöbb jövedelmet hozó tisztségeket. Bár általánosan tudott és elismert tény, hogy az országot nem egyedül a magyarság lakja, mégis abban látják a tisztségviselésnek és birtokszerzésnek — a középkori vagyonszerzés e két legfontosabb lehetőségének — kritériumát, hogy e királyi kegyekben „magyarok és azok részesülhetnek, akik régóta a szent korona uralma alatt élnek”.

Hogy pedig ez nemcsak írott malaszt, hanem valóság is volt, hogy a magyarság a szociális emelkedés beláthatatlan távlatait nyitotta meg a vele egy hazában élők számára, annak bizonyítékaul elegendő a szász gräfi eredetű Geréb és oláh kenézi származású Drágfy-családokra hivatkoznunk, melyek a XIV. és XV. században a magyar főnemesség legelőkelőbb rétegébe emelkedtek, tagjaik közül nádorok és zászlósurak kerültek ki. Ilyen kisebbségi karrier végeredményben a Hunyadiaké is: az apáé, a kenézből lett magyar nemesé, a fiúé, aki egyszerű udvari vitézből emelkedik az ország kormányzójává és a legnagyobb magyar földvagyon urává és végül az unokáé, akit a családi presztízs a tömlöcből szabadít ki Szent István koronájának viselésére. S ha az ilyen famíliák ki iő szakadtak népi megkötöttségükből 6 meggyőződéses magyarokká váltak, akkor ez sem valamilyen erőszakos „magyarosításnak”, hanem csupán annak a von-

zásnak természetes eredménye, melyet a társadalmi emelkedés kilátása, az élet gyorsabb tempója, a műveltség magasabb színvonala gyakorol időtlen érvénnyel az emberi lélekre.

Ebben a környezetben a nyelv sem elválasztó tényező, hanem csupán praktikus eszköz, mely nem szolgál még mást, mint embernek emberrel való érintkezését: a mindennapi megértést. A lelkekben már ott él az „anyanyelv” (materna lingua) édességének képzete, de ez még nem kelt ellenszenvet a mások anyanyelve iránt. A nemzetet a magyar középkor is szívesen jellemzi a nyelvvel, de e nyelv és nemzet ellenségeit nem a kisebbségekben, hanem azokban az idegenekben pillantja meg, akik külön, külföldi államkeretekben élnek. Az oklevelekben még ha túlnyomórészt magyarok is írják azokat, egyszerre német formában kerülnek feljegyzésre a helynevek, ha az illető vidéken németek élnek, „hogy annál könnyebben értsék meg azokat”.

A XV. században magyarul tárgyalnak és először magyarul fogalmaznak az országgyűléseken, de a német városi követek német szöveggel esküdnek Hunyadi Mátyásnak hűséget. Az a kor, melyben egy prózai közigazgatási rendelet százezrek lelkéből fogja az öröm, vagy a gyűlölet viharát kiváltani még messze van — aligha kárára az emberiségnek. Mikor Pozsony városának követei polgártársaikat tudósítani akarják az 1446-i országgyűlés eseményeiről, csak azt írják meg, amit a rendek már latinul megfogalmaztak, míg a többit illetőleg flegmatikusán megjegyzik, hogy „az magyarul van, nem tudjuk tehát bölcseségekkel közölni”. Nincs tehát nemzetiségi érzékenység, mint ahogy nincs nemzeti célzat abban sem, ha a többség anyanyelvén beszél. Éppen ezért a későközépkor Magyarországon a soknyelvű-

seg kora: azok, akiknek erre szükségük van, egyszerűen megtanulják egymás nyelvét. Különösen soknyelvű emberek a kor magyar királyai, akik között a XV. században alig akad olyan, aki ne bírna legalább négy-öt idiómát. Ennyit kell is tudnia, de nem azért, hogy néhány rossz hangsúllyal kiejtett szóval, különböző nyelvű alattvalóinak hiúságát legyezgesse, hanem abból a nagyon is gyakorlati okból, hogy lehessen tőle kérni és ő azt meg is értse. Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa nem győzi az ifjú V. László lelkére kötni a nyelvtudás szükségességét; „mert semmitem biztósítja annyira a nép szeretetét a fejedelem számára, mint a beszéd kegye. Méltatlan ugyanis a királyságra az, aki nem érti meg a hozzáforduló országlakók kérését”.

Ez a sok jogú és soknyelvű ország mindezek ellenére kétségtelenül magyarjellegű. Nem csupasz államkeret, mély Hungária cégérét viseli, hanem amint Nagy Lajos egyik uralkodása legelejéről való oklevele mondja: „a magyar nemzet állama”. Ezzé teszi mindenekelőtt az az egyszerű tény, hogy lakóinak óriási többsége magyar. A Délvidék, melyről az elkövetkező török korszak végleg letörölte az eredeti etnikai jegyeket, a Duna-Száva vonaláig színmagyar volt. Erdélyben minden bevándorlás dacára csak néhány foltot alkotott még az oláhság s a magyar nyúlványok mélyebb és szélesebb sávokban hatoltak be a Felvidék hegyei közé.

A számszerű fölényen túl magyarrá tette az a tudat, hogy ezt az országot, mint „az összes többi népek úrnője” ő hozta létre és elsősorban az ő karja tartja meg. Ez a hit adott fölényt, erőt, de egyben méltányosságot is annak a gesztusnak, mellyel a középkor magyarsága soknyelvű, de a maga képére és hasonlatosságára formált országát igazgatta.

VII. FEJEZET

A KERESZTÉNYSÉG VÉDŐBÁSTYÁJA.

Történetének első századaiban a magyarság nem nevezhető nemzetnek abban a jelentésben, ahogy tudomány és közfelfogás ma ezt a fogalmat értelmezik. A nyelv, a vér, a kultúra, a Szokások és sors közössége, tehát mindaz, amiért magunkat egy népi egység részeseinek, a magyar nemzet fiainak valljuk, vagy fel sem merült a korai középkor magyarjának tudatában, vagy ha igen, még nem váltotta ki belőle az együvé tartozás érzését.

A honfoglalás korától egészen a XIII. század derekáig terjedő korszakban oly közösségérzés tölti ki a nép lelkét, melynek középpontjában nem az egyének, egymáshoz tartozásának tudata, hanem annak a közös testi-lelki függésnek képzelete áll, mely az alattvalók egyetemét a királyhoz és a dinasztiahoz fűzi. A közösségérzésnek ez a sajátossága érvényesül a magyar ősköltészetnek abban a feltűnő jellemvonásában, hogy a hősi énekek mindig első személyben zengik a honfoglaló vezérek tetteit, mint ahogy az orchoni feliratok is trónbeszéd formájában örökítik meg az uralkodó emlékét. De ugyanez a szellem érvényesül történetírásunk legrégebbi alkotásaiban is. Aligha véletlen, hogy a XI-XII. századból egyáltalán nincs magyar példánk a krónikának a

keresztény középkor egyetemes szemléletéből kinőtt műfajára s hogy legelső történetíróink a klasszikus ókori eredetű Gesta-formát választották, mely szerkezeti lehetőségeivel az erősen dinasztikus természetű mondanivalóiknak sokkal jobban megfelelt. A műfaji sajátságokon túl az ábrázolás módjában is kifejezésre jut ezekben a művekben a jellegzetesen archaikus népszemlélet. A korunkra nem jutott, de a későbbi krónikákból lényeges vonásaiban helyreállítható legrégibb magyar történeti mű, a Szent László idejében keletkezett Gesta Ungarorum szinte egyoldalúan a dinasztia eposza volt, melyben az alattvalók társadalma csak a drámai erővel megrajzolt történés halvány hátterét szolgáltatja. P. mester, III. Béla udvari historikusa csak annyiban tér el ettől a szemlélettől és ábrázolásmódtól, amennyiben az uralkodóház mellett szerepet juttat a legelőkelőbb udvari réteg családi hagyományainak, művében „Magyarország királyainak és az ő nemeseiknek genealógiáját” adja s így végeredményben ő is egy zártkörű vezető rétegnek a történetírója. XI-XII. századi Gestáink, törvényeink és okleveleink a magyar népről és annak lakóhelyéről szólva még nem visznek szavaikba semmiféle érzelmi, vagy éppen „nemzeties”, vagy „hazafias” jelentésárnyalást. A bennük sűrűn szereplő *populus*, *natio*, *gens* szavak az antik és az általános középkori szóhasználattól eltérően népet, népséget, legtöbbször alattvalót jelentenek. Hasonlóképpen a patria sem fordul elő a XII. század végéig a mai „haza” értelemben, hanem azt bármely tetszőleges nép, vagy néprész lakóhelyére alkalmazzák.

Mindezzel ezemben mitsem bizonyítanak egy bizonyos kezdetleges sovinizmus és idegengyűlölet tényei. Béla király

jegyzője meggyőződéssel hirdeti, hogy a magyarok minden népét felülmúlnak a vadászatban és a nyilazásban, míg a többi „népek inkább nevetséges, vagy ellenszenves tulajdonságokkal rendelkeznek: a német dühöngő, az oláh a világ leghitványabb népsége, a bolgár dölyfös és szitkozódó. Hasonló „jellemrajzzal” szolgál? Szent László udvari historikusa is, aki fecskemódra csacsogó olaszokról, bömbölő németekről, iszákos, csehekről, gaz besenyőkről és hitvány székelyekről beszél. E megnyilatkozásokból azonban hiányzik az a vonás, ami éppen erre a korra jellemző, mert hozzájuk teljesen hasonlókat a XV. századból éppenúgy idézhetnénk, akárcsak napjainkból. Ilyenféle vélekedések nincsenek is valamely nagyobb népi közösséghez kötve, megtalálhatók nagy nemzetek körében éppenúgy, mint a városokban, falvakban és iskolákban, vagy éppen egy kedvenc futballcsapat lelkes híveinek táborában.

Miután a XI-XII. századi magyarságnak mint népnek nincs közösségérzése, ugyanúgy híjával van a történeti tudatnak s a jövő felé mutató hivatásérzetnek is: ilyennel még egyedül az uralkodó, illetőleg a dinasztia rendelkezik.

A magyar történetírásnak legrégebb, e közösségérzéssel időben egybeeső emlékeiből tudjuk, hogy az uralkodóház a turul-mondán kívül még egy sokáig elevenen élő Attila-hagyománnyal is rendelkezett. A legendás hún király P. mester szerint Álmos és Árpád ősapja, a magyar föld az ő öröksége, melynek népei félelmes neve hallatára hódolnak meg leszármazójának, Árpádnak. Midőn a Németbirodalom hadai I. Béla halála után 1063-ban visszaültetik atyja trónjára az ifjú Salamont, anyja hálája jeléül „Attila hún király kardját” ajándékozza Nordheimi Ottó bajor hercegnek, a

herceg vezérének, minden valószínűség szerint azt a csodálatos művű szablyát, mely ma Nagy Károly kardjaként, a német-római császári jelvények között foglal helyet. A XI. század második felében tehát az uralkodóház ősi családi fegyvereihez és dísztárgyaihoz az Attilától való származás hagyománya tapadt. Ez a hit azonban még jóval később is kimutatható: közvetlenül IV. Béla halála után, tehát még a hun-magyar azonosság tanának írásos lerögzítése előtt, úgy beszélnek a magyar királyi család illetéktelenül Prágába került kincseiről, mint amelyeket a magyar királyok Attila ideje óta gyűjtögettek.

Az alattvalóknak, a magyar népnek ezzel szemben nincsen az uralkodóházhoz hasonlítható származási hagyománya. A régi *Gesta Ungarorum* szerzője, éppenúgy, mint a királyi jegyző, mitsem tudnak Attila és Árpád *népeinek* rokonságáról. Csak Álmos és Árpád származnak Attilától, de nem a magyarság a hunoktól. E nép nevét P. mester nem említi s lehet, hogy nem is ismeri. A népi hagyomány hiányát a történetírók koruk divatos és tudákos külföldi eredetű elméletével, a szittyaszármazás tanával pótolták.

Ugyanilyen hiányt állapíthatunk meg a népi hivatástudat esetében is. A koraközépkor magyarsága őseitől örökölt szemlélettel a királyban a nép fenntartóját, táplálóját és gondozóját látta, aki fizikai létében hordozza népe boldogulását, vagy pusztulását. Bármennyire hitt maga az uralkodó is személyének és házának sorsszerű küldetésében, ez a merőben földi feladat keresztény lelkét már nem elégítette ki. A keresztény király többre hivatott, mint alattvalói jólétének biztosítására, feladata mindenekelőtt a hit és az egyház ügyének védelmezése, mégpedig nem csupán saját orszá-

gában, hanem annak határain túl is a keresztény világ békéjét fenyegető pogány népek ellenében. A magyar király is „defensor Christianitatis”, a hitnek fegyveres oltalmazója. Szent István és utódai teljes- meggyőződéssel vállalták a hitvédelem királyi szerepét, amit országuk történeti és földrajzi helyzetének felismerése még csak megkönnyített számukra. Az országot kezdettől fogva három oldalról is pogány-, eretnek- és szakadárnépek gyűrűje vette körül: délen a bizánci birodalom részben szakadár-, részben patarenus-bogumil eretnekséget követő népei, északkeleten az ugyancsak szakadár-oroszok, keleten pedig a besenyők, úzok és kunok pogány hordái. Szent László udvari történetírója urának e keleti szomszédok ellen vívott harcait a pogányság és kereszténység mérkőzéseként jellemzi s tollára minduntalan azok a pátoszteli szavak tolulnak, melyekkel az ószövetség Izrael és a bálványimádók csatáit ecseteli: „összetörő az Úr a kunokat a magyarok színe előtt”. Maga László király is tudatában volt e harcok vallásos értelmezésének s a montecassinói apáthoz írott levelében oly királyként jellemzi önmagát, aki nemcsak kegyes alapítványok sokaságával gyarapította az egyházat, hanem azonfelül „kevés erővel nagy győzelmeket aratott a barbár népek felett”. A XIII. században még sokoldalúbbá válik a magyar királyok kereszténységvédő szerepe. Az egykor hatalmas bizánci birodalom felbomlása nem csupán katonai szervezetű melléktartományok és hűbéres országok létesítését teszi lehetővé, de alkalmat ad királyainknak az imperialisztikus célkitűzéseken kívül a nyugati-latin kereszténység terjesztésére is a bomlodozó orthodoxia és a még erősebben felburjánzó eretnekség ellenében. Gondoljunk csak Imre, II. Endre, Kálmán herceg,

IV. Béla szerb., bosnyák és bolgár vállalkozásaira, melyeket azután hasonló hitterjesztő szellemben a XIV. században Nagy Lajos újít fel. Ennek a magyar királyok által képviselt hitvédő és hitterjesztő törekvésnek legszebb példája a magyar dominikánusoknak a Magna Hungária felkeresésére irányuló vállalkozása volt, a tatárjárás előestéjén, melynek anyagi támogatója s talán kezdeményezője az akkori ifjabb király, a későbbi IV. Béla volt.

Ily előzmények után a magyar király a tatárveszedelem éveiben szükségképen rádöbbsent uralkodói hivatásának, országa helyzetének és Európához való viszonyának világos tudatára. Ez a felismerés abban a mélyenszántó, szinte történetbölcséleti távlatú levélben tükröződik, melyet 1252 táján, egy újabb tatártámadás hírének hatása alatt IV. Béla intézett IV. Ince pápához.

A tatárok támadása óta az ország romokban hever és mint juhaklot a farkasok, úgy veszik körül az orosz, bolgár és bosnyák, de mindennekfelett a tatár hitetlenek. Egyetlen szomszédja van csupán, melytől a hit közössége alapján segítséget remélhetne, tudniillik a német, akitől azonban támogatás helyett éppen ellenkezőleg csak a háború tövisében részesül. Az új tatárveszedelem nemcsak Magyarországnak, de egyben az egész keresztény hitnek végső szükségét jelenti, mert a tatárok tervei „az egész kereszténység és egész Európa” ellen irányulnak. A magyar király megtette, ami tőle tellett, egyrészt még az első nagy tatárdúlás idején, midőn népével szembeszállt az ismeretlen és hatalmas ellenséggel, másrészt az arra következő években, így „királyi házának felségét lealacsonyítva”, leányait orosz fejedelmekhez adta nőül, nem másért, mint „a kereszténység

javáért”, hogy az orosz hercegek támogatását biztosítsa. Ezért fogadta be a kunokat 6 most legnagyobb fájdalmára pogányokkal védi a pogányok ellen országát, ezért egyezett-bele abba is, hogy fia kun nőt vegyen feleségül. E sorozatos áldozatok ellenében nem kapott mást a kereszténység fejeitől, pápától, császártól, francia királytól csak szavakat: *nisi verba*. Egyedül a Szent János lovagok tagadtak fegyvert „a pogányok és szakadárok ellen a mi országunk és a keresztény hit oltalmára”. Csodálkozását fejezi ki afölött, hogy Őszentsége beleegyezését adta a francia király szentföldi kereszties hadjáratához s oly nagyon szívén viseli a konstantinápolyi latin császárság és a tengerentúli keleti keresztény országok ügyét, pedig ha mindezek elvesznének, az nem okozna annyi kárt „Európa lakóinak”, mintha Magyarország esnék ismét a tatárok hatalmába. Vegye tekintetbe a pápa nem az ő, hanem elődeinek, Magyarország szent királyainak érdemeit, akik egy pogány népet tettek hívő kereszténnyé.

Minden együtt van ebben a levélben, amit a magyar király akkoriban országa sorsáról csak elmondhatott: a keresztény, sőt európai egység hite, ennek az együvértartozásnak szenvedélyes vállalása s annak világos tudata, hogy helyzeténél fogva ennek az; országnak ..védelme egyet jelent az egész kereszténység oltalmazásával és éppen ezért egyetemes keresztény, általános európai feladat. Megszólal benne a magyar magányosság szólama is: az európai-keresztény érdek szolgálata szép szavakon kívül a tettek mezején legfeljebb gáncsra számíthat, főleg a közvetlen szomszédok részéről. Ha IV. Béla levelének gondolatmenetét összehasonlítjuk mindazoknak a megnyilatkozásaival, akik a későbbi száza-

dok folyamán a török nyomása alatt vergődő magyarság európai helyzetét jellemezték, Hunyadi Jánostól és Mátyás-tól egészen a mohácsi síkra induló II. Lajosig, akkor legfeljebb a szavakban, de nem a felfogás lényegében fogunk különbséget megállapíthatni. A védőbástyagondolat tehát a XIII. század közepén már készen áll mégpedig vitathatatlanul elsőnek magyar fogalmazásban. Azaz nem a külföld aggatta rá a magyarságra történeti szerepének ezt a jellemzését, hanem az teljes tudatossággal magyar koponyákból pattant elő. A Balkán nemzeteinek sohasem volt ilyen saját leikükből sarjadt mítoszuk, mint ahogy hiányzott náluk a törökelleni harcnak általános keresztény és európai indoklása is. IV. Béla levele a kévsőbbi megnyilatkozásoktól mindössze abban különbözik, hogy benne a hitvédelem kiváltsága, még nem annyira az országot, a magyar népet, hanem elsősorban a dinasztíát, a „szentkirályok” házáat illeti.

A XIV. század óta már nyugaton is elismerik a magyar király e kereszténységvédő szerepét. Így amidőn XI. Gergey pápa a török első jelentősebb európai sikereiről értesül, arra hivatkozva szólítja fel Nagy Lajost az ellenük indítandó hadjáratra, hogy a király mindig „a hitetlenek üldözője és a keresztény hit oltalmazója” volt. A XV. század elejének török háborúi még inkább hangsúlyozzák a magyar királynak ezt a szerepét, főként Zsigmond király európai szereplése révén, aki császári tisztében ismételten felhívta a nyugati világ figyelmét a török-probléma egyetemes európai jelentőségére. XXIII. János pápa az egész keresztény világhoz intézett 1410-i bullájában „az igaz hit győzhetetlen bajvívójának és atlétájának” nevezi s úgy beszél róla, mint a hit pajzsáról és bástyájáról.

Mindaz, amit erről a régi magyar közösségi tudatról megállapíthatunk, teljes összhangban van a koraközépkori magyar királyság politikai szervezetére, társadalmi, gazdasági és műveltségi viszonyaira vonatkozó ismereteinkkel. Az a mítosz, melyet egy nép léte értelméről, e világban elfoglalt helyéről kialakít magának, nem függvénye ugyan politikai, szociális és kulturális adottságainak, mindenesetre azonban azokkal összhangzó lelki képződmény, mely az életmagatartás ösztönös mélységeiből tör a tudat világossága felé. Így Magyarországon is a dinasztikus közösségérzés kora egybeesik az úgynevezett patrimonális királyság korával, azaz történetünknek azzal a fejezetével, melyben az uralkodó az állam feladatait magánjogi eredetű, vagy annak tekintett erőforrások birtokában látja el s kormányzatában egy zártkörű vezetőréteg kivételével még nem támaszkodik a közjogilag független egyedek társadalmára.

E dinasztikus közösségérzés felbomlása s helyébe egy újnak megszületése a XIII. század folyamán következett be, mint e korszak politikai és társadalmi forradalmával párhuzamos jelensége a magyar életnek.

Alkalmunk volt látni, hogy a magyar léleknek a kereszténységgel való végleges megbékélése a politika szférájában azzal a következással járt, hogy az alattvaló királyának tetteit a benne élő eszményhez viszonyította, a kormányzat tényeit az uralkodói felelősség jegyében szemlélte. E felelősséggondolat meggyökeresedésével és széles néprétegek előtt való megvilágosodásával azonban szükségképpen fel kellett bomlania annak a közösségi hitnek, mely az előző korszakban a népet és a dinasztitát sorsszerűnek vélt kapcsolatban egyesítette. A XIII. században a közszabad elemek mozgál-

mának kibontakozása óta megindul a társadalomnak önálló szervezkedése, melynek semmi köze immár a király kezdeményezéséhez vagy irányításához. Ennek az újfajta szervezkedésnek legjellemzőbb eredménye az autonóm vármegye, mint a nemesi közösségnek, az ország kommninitásának politikai kifejezője. A nemesi megyék kiküldöttei a század vége felé már úgynevezett „egyetemes gyűléseken” (generalis congregatio, parlamentum publicum) vesznek részt s a törvényalkotás alapjául szolgáló kívánásaikat a király elé terjesztik, a későbbi századok rendi országgyűlése tehát lényegében már készen áll. A követelések azt mutatják, hogy a „nemesség egyetemének” (universitas nobilium) képviselői a régi alattvalói mentalitással ellentétben felelősnek érzik magukat az egész társadalomért, az államért, sőt magáért a királyi tisztség méltóságáért is. Az 1298-i törvények bevezetése szerint „a Szentlélek kegyelmét segítségül híván, tárgyalni kezdtünk azokról, amiket a királyi felség, az egész ország, az egyházi személyek, valamint a *többi rendek* érdekében tanácsosnak véltünk”. E felelősségérzés a legmagasabb fokon az ország területi épségéről való gondoskodásban nyilatkozik meg. Az 1298-i törvény szerint az uralkodó köteles az országtól elidegenített területeket egyházi fenyítés terhe alatt visszaszerezni, mégpedig azért, hogy „a magyar királyság mint jogi egység örvendezhessék tagjai teljességének”. A társadalom tehát magára veszi az állam feladatait s a meglevő politikai kereteket immár maga tölti ki tartalommal. Az állam nem felülről lefelé, hanem éppen ellenkezőleg, alulról felfelé épül. Ebben az új helyzetben a társadalom nem lehet többé a királynak és a dinasztíának passzív függvénye, hanem immár önmagában megálló, sor-

sát saját kezével intéző közösség, melyben az egyes ember helyét már nem a király egyéni kegye, hanem pontosan körülírt jogok jelölik ki: a rendiség korában vagyunk.

A nagy változásnak megfelelően régi szavak is új értelmet kapnak. Ha a régi korszakban valaki kitüntette magát a háborúban, eredményesen látta el követi tisztét, ha sikerrel hajtott végre valamely uralkodói parancsot, akkor ezt úgy tekintették, mint a királynak és a koronának tett szolgálatot. A XIII. század közepétől kezdve ezt a „nekünk és a koronának” formulát az oklevelekben szinte észrevétlenül váltja fel a királyra és az országra való utalás, míg azután a század utolsó harmadának kancelláriai gyakorlatában egy egészen új kifejezőmód nyomul előtérbe. Először V. István egyik oklevelében olvasunk arról, hogy megadományozott híve nemcsak a „korona iránt tartozó hűségből”, de egyben hazájának megvédésére fogott fegyvert a cseh király ellen, „dicsőséges életnek tartván a hazáért való hadakozást”. Ettől az időtől kezdve egészen sablonszerűekké válnak az oklevelekben az ilyen fordulatok: „a hűség hevétől és a szülőhaza édességétől, indítatván a hazáért való harcra”, vagy „a haza védelmében férfiasan harcolva, a haza szabadulásáért küzdve”.

E példák alapján már most megvilágosodik előttünk, hogy az oklevelekben emlegetett „haza” értelme erősen érzelmi árnyalatú, ellentétben az előző korszak teljesen semleges értelmű használatával. De megváltozik a *patria*-val ellentétben a *natio* értelme is, melyet ettől fogva bizvást fordíthatunk a mai nemzetszavunkkal. III. András király hívének németországi vitézkedéséről elmélkedve, érdemeit annál magasabbra becsüli, mivel „elhagyta s mintegy

semmibevette tulajdon földjét és saját hazáját s messze idegenben szerzett dicsőséget és hírnevet nekünk és az egész magyar nemzetnek”. Láttuk az előzőkben, hogy a XIII. század végének magyar társadalma felelősnek érezte magát az ország területi épségéért s most már tudjuk is hogy miért: mert az ország területe az ő hazája, az állam pedig a „magyar nemzet állama” (*hungaricae nationis regnum*), ahogy ezt Nagy Lajos királynak már idézett oklevele félreérthetetlenül kifejezi.

Régi okleveleink tanúskodnak arról, hogy a magyar nyelvnek mindig megvolt az érzelmi varázsa azokra, akik azt beszélték. Az oklevelekben előforduló magyar helynevek és közzavak elé, íróik sokszor ily megjegyzéseket fűztek: „anyanyelvünkön, magyar anyanyelvünkön, a nép anyanyelvén”. Nemzet és nyelv középkori emlékeinkben valóban igen gyakran szerepelnek egymás társaságában, sokszor egészen szinonimaszerű használatban. A velencei követ 1459-ben arról tudósítja a dogét, hogy Mátyás király III. Frigyes ellen hadbahívta nemeseit, mégpedig azzal az indokolással, hogy a császár „el akarja törölni a magyar nyelvet”. Egy bizonyos Sándorfalvi Török Mihály 1521-ben azt írja Kanizsai Lászlónak, hogy Korbáviai János horvát bán azon mesterkedik, hogy a magyar nyelv ne terjedjen azon a vidéken. Zápolya Jánosnak is az a főérve I. Ferdinánd ellen, hogy mint német, a magyar nemzet és nyelv vesztére tör. Midőn meghallja, hogy a bártfai németek egyik hívét, az ottani plébánost kikergették városukból, meg van győződve arról, hogy ezt „a magyar nyelv és a magyar nemzet gyűlöletében cselekedték”. Ferdinánd viszont a leghatározottabban tiltakozik a vád ellen

s ismételten hangoztatja, hogy ő éppen a magyar nemzetet és nyelvet akarja megvédeni a török ellenében. A nemzeti-ségnek ez a nyelvvel való meghatározása különben általános jelenség a későközépkor irodalmában: A Kartauzi Névtelen, az Érdy-kódex szerzője művének latinnyelvű bevezetésében „az összes nyelvek nemzeteiről” beszél s még a humanista Galeotti is azt mondja, hogy a magyarságot különböző nyelvű ellenségek veszik körül. A felsorolt példák jórészt oly emlékekből valók, melyek gyakorlati rendeltetésűek voltak, amelyek tehát a kor lehetőségei között közvéleményt akartak teremteni. Nemzet és nyelv között tehát nemcsak az uralkodók, politikusok és irodalmi emberek, hanem a társadalom széles rétegei is összefüggést éreztek. A magyar középkor tehát a náció” értelmét a nyelvben látta. A magyar-nak azt tartotta, aki ezen a nyelven beszél.

Mindez nacionalizmusának érzelmi jellegét bizonyítja e a nemzetfogalomnak a magyar föld, nyelv, szokások és jó-tulajdonságok tudata ad tartalmat, de már ez is elegendő ahhoz, hogy a magyarság magát egységnek érezze és be-fogadjon oly hatásokat, melyek azután ezt a kezdetleges patriotizmust, vagy mondjuk sovinizmust a múlt és az el-hívatás mítoszaival telítik és ezzel a XV. század végére való-ságos nemzeti öntudattal ajándékozzák meg.

Ez a XV. század végén már elméletileg készen álló, sőt közvéleménynek tekinthető nemzeti öntudat két ellentétes, de végeredményben egymást kiegészítő elemből, történeti és hivatástudatból tevődik össze. A magyarság, mely a XIII. században a maga náció mivoltának tudatára ébred, két év-század leforgása alatt eljut odáig, hogy a nemzet szónak érzelmi keretét határozott tartalommal töltse ki: származá-

sára visszapillantva: felismerje nemzeti létének és jellemének azokat a vonásait, melyek őt a világ minden egyéb nációjától megkülönböztetik, ugyanakkor azonban oly célokat tűzön maga elé, melyek helyét és rendeltetését a keresztény népek közösségében kijelölik. A későközépkor magyar nemzeti tudatában tehát a merev népi elkülönülés és az emberi összetartás ellentétes erői és eszméi békülnek össze, pontosan ugyanazok, melyek akkoriban a nemzeti individualizmus és a keresztény univerzalizmus alakzataiban az egész európai szellemben összemérik erőiket.

A magyarság „honnan-mítosának” (Robert Michels) előfeltételei a régi dinasztikus közösségérzés felbomlásával, a „nemzet⁴¹” és a „haza” új értelmének kialakulásával már a XIII. század vége óta készen állottak. Az új társadalmi, rendi közösségérzés azonban legföljebb kedvezhetett az egész népet átfogó történeti mítosz kialakulásának, de azt egymagában létre nem hozhatta. Alkalmunk volt látni, hogy a magyar nép eredetileg nem rendelkezett származási hagyománnyal s így azt előbb meg kellett teremteni s a nemzeti közösség számára hozzáférhetővé tenni. Ezen a ponton kapcsolódtak szellemi-műveltségi hatások a magyar közösségérzés alakításába.

A kezdeményezés dicsősége a XIII. század második felének azt az ismeretlen udvari történetíróját illeti, aki nem túlságosan magas műveltség birtokában, de annál merészebb képzelettel és a korhangulat ösztönös megérzésével a régi magyar történetírás dinasztikus és arisztokratikus hőskölteményét a politikai nemzet közösségének eposzává hangszerelte. A hagyományos magyar történet elé a régi G esta stílus- és eseménykészletének, részben külföldi írók adatai-

nak felhasználásával egy hűntörténeti részt szerkesztett, melyben az eredeti Attila-Álmos-Árpád genealógiát önkényesen a hunokra és a magyarokra vitte át, teljesen azonosítva egymással e két népet. Bármennyire előtérbe lép művében a honszerző Árpáddal és a kegyes László királlyal szemben Attila alakja, történetének hősei mégsem a fejedelmek, a hadvezérek és királyok, hanem népeik, az alattvalók közössége, közössége. Az immár összefüggő egésznek tekintett hún-magyar történet valójában nem más, mint ennek a közösségnek a története. A közösség bírákat és hadvezéreket választ, de ugyanúgy le is teheti azokat, tehát tulajdonképpen szuverén joggal önmagát kormányozza s az egyéneknek, a vezetőknek csak a végrehajtás feladata marad. Rendeletek és törvények kibocsátása ebben az ősi hún-szitytya-magyar államban Isten és a nép akaratára való hivatkozással történik. A királyság éppen ezért nem magyar, hanem idegen eredetű intézmény, mint ahogy Attilát is már „római módra” választották királyukká a hunok, Géza és István pedig egyenesen idegen fegyverekre támaszkodva biztosítják az új államforma diadalát. Ezért az Átdolgozó a közösségi állam iránti csodálatában meggyűlöli mindazokat a tényezőket, melyek az ősi, eszményi államformának bukását előidézték: az idegeneket és a kereszténységet. „Ezek — t. i. a külföldről bejött lovagok — tanácsából és segélyével állított király a magyarok fölébe és taszított gyalázatos szolgaságra sok nemes magyar, ki Koppány vezérhez ragaszkodott és a kereszténységét és hitet megvetette. Mert akkortájt azt ítélték nemesebbnek, aki hamarabb csatlakozott Krisztus hitéhez”.

Ennek az elméletnek magja kétségkívül az ősi s csupán az idegenek által háttérbeszorított, önmagát kormányzó kommunitásról szóló tan, melynek merész népfölségi színezetét lehetetlen félreismernünk. Éppen ez a népfölségi elv adja meg a XIII. századi történetíró tanainak korszerű jelentőségét, társadalmi-politikai aktualitását. A kor alkotmányfejlődése ugyanis azt mutatja, hogy a „jó és ősi” jogra, valamint a „szentkirály” hagyományára való hivatkozás álarcában a társadalom valójában új jogokat igényel magának az uralkodóval szemben s követelései így a burkolt népszuverenitás alapján állanak. Ezeknek a törekvéseknek hordozói a megyei közösségek, a nemesség helyi komunitásai, melyek a század végének országgyűlései révén törekvéseik azonosságára, az ország egész nemességének egységére eszmélnek. Az Átdolgozó tehát nem tesz egyebet, minthogy történeti háttérrel látja el ezeket a törekvéseket, hún-magyar múlthoz köti a nemesi közösség lelkében ébredező népfölségi eszmét. Felfogása szerint a közösség akaratán alapuló állam egyben a magyarság által létrehozott állam is, elméletének tehát egyben nemzeti színezete van, amikor a jót, és ősit a magyarral azonosítja. Az irodalmi műveltség régióiban tehát már a XIII. század második felében a politikai mozgalmakkal párhuzamosan megindult az inkább még megélt, mint sem tisztázott nemzetkepzetnek történeti tartalommal való kitöltése. Ahogy a politikai és társadalmi életben a vér kiválasztottságára és az isteni támogatásra hivatkozva uralkodó jogait és kötelességeit a társadalom veszi a vállára, ugyanúgy sajátítja ki a tömegek vágyát megszólaltató írás embere a dinasztia történeti tudatát az alattvalók egyeteme számára, A népfölségi gondolat e historizálásával a magyarság való-

jában a komunitással, tehát a nemességgel azonosul. A történetíró tudatában van ugyan annak, hogy a magyarság több a nemesi közösségnél, az állam fenntartóját, a politikai nemzetet mégis benne pillantja meg. Mert igaz ugyan, hogy „az összes hunokat egy apa és egy anya nemzette”, de a népnek ez az egyetemes szabadsága csak a hún-szittya előidőkben állott fenn, később bekövetkezett a társadalmi megosztás, amennyiben a komunitás egyeseket ivadékaikkal együtt kitaszított a maga kebeléből. A szolgarendűek között azért vannak az ő idejében magyarok, mert őseik megtagadták a komunitás iránti feltétlen engedelmesség parancsát s vonakodtak hadbaszállani. Az ilyeneket vagy nyomban kivégezték, vagy örökös szolgaságba taszították leszármazóikkal együtt. A komunitás tagjának legfőbb kötelessége tehát a hadakozás volt s ezzel az író a kardforgatást teszi a jelen számára is a sarkalatos nemesi erénnyé. Nem elégedett meg tehát azzal, hogy az uralkodóház eredetmondáját a nép számára kisajátítsa, hanem azonfelül még a dinasztíának főként katonai erényein alapuló kiválasztottságát is átszármasztotta a közösségre. Ezt a műveletet szintén bizonyos aktualitások ihlették, amennyiben az Átdolgozó korában a nemességnek legfontosabb joga és kötelessége a királyi zászló alatt való hadakozás volt, mely természetesen felébresztette ebben a társadalmi rétegben katonai hivatásának tudatát. Ugyancsak a korhangulat árad az író idegen- és kereszténygyűlöletéből is. A keresztényellenes beállítottság az Attilát bálványozó, tatárokkal szövetséges és Róma ellen lovalogni akaró szerencsétlen Kun László udvarának szellemét lehelte, de kifejezője egyben a kun szokásoktól, a tatárdúlás nyomán felburjánzó laza erkölcsöktől fertőzött tisztán-

lúlnemesség mentalitásának is. Az elmélet tehát a kor viszonyait tükrözi, politikai és történeti képbe rögzíti azt, ami a valóságban még csak kevésbé tudatosan és sokkal félénkebben érvényesült. Így minden esélye megvolt árpa, hogy később visszahasson a valóságos viszonyokra mint a tömegek vágyait kiszolgáló ideológia.

A XIV.-XV. századnak kétségkívül legkedveltebb magyar vonatkozású olvasmánya ez a többszörösen variált, de eszmei lényegében változatlan hun-magyar történet volt. Több mint húsz változatát ismerjük s ez a szám csak kis hányada a jórészt elkallódott, elpusztult teljes állománynak. A másolók és átirók mindig a hún-szittya előidőknél kezdik munkájukat, jelül annak, hogy közönségüket mennyire érdekelte ez a téma. Időnként felmerült a szüksége annak is, hogy ezt a közkedvelt szöveget a magasabb műveltségű, igényesebb rétegek számára is hozzáférhetővé tegyék. Thuróczy, majd Bonfini átirásai humanista szóvirágokkal, ékes retorikájú beszédcikkkel végeredményben a XIII. századi író mondanivalóit adják tovább egy más műveltségű nemzedéknek.

A magyar krónika népszerűségét azonban semmi sem mutatja jobban, mint a korai könyvnyomtatásban játszott szerepe. Maga a nyomtatás ténye, e forradalmi sokszorosítóeszköznek igénybevétele egymagában is elegendő bizonyítéka annak, hogy valamely szellemi termék kelendősségre számíthatott. A XV. század végének magyar közszellemét jellemzi tehát az a tény, hogy az első hazai nyomdatermék, a Hess András által 1473-ban kiadott Budai Krónika volt. Az első magyarországi nyomdai vállalkozást kevés siker koronázta. Hess maga említi, hogy mielőtt a Budai Krónikához hozzá-

fogott volna „nem kevés ideig foglalkozás nélkül volt”, első művével tehát feltétlenül biztosítani akarta az anyagi eredményt. Választása éppen azért esett a magyar krónikára, mivel bizonyos volt abban, hogy „ezzel minden magyar embernek kedves és örvendeztető munkát végez. Ugyanis, miként szülőföldjét mindenki legjobban szereti, minden más országnál többre becsüli, szintúgy minden hazafi ismerni kívánja azt az életet, melyet ősei egykor folytattak, hogy ily módon emlékezetes, jeles tetteiket utánozhassa, viszont okulva a szerencsétlenségeken, melyek őket érték, azokat kikerülhesse”. Hess András tehát a magyar krónikának életalakító szerepet tulajdonít s üzleti számítását is erre alapozza. Bizonyosan valamelyik magyar jóakarója, talán éppen a mecénás Karai László prépost hívta fel figyelmét a krónikára, mint oly szövegre, melynek kinyomtatása kifizetheti magát. Mivel pedig Hess a Budai Krónikát 275, sőt talán 400 példányban állította elő, ez a viszonylag nagy példányszám megvilágítja a kielégítésre váró szükséglet méreteit is. A Hess-féle nyomtatvány megjelenése után néhány esztendővel feltűnik a magyar krónika a külföldi nyomdatermékek között, megrendelői azonban vagy magyarok, vagy magyar kapcsolatokkal rendelkező egyének voltak. Ez alkalommal nem a Hess-féle szöveg került kiadásra, hanem Mátyás király ítélőmestérének, Thuróczy Jánosnak a krónikája. Thuróczy stílusa már humanista hatásokat mutat, történet szemlélete azonban még egészen középkorias, ellentétben az ízig-vérig humanista-intellektuel Bonfinival és Tuberoval. Művéből annak a köznemesi reakciónak szelleme árad, mely Zsigmond halála után érvényesült a magyar politikai életben s amelynek a Hunyadiak felemelkedésüket köszönhatték.

A XIII. századi átdolgozó így Thuróczyban talált történet-szemléletének- korszerű képviselőjére, valóságos folytatójára. Jellemző a magyar történeti olvasmányok divatjára és e történet aktuális eseményei iránt mutatkozó érdeklődésre, hogy Thuróczy műve kéziratban csak 1479-ig terjed, míg nyomtatott kiadása 1487-ig tárgyalja az eseményeket. Első kiadása Brűnnben 1488 márciusában látott napvilágot, mégpedig a sokáig Magyarországon tartózkodó és Mátyás befolyására olműtzi pűspökké választott Filpecz Jánosnak megbízásából. Ezt az első kiadást váratlan gyorsasággal még ugyanazon év júniusában egy második követte, melyet Augsburgban egy budai könyvűrus, Feger Theobald rendelt meg. Erről a könyvkereskedőről viszont tudjuk, hogy az udvarral állott összeköttetésben és így az augsburgi Thuróczy kinyomatását joggal vezethetjük vissza a magyar udvar szükségleteire. Egy esztendő alatt két kiadás páratlan könyvsiker jele abban a korban, melyet egyedűl a magyar történet iránti nagyarányű érdeklődés magyarázhat.

A krónikának ez a nagy népszerűsége azonban nemcsak a kéziratok és nyomtatványok nagy számában, hanem elsősorban abban a hatásban érvényesűl, melyet jellegzetes politikai felfogása és történet szemlélete a legkülönbözűbb rétegekre és körökre, udvarra, papságra és köznemességre gyakorol.

A régi magyar történetírás udvari jellegű volt s ezen még az a nagy világnézeti átalakulás sem változtatott, melyet a XIII. századi átdolgozó műve jelez. Udvari historikus volt Kézai, éppen úgy, mint Kálti Márkus, a Bécsi Képes Krónika szerzője s kimutatható az udvarral való kapcsolat Thuróczy János esetében is. A sor az olasz Bonfinivel

zárul, aki mindvégig királyi megbízásra és támogatással dolgozott Magyarországon. Az udvar és. a történetírás szoros kapcsolata egymagában valószínűvé teszi, hogy a történeti művekben jelentkező politikai tartalmak az uralkodóknak, „és ...környezetüknek felfogására is hatottak. A későközépkori magyar királyi udvarban minden valószínűség szerint több példányban is megvolt a hagyományos magyar krónika. Kálti Márkus székesfehérvári örkanonok, a királyok családi kincseinek, nekrológjainak, gestáinak és krónikáinak őrizője saját munkáját „különböző régi krónikákból” szerkesztette össze. „A kancelláriába jelentékeny gesta- és krónikakönyvtárt kell odaképzelnünk, oklevelek és más forrásértékű iratok egyre gyarapodó tömegével együtt. A nemzettörténet folytonosságának egy történeti kódexgyűjtemény és levéltár a kézzelfogható alapja” (Horváth János). De nemcsak a könyvek nyomát mutathatjuk ki, hanem azok felhasználását, és alakító hatását is. Midőn a királyi tanács 1433-ban, Zsigmond távollétében egy nagyszabású katonai reformtervet dolgoz ki, mely ezerint a nemesség ezentúl nem fejenként, hanem főispánjának vezetése alatt köteles hadbaszállani, akkor ennek a forradalmi változásnak indoklására a magyar múltra, a krónikák bizonyosságára hivatkozik, melyek szerint. Salamon, Géza és László idejében a megyei hadakat az ispánok vezették. Ugyanígy kimutatható Zsigmond környezetében az Attilahagyomány ismerete is. Zsigmond egyik legbizalmasabb embere és életírója, Eberhard Windecke úgy tudja, hogy Attila volt az első „magyar” király. A humanisták igen rossz véleménnyel voltak ezekről az ő kultúrideáljuktól annyira távoleső művekről. Így Enea Silvio, a későbbi

II. Pius pápa óvja V. Lászlót a magyar krónikák olvasásától, mert azokat „tudatlanok írták é sok idétlen és hazug dolgot tartalmaznak”. Ez az intelem azonban azt mutatja, hogy milyen közel volt a „veszélye” annak, hogy ilyen könyvek a fiatal uralkodó kezébe kerülhetnek. Egészen bizonyos, hogy Mátyás király szintén olvasta a magyar krónika valamelyik változatát, hiszen atyja annyira gondosan ügyelt nemzeti szellemű nevelésére, hogy csak fiatalabb éveiben bízta őt a lengyel Szénoki Gergelyre, később azonban magyar nevelőt keresett számára. A Korvinák között a kunokkal foglalkozó művek is akadtak, Thuróczy pedig művének ajánlásában hivatkozik az ilyen olvasmányok udvari kedveltségére. Bármennyire élvezte is Mátyás humanistái társaságát, számos nyilatkozata mutatja, hogy azoknak utilitarisztikus-polgári világnézetével sohasem tudott megbarátkozni s abszolút fejedelem létére is a nemesi világnézet híve maradt. A velenceieket például mint kereskedőket, tehát mint nemes emberhez méltatlan életforma képviselőit mélyen megvetette, ismételten plebejusoknak, sőt egyenesen parasztoknak nevezte őket. Minden ízében katona volt, s élvezettel hallgatta udvaroncai vitáját arról a kérdésről, hogy a század nemzetei között melyik áll a legmagasabb katonai színvonalon. Egyéniségét és a magyar életsorsról vallott felfogását rendkívül emberi közelségbe hozza az a levele, melyet Ferdinánd nápolyi királyhoz intézett, mikor az kedveskedni akarván neki, spanyol lóidomítót küldött udvarába. Félreérthetetlen sértődéssel, ingerült hangon utasítja vissza ezt a rossz helyre küldött ajándékot: Ha fontolóra vette volna állapotunkat, azt, hogy kik vagyunk és eddig kikkel állottunk harcban, hisszük, hogy ilyen em-

bert nem küldött volna hozzánk. Mert tudhatta volna azt, amit tud az egész világ, hogy mi ifjúságunkat fegyverek között éltük le és felettébb gyakran viseltünk háborúkat különböző népek és nemzetek ellen. Akár török, akár keresztény népek ellen küzdöttünk is, e háborúkat mindig azokkal a lovakkal harcoltuk végig, és pedig mindig kedvező eredménnyel, melyeket a mi népünk idomított. Ha mi külföldi, idegen idomítókra vártunk volna, akkor a törökökkel, csehekkel, németekkel és lengyelekkel aligha mérköztünk volna ily szerencsével. Idehaza idomított lovakkal győztük le a gétákat, a szerbeket és mindazokat a népeket, melyek szomszédságunkban élnek: mindezt tisztességgel a mi lovainkkal végeztük el. Olyan lovakat, melyek spanyol módra hajlított lábakkal ugrándoznak, sohasem kívántunk magunknak, ilyeneket nemhogy komoly dolgokra, de még játékokra sem akarunk használni. Nekünk nem olyan lovakra van szükségünk, melyek hajlított lábakkal ficáncolnak, hanem olyanokra, melyek, ha erre sor kerül, szétvetett lábaikra bátran rátámaszkodnak. íme”, a lovak jellemzésében megnyilatkozó nacionalizmus, a magyar szokások, produktumok és a harcos magyar sors kapcsolata! Levelét olvasva, a nagy király katonai öntudatát joggal magyarázhatjuk, mint egyik forrásból, a krónikákból kiáradó harcos hun-szittyia ezellem hatásával. Thuróczy „második Attilának”, Bonfini „szittyia Marsnak”, Tubero „Attila után a magyarok legdicsőbb királyának” nevezi Mátyást s így nehéz elképzelni, hogy e jelzők egyike-másika ne jutott volna el a király fülébe, ne járultak volna hozzá cselekedetei motiválásához s ne ébresztették volna őt magyar király voltának világos tudatára. A magyar udvarban annyira általános volt Má-

tyásnak a nagy hún királlyal való azonosítása, hogy Callimachus, ez a lengyel szolgálatban álló olasz humanista egy Attila-életrajz álarcában Mátyás politikája ellen irányuló pamfletet írhatott, anélkül, hogy a két uralkodó azonoságát nyíltan ki kellett volna mondania. De általános volt az udvari humanisták körében a magyar népnek a hunoktól való származtatása is, mert Vitéz János esztergomi palotájának falait nem' csupán a magyar királyok, de egyben a „szittya ősök” alakzatai is ékesítették. A XV. század második felének magyar udvarában tehát általános volt a magyar népnek a hunoktól való származtatása s ennek nyomán a katonás, kemény jellem, mint nemzeti tulajdonosság felismerése.

Az udvar mellett jelentékeny hatást gyakorolt a krónikák szelleme a magyar klérus történet szemléletére is. E hatás jelentősége nem merül ki abban, hogy a papság ismerte a régi krónikákat, hiszen ez ennél a legműveltebb rétegnél magától értetődő volt. A papság történeti műveltségének jelentősége inkább abban van, hogy ismereteiket a latinul nem tudó laikus társadalom, a nemesség és az alsóbb osztályok felé közvetítették. A krónikákban élő magyar történeti hagyományt az egyház ugyanúgy megbecsülte és értékelt, akár csak a világi társadalom legmagasabb rétege. A zágrábi (1334) és váradi egyházak (1374) statútumait egy-egy rövid krónikaszöveg vezeti be, ami csak hivatalosan elismert, hagyományszentelte tekintélyükkel magyarázható.

A középkor végén nemzeti és nemzetiségi ellentétek az egyház, elsősorban az alsópapság köreibe is behatoltak. Így 1339-ben a pápa megdorgálja a toplicai ferencesek főnökét,

amiért csak rendházának német és nem magyar vagy szláv szerzeteseit küldi a magasabb iskolákba. A XV. század folyamán a pécsi karmelita kolostor szerzetesei a megreformálásukra kiküldött perjelt nem hajlandók befogadni, mégpedig azért, mert német. A magyar alsópapság és szerzetesség nemzeti érzése teljesen azonos volt a többi társadalmi osztályéval. Különösen a dominikánusok és ferencesek mutatnak már a XIII. század első felétől kezdve meleg érdeklődést a magyar múlt iránt. Ez az érdeklődésük nem csupán a magyar szentek legendáira, hanem ezeknél sokkal nagyobb mértékben a világi történetíráásra irányult. A XV. század végének kéziratos és nyomtatott prédikációgyűjteményeiben ózamos magyar vonatkozású szentbeszédrel találkozunk, melyek túlnyomó részben a magyar krónika és így a hún-szittya-magyar azonosítás alapján állanak. Egyedül Temesvári Pelbártnak a magyar szentek ünnepére írt beszédei támaszkodnak kizárólag a legendákra, míg Laskai Ozsvát és a Karthauzi Névtelen a krónika eseményekben gazdagabb elbeszélését követik. Laskai Ozsvát szentistvánnapi beszéde nem csupán a kegyes országalapítót állítja hallgatósága elé, hanem megemlékezik őseről, Attiláról, Bendegúz fiáról, „a nagy isten ostoráról és a világ félelméről” is. A Karthauzi Névtelen pedig Szent Lászlóról szólva, hivatkozik „az országnak régi krónikáira”. Tudnunk kell, hogy a prédikációs gyűjtemények nem egyetlen szónok egy gyűlekezet előtt elmondott beszédeit adják, hanem mint példák számtalan beszédben, számtalan helyen hangzottak el. Így a ferencesek és a karthauziak körében általánosnak vehetjük gyűjteményeik használatát és e révén a magyar krónika hagyománynak vulgáris élőszóval való terjesztését.

E szószékek elé odaképzeltük csaknem az egész országot, a latinul alig tudó köznemességet, sőt a jobbágyságot is. Főként e prédikációknak tulajdoníthatjuk, hogy a hün-magyar atyafiság tézise a XV. század végére közvéleménnyé vált. „A Szent László halála óta szinte szakadatlan gyarapodásban levő történetirodalom valóságos köztudatot teremtett a tanult emberek körében. Álljon itt bizonyítékul a következő adat. Az Aurea-legenda szerint valamely Julius nevű hün fejedelem (princeps gentis Hunnorum) mészarolja le Kölnben a maga hunjaival Szent Orsolyát és a tizenegyezer szüzet. A Nádor-kódex (1508) Orsolya-legendája a „princeps Hunnorum”-ot a „magyarok fejedelmének” fordítja, az Érdy-kódexé (1526-27) „a szittyia magyarok fejedelmének”, a Kazinczy-kódexé (1526) azt írja, hogy Julius „a sok magyarral egyetömbbe” szállta meg Köln városát, végül az Érsekújvári-kódex (1529-31) így fordít: „és követeket küldenek Júliushoz ..., ki az unusoknak, azaz magyar nemzetnek, ki magyar nemzet az üdőben pogányok valának... fejedelmök vala”. Az első és harmadik változat fordítója ferences, a másodiké karthauzi, az utolsóé domonkosrendi szerzetes volt. Habozás nélkül magyarnak fordítja valamennyi a hunt” (Horváth János). Jórészt a szerzetesrendeknek a történeti tudat terjesztésében játszott szerepe magyarázza azt a feltűnő jelenséget is, hogy a XV. század végének magyar köznemessége teljes egészében a krónikák politikai felfogásának hatása alatt áll.

Ennek előfeltétele a köznemesi közvélemény kialakulása volt, mely a XV. századra már készen állott. Így például az 1433-i haditervezet emlegeti a nemesség egyetemének azt a vélekedését, hogy 15 napon túl a sereg nem köte-

les a határokon tartózkodni. Mátyás figyelmébe ajánlja a Szentszéeknek a magyar király főkegyúri jogának respektálását, mert őszentsége be sem láthatja, hogy „mily fontos dolog ez nálunk magyaroknál”. Ha ismerné „a mi magyarjaink gondolkodását és szokásait”, aligha sértené meg ezt a jogot, mert a magyarok inkább a hitetlenekhez csatlakoznak, semhogy abból engedjenek. Bármily autokrata volt is Mátyás, mégis súlyt helyezett a közvélemény jóváhagyására, így mikor 1487-ben a császár elleni háború céljaira adó megajánlását kérte a rendektől, azt kívánta, hogy ezt az ügyet előbb a megyei közgyűlések tárgyalják le, mivel „efféle közös ügy mindnyájak közös megfontolását igényli”. A köz vélemény alakulás műhelyeit valóban ezekben a megyegyűlésekben kell megpillantanunk, melyei: Zsigmond kora óta országos ügyekben is állást foglaltak. Zsigmond is, Mátyás is elősegítették a megyegyűléseknek ilyirányú működését, mert ezáltal az országgyűlések kellemetlenségeitől megszabadultak. A nemességnek az országgyűlésen való fejenkinti megjelenése Zsigmond halálától egészen Mátyás első rendi befolyás jegyében álló éveigi, majd az ő halálától egészen a mohácsi vészig rövid intermezzókkal állandó volt és nagyra növelte a köznemesség erejét és politikai befolyását, mivel a nagy fegyveres tömegek nyomása alatt uralkodó és főnemesség egyaránt engedni volt kénytelen. Ezért a köznemesi párt minden erejével azon volt, hogy az országgyűléseket lehetőleg minden esztendőre kikényszerítse. Különösen a Jagello-kor diétái voltak alkalmasak a köznemesi közvélemény kialakítására. A milánói herceg követe írja 1490-ben urának, hogy az országgyűlésen körülbelül kilencezer ember vett részt. 1525-ben 7000 nemes jött

fel a diétára s a főurak kíséretével együtt összesen 10.000-en lehettek, az egész nemességnek egynegyed része. Ezeken az országgyűléseken a köznemesség vezérei^ magyarul, mint a humanista történetírók a nyelv és a mondanivaló összhangját kifejezve mondják, „szittyá nyelven” szóltak párt-híveikhez. Milyen volt ennek a fegyveres, lázongó, nyugtalan tömegnek az alaphangulata, azt jól mutatják az országgyűlési végzések, melyeknek nagyrésze az idegenek ellen irányul. Az idegengyűlölet volt az a lelki bázis, melyre a pártvezérek, egy Verböczy és Zápolya nagy sikerrel építettek.

Bár az idegengyűlölet időtlenemben megnyilatkozás, mégis azt kell mondanunk”, hogy a XV. század ezt az érzést még napjainkat is megszégyenítő tökélyre emelte. P. mester műve és a régi Gesta tanúi annak, hogy az idegenek iránti ellenszenv a magyar közösségérzés első, dinasztikus korszakában sem volt ismeretlen. A különbség a későbbi századokhoz viszonyítva abban a körülményben jelentkezik, hogy míg a XI-XII. században ezek az indulatok az állam és társadalom felülről való szervezettsége következtében nem érvényesülhettek, addig később az állam eltársadalmiasodásának korában politikai motívumokká emelkedtek. így mély szimbolika rejlik abban a tényben, hogy az Aranyxbulla tartalmaz először idegenellenes intézkedéseket.

A milánói herceg követe írja urának, hogy a magyarok gyűlölik a cseheket és a lengyeleket, de egyben a németeket is. Bonfini arról tudósít, hogy a németek is hasonló érzelmekkel viseltetnek a magyarok iránt, Massaro velencei követ ezert pedig a magyarok utálják a cseheket, de ezek is ellenségei nekik és a németségnek. Ezen általános felfogás

szerint minden idegen ipso facto ellenség és alattomos, ellenszenves tulajdonságok hordozója. Az idegen népekhez a szomszédok tudatában már eleve bizonyos általános képzetek kapcsolódnak: hazug, iszákos, nagyzó stb. Tubero szerint a magyarok az olaszoknak álnokságot és ravasz-ságot vetnek szemére s hogy ez az állítás nem csupán felületes általánosítás, hanem tényleg a magyarországi közvéleményt fejezi ki, azt frappánsan bizonyítja egy 1519-ben Magyarországon járt velencei diplomatának kalandja Kassa városában. A követ II. Lajossal akart találkozni, aki azonban Prágában tartózkodott. A követ odautaztában útbaejtette Kassát és ott egy éjszakát töltött. Ezen az éjjelen a városban tűz ütött ki s amikor a polgárok meghallják, hogy falaik között olaszok tartózkodnak, ne’em volt már kétséges előttük a tűzvész eredete s abban a meggyőződésben, hogy minden olasz hivatásos gyújtogató, megrohanták a követ házáat és csaknem tűzrevetették őt és kíséretét. A felbomló keresztény összetartás és a nemzetállamalakulás „érzelmi kísérőjelenségei ezek, melyeket európa-szerte megtalálhatunk. Az idegengyűlölet lényegébe világít a Nemzeti Múzeum egyik XV. századi kódexének bejegyzése, a népeknek és tulajdonságaiknak felsorolása, mely igen jellemző képét adja az akkori európai léleknek:

Rómaiak irigysége,
szaracénok bujasága,
frankok vadsága,
csehek zabálása,
magyarok bátorsága,
svédek gőgje,
szlávok tunyasága,
zsidók hitetlensége,

németek falánksága,
spanyolok pompája,
olaszok fősvényessége,
lengyelek részegessége,
bajorok kicsinyessége,
dánok hitetlensége,
görögök hízelgése,
keresztények üldöztetése.

Ennek az idegengyűlöletnek főképviseelője.. nálunk a köznemesség; mély országgyűlésről országgyűlésre szívós kitartással követeli a külföldiek eltávolítását az udvarból, a hivatalokból, sőt az egész országból. A gyűlölet a nemzetközi jog e gyermekkorában már addig ment, hogy a külföldi követeket sem akarták az országgyűléseken megtűrni. Burgio írja az 1525-i pesti országgyűlésről, hogy a köznemesség két ízben is kéri a királyt, hogy küldje el az idegen követeket, köztük elsősorban a császár és Velence megbízottait. Az előbbit azért, mert illetéktelenül beleavatkozik az ország belügyeibe, a másik pedig oly államot képvisel, mely szövetségben van a törökkel s így kézenfekvő a gyanú, hogy tulajdonképpen kémkedik. Az 1526-i székesfehérvári országgyűlésen, ahol párthívei Zápolyát királlyá választották, a német követek tiltakozni próbáltak, de a nemesség felzúdulását látva, jónak látták sietve távozni.

A köznemesség idegengyűlölete kiterjed a külföldi kereskedőkre is. Enea Silvio nagyszerű jellemzését adja ennek a gazdasági háttérű gyűlölködésnek: „nem találsz egyetlen népet sem, mely könnyen engedné kivinni a maga területéről az aranyat. Közös betegség ez, mely előntötte az összes tartományokat. Mert amiként a németek ezért gyűlölik az olaszokat, akként utálják ugyanezért a németeket a magyarok. Mert mi bánthatná jobban Pannónia népeit, mint az, hogy országukban németek kereskednek s kivisznek onnan minden aranyat”.

Az idegenek elleni ellenszenv természetesen teljes ellentéte a keresztény népek egységét valló egyházi felfogásnak s így azon sem csodálkozhatunk, ha a későközépkori magyar köznemesség bizonyos rétegeiben kereszténység- és

egyházellenes áramlatok érvényesülnek. Ennek a magatartásnak oka egyáltalán nem vallási, hanem éppen ellenkezőleg világnézeti közömbösségből, vagy éppen anyagi okokból ered. Midőn az 1525-i országgyűlésen a köznemesség az esztergomi érsek megbüntetését követeli, a király kijelenti a pápa követének, Burgiónak, hogy nem hajlandó Szalkai prímást elejteni, mert hűséges szolgájának tartja, de ha nem is bizonyult volna annak, nem engedi, hogy bántódása esésék, mert ez az egyház tekintélyének ártana. Ezzel rossz példát adna és ha ebbe beleegyeznék, akkor Magyarország három éven belül visszaesnék a hajdani pogányságba. Néhány hónappal a mohácsi katasztrófa előtt mondja a pápai követnek, „hogy jobban fél ezektől a magyarországi törököktől, mint a törökországiaktól”. Midőn a magyar követek az 1522-i nürnbergi birodalmi gyűlésen a német rendektől a török ellen segítséget kérnek, a birodalmi rendek erre azt válaszolják, hogy tudomásuk van arról, miszerint egyesek Magyarországon nyíltan hirdetik, hogy inkább a török szultánt ismerik el fejedelmüknek, mintsem a németek és csehek segítségével éljenek.

A szélsőséges idegengyűlölet és a keresztényellenes hangulat vonásai teljesen beillenék abba a képbe, melyet a Mohács előtti köznemesség életstílusáról, társadalmi és műveltségi színvonaláról alkothatunk magunknak.

Az alkotmány fejlődésében a XIII. század óta kísértő „egy és ugyanazon nemesség” elve, mely határozottabb alakot a XIV. században öltött, a XV. században pedig közjogi dogmává merevedett, kezdettől fogva csak papiroson volt érvényben s sohasem fedte a tényleges szociális, gazdasági adottságokat, sőt még a jogi helyzetet sem. Egész

országrészeknek parancsoló nagyurak, akik nagyszámú nemei familiáris-sal rendelkeznek, országos méltóságokat töltenek be, Budán palotát tartanak és valóságos seregekkel vonulnak a harcba, semmiképen sem vehetők egy kalap alá a kisvagyonú, vagy egyenesen nincstelen nemesi tömegekkel, melyeknek jórésze nagyurak katonai, vagy gazdatiszti szolgálatában állott, vagy éppen jobbágy telken gazdálkodott és így életszínvonalában sokszor még a kedvezőbb helyzetekben lévő, több telken gazdálkodó jobbágyoktól is elmaradt. A XV. század első felében a nemesség tekintélyes része anyagi helyzete következtében már egyáltalán nem tud élni a nemesi jogokkal, így például szegénysége miatt a honvédelem terhei alól is felmentést nyert. A század végére és a XVI. század elejére ez a differenciálódás még élesebbé válik. Egy kortárs, Császár Mihály szerint, egy-egy megyében alig van több, mint két-három vagyonos és a nagybirtoktól független nemes. A vagyontalan tömeg azonban elkeseredetten ragaszkodik előjogaihoz, beleveti magát a politikai mozgalmakba, hogy számbeli ereje latba vetésével kerülje el a jobbágysorba süllyedés rémét. Ez az elsősorban földművelő, de alkalomadtán kardforgató réteg sajátos rusztikus színezetet, ad a későközépkori Magyarország, melyhez a nagybirtok domináló szerepe révén bizonyos marciális vonások társulnak. Az inkább jogilag, mint ténylegesen kardforgató nemesség mellett a nagybirtok szolgálatában álló és elsősorban katonai hivatású familiáris réteg jelenléte magyarban és idegenben egyaránt azt a benyomást kelti, hogy a magyarság főként zorderkölcshű katona-nemzet, mely a fegyvereken kívül csak a gazdálko-

dással törődik, minden egyebet elhanyagol, sőt lenéz és megvet.

Az urbánus-polgári világnézetű humanistáknak feltűnik az országnak városokban való szegénysége, a városok falusias külseje, a lakosság foglalkozásbeli és nemzeti-ségi elkülönülésének egyezése, magyar kereskedők és iparosok csekély száma. Ezekből a megfigyelésekből születik meg az a feltűnően egységes magyar karakterológia, melyei Enea Silvio, Callimachus, Bonfini, Tubero és Ransano humanista írásaiban egyaránt megtalálhatunk. A legtárgyilagósbab még Bonfini, aki szerint „Magyarország felettebb zord és fékezhetetlen nép táplálója, mely régi barbárságát levetközve, napjainkban a katonai fegyelem dicsőségével kérkedik”. S ebből a tényből levonja a következtetést az ország jövőjére is. „Ha nem akar őseitől elfajzani, harcias légyen a magyar”. Aránytalanul sötétebb az a kép, melyet Tubero rajzol a Mátyás utáni magyarságról. A magyar vad és megférhetetlen emberfajta, mely az erón és gazdaságon kívül mitsem becsül. Leplezetlen gúnnyal beszél Bakócz Tamásról, aki, mint a legtöbb magyar, a parasztságón át érkezett el az irodalmi játék kedvteléséhez. Véleményét a következő — minden igazságtalansága ellenére is egy rétegre csodálatosán jellemző — mondatba foglalja össze: „a magyarok fegyverre termett nemzete számára, mely egyedül a hatalom és gazdagság csodálója, nincs olyan tekintély, mely — ha fegyvertelen — csupán a fenségének kijáró tisztelet révén az erőszak ellen elégséges vad elemmel bírna”.

Paraszti, katonás ós antiintellektuális jelleg: körülbelül ezekben a modern szavakban foglalhatnánk össze a

humanistáknak a magyarságról való véleményét, melyet nem lehet egész egyszerűen mint elfogultat magunktól elutasítani. Csaknem ugyanazok a szavak hangzanak el magyar részről, mégpedig két oly férfiú ajkáról, akiket igazán nem lehet fajtájuk lebecsülésével megvádolni.

Az egyik a már többször emlegetett .Karthauzi Névtelen, aki minden prédikációjában megható szeretettel szól a „szegény magyar népről”, ez „áldott keresztény országról” s mégis úgy látja, hogy a magyarság elmaradottsága a bibliafordítás terén az „olyannyira faragatlan és paraszti magyar nép” hanyagságának számlájára írandó. Verboczyt senki sem gyanúsíthatja meg nemzete hibáinak túlságosan kritikus szemléletével, mégis a Hármaskönyv végszavában mentegetni kénytelen magát művének stílusa miatt, melyet a sajátos magyar viszonyok határoztak meg: „tudott dolog, hogy a mi pannonjaink többet törődtek a fegyverekkel és a szántóvető szerszámokkal, mint Cicero, Lívius, Sallustius vagy Aulus Gellius követeivel”. Az örökös harc és fegyverzaj akadályozta őket szerinte még abban is, hogy törvényeikkel törődjenek.

Ebbe a köznemesi lélekbe hullottak azután a tudatos politikai agitáció magvai. A köznemességnek az' a kis töredéke, mely a magasabb műveltségi szférákkal érintkezve is megtartotta jellegzetes rendi világnézetét és így az országgyűléseken vezető szerephez jutott, azt a szittya-hun világnézetet hirdette a tömegeknek, melyet még a XIIT. századi átdolgozó öntött határozott formába.

Ez a világnézet pedig népfölségi szellemű, idegengyűlölő, keresztényellenes és militarista lévén, kiválóan

alkalmas volt arra, hogy a király és oligarchia ellen berzenkedő, idegengyűlölő, katonai hivatással kérkedő, egyrészében a kereszténység iránt legalább is közömbös kisenemesi tömegek jelszavává váljon.

A krónika szellemének és az ösztönös kisenemesi törekvésnek összhangja Verbőczy Istvánban tudatosult, s az ő „szittyá ékesszólása” révén a Mohács előtti országgyűlések vezető szolamává vált. Politikai elvei, közjogi felfogása és nacionalizmusa, mind ebből a szittyá tudatból táplálkoznak s a krónikából maradék nélkül levezethetők. Igaz ugyan, hogy erős vallásossága érzékennyé tette őt a keresztény szolidaritás szempontjai iránt is, de a hangsúly a harcias, mással nem törődő szittyaságon volt és hívei is ezt a motívumot hallották ki elsősorban szavaiból.

Így a krónika beszél belőle, midőn szinte kérkedik a szittyá-hun eredetű magyarságnak a műveltség, a jog és egyéb diszciplínák iránti közömbösségével, amidőn fölényes lenézéssel zárja ki a „nyerészkedő ée közönséges” foglalkozásokat s mutat rá arra, hogy ez a nép a nemesség eszményét egyedül a vitézkedésben pillantotta meg. A XIII. századi átdolgozót követi abban is, ahogy a magyar jobbagyságot a kommunitás akaratával szembehelyezkedő gyávkótlól származtatja, de főként szentkorona tanában, mely nem egyéb, mint a krónikás népfölségi elméletének konkrét közjogi kifejtése. Szekfü Gyulát kell itt idéznünk: „Verbőczy tana a koronát eredetileg a nemesi communitáshoz kötve, végső fokon lehetővé teszi a királynélküli királyságot, a korona jelképét maga előtt tartó államot, melyben a nemesség nem látja szükségét annak, hogy a koronát a király fejére tegye”.

A Verböczy-féle ideált a köznemesség előtt Zápolya testesítette meg; „aki a németes lovagpáncélból visezőltözik szittyának és szittyá módra, nyereg nélkül köpenyegén üli meg a lovat”. (Szekfü.)

Hogy ezek az elvek és ezek a példák minő képzetek kialakulására vezettek egy átlagos kismemesi koponyában, arra némi fényt Szerémi Györgynek, Zápolya káplánjának műve derít. Ennek a félművelt, zavarosfejű, de éppen azért a közhangulatot csodálatosan kifejező írónak művében meztelenül jelenik meg a köznemesi antiintellektualizmus. Kifejezőmódjában a magyar szó csak keretet jelent, ha a faji tulajdonságokat akarja hangsúlyozni, akkor mindig a szittyá szóval él. A szittyá nála egyenlő a harcos, kemény magyarral s ezért ha valakit nagyon meg akart dicsérni, kiállítja róla a „tisztá szittyá” bizonyítványt. Ilyen ember szerinte Szilágyi Mihály, „ki tisztá szittyá lévén, felettébb kemény ember volt”. Egy Fekete János nevű ilyen purus Scithicus-ról mondja, hogy ravasz volt a maga parasztiságában és járatlan az irodalomban. De ne higyük, hogy ez nála becsmérés, éppen ellenkezőleg: az irodalmi műveltség az, amit mint férfhez nem méltót szégyenleni kell. Művének egyik epizódjában' egy vár elfoglalásáról beszél, melyet egy bizonyos György nevű literátus védett igen gyáván: castellanus erat Georgius literátus ac effeminatus. Az irodalom, a műveltség tehát nőies vonás, szemben az egyedül férfias szittyá műveletlenséggel: Széchenyi nagy parlagjának előképe ez.

Mindezekkel a köznemesi nacionalizmus szélső pólusát iparkodtunk bemutatni; túlzásai, ellenszenves vonásai sem változtathatnak azon a tényen, hogy a magyarság eredendően, származásánál fogva, katonanemzetnek érezte magát

s hogy valóban az is volt, még akkor is, ha talán éppen a leghangosabbak hivatkoztak erre a legkevesebb joggal. Másrészt pedig tekintetbe kell vennünk azt, hogy ezek a kevésbé rokonszenves tünetek egyben általános tünetek, melyek az egykorú német, cseh, lengyel nacionalizmus arculatán is kiütköznek. Amikor tehát a későközépkor magyar nacionalizmusát akarjuk körvonalazni, nem szabad ezekről a vonásokról elfeledkeznünk és a magyarság küldetésitét egyedül a keresztényvédelem szerepének vállalásában megpillantanunk. A „kereszténység pajzsa és bástyái!” szólam. tartalmatlan szóvirág mindaddig, míg nem áll mögötte ez a szittyia tudat, azoknak a tulajdonságoknak felismerése, melyek a magyarságot minden idegengyűlölete ellenére is a keresztény közösség szolgálatának vállalására képessé tette. A magyar történet talán sohasem volt annyira európai történet, mint éppen a XV. században, melynek hatalmas prólógusa Zsigmond rendkívül összetett kora volt. A keresztény egység megóvásáért körömszakadtáig küzdő zsinatok, melyek azonban nációkba forgácsolódnak szét, egymásra utaló törökveszedelem, de emellett fékevesztett nemzeti acsarkodás, kapitalisztikus-polgári világnézet születése, de ugyanakkor a lovagi-nemesi világnézet kizárólagos érvényesülése az udvari életben, realisztikus és stilizáló elemek párhuzamossága a művészetben, fényes lovagi elitseregek és toprongyos paraszthadak együttes szereplése a csatatereken: csak néhány kiragadott példa az ellentéteknek ebből a hallatlanul érdekes korszakából. S ne felejtsük el, hogy a zsinatokon magyarok szerepelnek, az egyházszakadás likvidálásának legnehezebb nemzetközi tárgyalásait Zsigmond nádora, Garai Miklós vezette, jellemző képviselője

annak a magyar nagybirtokos arisztokráciának, melyet a Zsigmond által alapított Sárkányrend lovagi szervezete kovácsolt egységessé. Ez az elit nemzetközi szereplése révén telítődik a keresztény szolidaritás tudatával s ezt visszahárítja arra a társadalomra, melyben a törökveszedelem következtében, de már beállítottságánál fogva is, minden előfeltétel megvolt ahhoz, hogy magát a keresztény világ védőjének érezze.

IV. Béla levelét tárgyalva, láttuk, hogy a magyar király a XIII. század derekán már vallotta és vállalta a kereszténység előretolt őrsének szerepét. Tanúi voltunk annak a lassú, de feltartóztathatatlan folyamatnak is, mely az élet egész területén a társadalom kezébe helyezte azt az irányítást, mely addig a dinasztia kizárólagos privilégiuma volt. Abban a pillanatban, amidőn ez a felelősség keresztény gondolatától áthatott közösség a maga vállára vette az állam fenntartásának, védelmének gondját, el kellett következni a fejedelmi hivatás, a *defensor Christianitatis*. eszme kisajátításának” is.

A magyar társadalom a XI. század vége óta keresztény társadalom volt és ennek a keresztényi hitű közösségnek egyedei harcoltak évszázadok óta besenyővel, kunnal, tatárral, bogumillel és törökkel. Elképzelhetetlen már most, hogy ezekben az egyszerű lelkekben ne sarjadt volna ki a királynak vagy uraiknak tartozó hűségen túl a magasabb szolgálat sejtése, az erkölcsi-vallási szembenállás tudata azokkal, akik ellen harcoltak.

Mindezt oklevelek adatai bizonyítják, melyek nem királyokról, nagybirtokosokról, országos politikában forgolódo köznemeseokről, hanem két özvegyasszonyról szólnak. Az

egyik 1432-ben egész vagyonát a török elleni küzdelem céljaira a jeruzsálemi lovagoknak adja, a másik pedig 1464-ben minden kényszer nélkül egy jól felszerelt vitézt bocsát az ország rendelkezésére. Különösen az első eset érdemel nagyobb figyelmet, mert az adományozás nem a magyar föld, hanem a szentsír védelmét célozza. Ezek a naiv emberek mitsem tudtak kancelláriai szóvirágokról, humanista frázisokról, sohasem olvasták a magyarság szerepét magasztaló pápai bullákat, csak azt tudták, hogy ők keresztények és hogy ezért áldozniok kell.

A nikápolyi csatából visszatérő Zsigmond százával részesíti előkelő híveit és azok közrendű familiárisait birtokadományban, vagy egyéb kiváltságokban s az erről szóló oklevelek egyikében sem mulasztja el arra rámutatni, hogy a lezajlott küzdelem a hit és hitetlenség mérkőzése volt. Ez a terminológia behatol még a század első felében a szűkszavú királyi mandátumokba, perhalasztó vagy perszüntető végzésekbe is. Így 1416-ban Zsigmond arról értesíti az ország összes bíróságait, hogy kedvelt híve, Töttös László „a keresztény nép hitéért és országunk védelmében a török ellenében elesett”. Mikor Kapisztrán János atya Magyarországra érkezik, a legkülönbözőbb rendű és rangú emberek levelei között, ott találja egy kis magyar végvár őrségének rossz latinságú levelét, melyben látogatását és lelki vigaszát kéri.

Ennek a kiirthatatlan érzésnek ad kifejezést a XVI. század közepén konstantinápolyi követjárása során Zay Ferenc, midőn a németység magyargyűlöletére figyelmezteti őt a nagyvezér és népét a török táborba csábítja: „Nem helyes ez a beszéd, mert igaz ugyan, hogy a nyelvnek

varietása megkülönbözteti a németet, spanyolt, olaszt, franciát, csehet, lengyelt, magyart, de egy és ugyanazon vallás köt össze bennünket, mert mindnyájan ugyanazon Istent hisszük.”

A magyarság többségén és jobbik részén minden idegenyűlölete ellenére is feltétlenül uralkodó keresztény szolidaritástudatból azonban hiányzik a mártírium önfeledtsége, az odaadás öröme, a vállalt szenvedést enyhítő részvét vigasztalása. A magyarság szolidárisnak érezhette magát a kereszténységgel, de az nem volt szolidáris övele. Az egész török korszak mottójául szolgálhatnának azok a szavak, melyekkel annak idején IV. Béla panasolta el a kereszténység három principális curiájában tapasztalt teljes részvétlenséget: magárahagyatottságában nem kapott mást — nisi verba —, csak szavakat. Bármennyire foglalkoztatta is a török előnyomulása az európai közvéleménye, ez az érdeklődés inkább irodalomban, humanista levelezésekben, az antik szabályok kínos betartásával készült, soha el nem mondott beszédekben élte ki magát, de mint realitás és szükségesség semmiesetre sem hatolt be azokba a józan, hideg koponyákba, melyek Európa-szerte már az újkori nemzetállamok jövőjét formálták. E közönyösség mellett elhaladnunk annál kevésbé lehet, mert külföldön is ismert tény volt az egymással szembenálló magyar és török erők aránytalansága. III. Frigyes kancellárja, Schlick Gáspár írja 1444-ben Cesarini Julián bíbornoknak, hogy bárrailly nagy, bármily erőt képvisel is Magyarország, a török Európából való végleges kiűzéséhez nagyobb hatalomra volna szükség.

„Már a török elleni harc hatvanadik esztendejét szám-
láljuk — írja Hunyadi a pápának —, mióta csupán egyet-
len nép fegyverei szegődnek az ellenségnek.” Ugyanez a
szólam tér vissza egész következetesen Mátyás diplomáciai
levelezésében, de legmegindítóbb formában talán abban a
segélykérő iratban, melyet II. Lajos 1524-ben intézett
VII. Kelemenhez: „ha az ellenséggel szemben alulmaradunk,
tudják és érezzék az összes keresztények, elsősorban Itália,
Germania és maga Róma szent városa és egyháza, hogy
mit tettek a keresztény név védelmére, a vallás épségére
immár több mint száz éve a magyarok”.

Egy pillanatra se higyjük, hogy ezek diplomáciai frá-
ziszok voltak csupán. A pápai követ 1491-ben bizalmas jelen-
tésben tájékoztatja a Szentatyát azokról a vádokról, me-
lyeket a magyar uraktól hallania kellett: „öszentsége, mi-
dőn Miksa császárt támogatta, ezzel a kereszténység véd-
falát hagyta cserben.”

A keresztény szolidaritás, .kiirthatatlansága, de ugyan-
akkor az európai nemzetek részvétlenségének világos fel-
ismerése készteti a magyarságot arra, hogy küzdelmének
igazolását önmagában keresse? A nikápolyi kudarc után
Zsigmond ismételten hangoztatja, hogy ez az ország elég
erős arra, hogy magát önerejéből megvédje, s Vitéz János
is többször utal az osztrákokkal való tárgyalás során a
harcos magyar nemzet hatalmára. Bármily egyenlőtlenek
voltak is az erők, a magyarság a XIV. század nyolcvanas
éveitől kezdve egészen Mohácsig minden idegen segítség
nélkül állta a rohamot s pillanthatott vissza a küzdelem-
nek ránézve dicsőséges mozzanataira. A keresztény egy-
Bégézés és a teljes magárahagyottság érzése vezetett így a

XV. századi magyar lélekben” a történeti és hivatástudatnak összekapcsolására. A magyar nemzetet őseitől örökölt harcosszittyai erényei képesítik arra, hogy a kereszténység védőfala és „bástyája lehessen:

E tudat kialakulását Mátyás korába, sőt egyenesen az ő udvarába kell helyeznünk. A haza és a kereszténység első összekapcsolása Janus Pannonius költészetében tűnik fel. Magyar vonatkozású verseit erős sovinizmus és idegengyűlölet jellemzi s feltűnik nála a nyugati hálátlanságának motívuma is. Mindezek ellenére vallja, hogy „mi a hazát és a hitet elhagyni sohasem fogjuk”. Ugyanígy „nyilatkozik néhány évvel később Vetési László, Mátyás követe IV. Sixtus pápa előtt 1475-ben tartott beszédében, mely már a krónikafelfogás nyilvánvaló hatását, mutatja. Itália üdvét és nyugalomát nem önmagának, hanem elsősorban a „hunoknak” köszönheti, akiknek királyai közül Attila már akkor kimutatta a kereszténység iránti tiszteletet, mikor még pogány népével Leo pápa kérésére Róma falai alól visszafordult. A kereszténység felvétele után ez a hun nép az egyház leghívebb fiának bizonyult és teljesíti ma is hivatását az eretnek cseh husziták és, a hitetlen törökök elleni küzdelemben. Ezek után az előzmények után nem lehet kétséges, hogy Bonfini, aki 1487-ben fogott hozzá magyar „történetének megírásához, csak megfogalmazta, de nem megalkotta a magyar hivatás eszméjét: Isten azért rendelte a keresztény világ határára a szilaj szittyafajt, hogy az igaz vallás birtokában makacs védője legyen az igaz hitnek minden hitelenség ellen.

Ezek után nem marad más hátra, minthogy ennek a magyar fajta képességeivel indokolt keresztény messzianiz-

musnak a tömegek felé vivo útját nyomon kövessük. Az első szálak a köznemesi világnézetet Mohács előtti reprezentánsához, Verbőczyhez, az idegen királyok ellen tiltakozó 1505-i rákosi végzés szerzőjéhez vezetnek. A tunya idegen királyok nem érthetik meg azt, a szittya népet, melynek mindene a fegyver, mely ezt az országot véres harcokban szerezte meg e ilyenek közepette tartja ma is, s szolgál egyben pajzsul és bástyául az egész keresztény világnak.

A magyar nacionalizmus legtisztább fogalmazását mégis nem a köznemesi-krónikás világnézet képviselőinél, hanem azoknál találjuk, akik a hivatásnak nem szittya, hanem keresztény oldalát hangsúlyozták erőteljesebben. A magyar lélek történetében egészen külön hely illeti meg a pesti ferencesek házfőnökét, a XV. és XVI. század fordulóján élt Laskai Ozsvátot. Szent Istvánról szóló prédikációjában a néphez szóló papok számára így fogalmazza meg a magyar rendeltetést: „ezt az erős népet, melynek vére és csontjai a különböző országok hegyeit és völgyeit borítják, rendelé Isten pajzsul a Nagy Török ellen, hogy bátorságuk ée derekasságuk révén a szent Kereszténység az óhajtott békét élvezhesse”.

Egy másik művében ez az egyszerű ferences a magyarság jellemének, sorsának, európai környezetéhez és nemzeti ségeihez való viszonyának oly mélyenszántó jellemzését adja, melyhez újkori párhuzamokat is csali Zrínyinél és Széchenyinél kereshetünk.

Ráeszmél a Magyarországot lakó népek sokféleségére, „melyek nem csupán nyelvükben, de szokásaikban és erkölcsi cseikben is felettebb különböznek egymástól. Ó mennyi népet táplál ez az ország! Lakja mindenekelőtt mint az összes

többi felett uralkodó a szittyá-hunoknak, közönségesen magyaroknak mondott nemzete, mely hitében ragyogó, amellet nagylelkű, robusztos és indulatos és így elsősorban a fegyver bátor forgatására teremt, mely számánál, érdemeinél és méltóságánál fogva túlszárnyalja az országában lakó nemzetek tömegét”. Vele élnek azok, akiket a hit közössége kapcsol hozzá, de azok is, akik az igaz vallástól elszakadtak és akik erkölceit hitetlenségükkel napról-napra fertőzik. Talán éppen ezért sújtja Isten büntető karja ezt a népet, mely minden hibái ellenére is hivatott védője a hívő nemzeteknek. A részvétlenség feletti panasz és elkeseredés elhalakul, a nép önmagába, bűneinek és erényeinek mérlegére tekint és ezt állítja Isten elé.

Ez már annak a török árnyékában vergődő magyarságnak hangja, mely túljutott az udvari humanizmus hívságain, de a szittyá barbárság hetyke dicséretein is, mely kardját megmarkolva, minden bizodalját a vallásba, mint kultúr-nép mivoltának hosszú időre egyedül lehetséges fundamentumába vetette.

B E F E J E Z É S

A mai történettudomány többet lát a középkorban külsőséges időrendi keretnél. Használatának értelmét nem két önkényesen felvett évszám konvenciója, hanem az a felismerés adja meg, hogy mindaz, ami e korszakon belül történt, egységes műveltségnek, egy jellegzetes emberi életmagatartásnak kifejezője és tünete. A középkor lelki egységét két, eredetileg ellentétes, de az idők folyamán összeforró kultúrának, az antik világ magasműveltségének és a germánság, archaikus népi műveltségének a találkozása magyarázza.

A kereszténység és annak egyházi szervezete, mely a legnagyobb hatást gyakorolta az új népek lelkiségére és sorsára, nem a középkornak, hanem az azt megelőző antik, görög-római világnak az alkotása volt. Az Egyház minden megnyilatkozásában az egység iránti érzéknek, a szervezőerőnek, a racionális éleslátásnak antik erényeit sugározza magából, éles ellentétben a germán lélek alapvonásaival, irracionális-mussal, mítosszal s a dolgok sokfélesége felé forduló érdeklődéssel. A kereszténység visz rendszert és rációt a hősiesség és mítosz germán világába s közvetíti neki az antik világ műveltségének örök értékeit, s teremt ezáltal Itália, Germania,

Gallia, Britannia és Hispánia-térségein lényegében azonos állapotokat és kultúrát. Ez az új, immár középkori kultúra pedig nem más, mint az antik-keresztény lényegnek sugár-törése a germán lélekben. Az egybeforrás történeti eredménye a germán-román népek kultúrközössége, látható kifejezői pedig a 800. év *impérium christianum*-a, élén a császárral és a pápával, mint a keresztény-nyugati világ fejeivel. Európa nyugati s mindmáig számottevőbb részének sorsa ezzel be-látható időkre eldőlt.

A VIII. századdal azonban nem zárul le az új népek fel-tűnésének és a nyugati kultúrkörbe való bekapcsolódásának folyamata. Új és új jövevények bukkannak fel a keleti lát-határon, így sofelé tagolt szlávtság és a lovasnomád kör-nyezetből kiszakadt magyarság, melyek azután az európai életnek állandó részeseivé váltak. Ezek a népek azonban már más viszonyokat találtak a római birodalom egykori provin-ciáinak területén, mint előttük a népvándorláskor germánjai, a követendő példa nem a római világ, hanem annak a germán népi műveltségen átszűrt formája volt. Valóban azt látjuk, hogy a nyugati szláv népek, csehek, morvák és lengyelek német hatás alatt jutnak keresztény kultúrához, alkotnak államot mint ahogy a magyarságot is tagadhatatlanul érik a hatalmas nyugati szomszéd műveltségének kisugárzásai. Mindebből az következnek, hogy a magyarság a germán népekkel ellentétben nem tevékeny alakítója, hanem csak passzív befogadója a középkori műveltségnek, viszonya a nyugat nemzetéhez tehát lényegében olyan, mint egy mai gyarmaté anyaországához. Ez a gondolatmenet, érvényesült a régebbi és újabb külföldi, elsősorban német történetírásban, valahányszor a magyarság múltjáról és kultúrájáról esett szó.

Azon tagadhatatlan hatásokból kiindulva, melyek a magyarságot évszázadok óta német részről érték, könnyű volt a következtetést levonni, mintha a magyarság középkori és így mai kultúrája számbavehető népi közreműködés nélkül, idegen kultúrjává egyoldalú átvételéből jött volna létre. Ezzel a magyarságot saját múltjából kisémmiző felfogással szemben, melyet végső tökélyre az utódállamok tudományossága fejlesztett, a régi magyar történetírás egész természetesen az idegen hatások jelentéktelensége vagy éppen teljes hiányát s a minden idegentől különböző magyar sajátságokat hangsúlyozta. Tipikus példája ennek az őshazái gyökerekből származtatott magyar alkotmányról szóló tan, mely mereven tagadott minden idegen befolyást, viszont oly tulajdonságokat vélt a magyar alkotmányban felismerni, melyek azt egyenesen az angol alkotmány mellé, ha ugyan nem a fölé helyezik.

A magyar múltnak mindkét szemléleti módja anakronisztikus s így elvetendő. Az idegen hatások után szimatoló történetírás valóban sohasem vette magának a fáradságot, hogy történetünkbe, mint egészbe nyerjen bepillantást. Csak az átvételek, csak az idegen kultúrák kisugárzásai érdekelték s így mesterségesen szételemezett mindent, ami a valóságban élet és egység volt. Még ennél is torzítóbb hatást gyakorolt felfogására az „átvétel” fogalmának értelmezése, mely a mai nép- és nemzetfogalomnak oly korokba való visszavetítésével volt egyértelmű, melyeknek a modern nacionalizmus szempontjai iránt nem volt, mint ahogy nem is lehetett érzékük. Lényegében ugyanezzel az anakronisztikus szemlélettel dolgozott a külső hatásokat lehetőleg tagadó régi magyar történetírás is. Míg az idegen historikusokat nem a magyar

történet, hanem csupán annak különböző nyugati és egyéb elemei érdekelték, addig ez a hazafias irányzat a nyugati intézmények és életformák megfelelő tanulmányozását hanyagolta el s fedezett fel lépten-nyomon oly magyar „sajátosságokat”, melyeknek pontos megfelelői némi utánjárással a közeli szomszédságban feltalálhatók voltak.

Legyünk tisztában azzal, hogy történetünk igazi mibenléte nem a „hatások” és > „sajátosságok” ellentétén, vagy arányán fordul meg. Történetek és történetek átvételek, mint ahogy voltak és vannak hatásokból le nem vezethető jellegzetességek, melyeknek pusztá szembeállítása azonban nem magyarázhatja meg a magyarság műveltségének létrejöttét és lényeges vonásait. A kultúrateremtés mozzanata itt a döntő s ennek megfelelően a kérdés is oda módosul, hogy vajjon a ~ magyarság, mint népegyéniség, cselekvő módon hozzájárult-e mai keresztény és európai műveltségének kialakításához? Rendelkezett-e oly népi életformával, mely a germánokhoz hasonlóan képessé tette őt az idegen hatásoknak nemcsak befogadására, hanem azoknak egyéni, csak-magyar átfogalmazására? Vajjon volt-e nekünk is sajátos, magyarveretű középkorunk, mint nemzeti műveltségünk alapja?

Ezekre a nem csupán történeti, de általános magyar kérdésekre keres feleletet ez a könyv s válaszol rájuk igennel. Fejezetei az ősi magyar műveltség, világszemlélet és politikai szervezet eredetét és mibenlétét iparkodtak megvilágítani. Kítűnt az előadás során, hogy a kereszténység, mint a magyarság nagy nevelője, lényegében ugyanazzal a népek felett álló egyetemes attitűddel lépett Árpád magyarjai, mint a népvándorlás germán nemzetei elé. A X. és XI. század forduló-

ján a nyugati világ a Róma-eszme jegyében állott s minden germán népi színezettől vagy hatalmas törekvéstől mentesen sugározta Szent István népe felé a kereszténység vallási, erkölcsi, társadalmi és politikai tartalmait. A magyar a saját archaikus kultúrájától áthatott, de az új tartalmak iránt fogékony magyar néplélek be hullottak, s sarjasztották ki abból középkorunk keresztény és magyar intézményeit: megalapozású monarchiát, az apostoli király művéhez fűződő alkotmányt, a másnyelvűekkel és másfajúakkal szemben követett eljárást s azt a nemzeti öntudatot, mely egyéni tulajdonságainak figyelembevételével jelölte ki e nép helyét a keresztény-európai közösségben.

A középkor fogalma tehát revízióra szorul: benne antik világ és kereszténység nem egyedül a germánsággal találkozik. hanem ugyanúgy a nem-germán nemzetekkel is, s közöttük elsősorban a magyarsággal. De ugyanígy revízióra szorul történetünk magyar mivoltának értelmezése is: lényege nem a Nyugatnak és Keletnek ellenséges összetalálkozása, vagy színtelen megalkuvása, hanem új és egyéni egybeforradás, mely értékeket adott a világnak.

A szerző nem kívánja elhallgatni azt a talán szubjektív körülményt, hogy könyvét többnek szánta történeti ismeretek akadémikus közlésénél. Fogyatékos eszközeivel is szolgálni akarta Székfü Gyula programját: „nemzeti öntudatosítás a nemzettest minden részében, a nemzeti szellem megvalósítása egész kultúránkban, ... magyarabbá tenni magyarságunkat”.

I R O D A L O M

E könyv szempontjai, anyaga és megállapításai a szerző idevágó eddigi munkásságán, főként pedig *Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie* (Acta R. Universitatis Hung. Franciscus-Josephinae, Szeged, 1934) című tanulmányán alapulnak s annak problematikáját terjesztik ki a középkori magyar történet itt tárgyalt jelenségeire és összefüggéseire. E kiegészítés elsősorban alábbi dolgozataim — gyakran Szószterinti — felhasználásával történt: A magyar törzsszövetség és patríonális királyság külpolitikája (1928), *Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft* (Études sur l'Europe Centre-Orientale no. IV, 1936), *Az Árpádok vérségi joga* (1936), *Közösségérzés és nemzettudat a XI—XIII. századi Magyarországon* (gr. Klebelsberg Kuno Történetkutató Intézet évkönyve, 1934), *A magyar nemzeti öntudat kialakulása* (Magyarságtudomány tanulmányai III, 1936), *Zsigmond király honvédelmi politikája* (1936), *A középkori Erdély* (Magyar Szemle 1934). Felhasználtam továbbá könyvem második fejezetéhez a magyar Történelmi Társulat kiadásában megjelenő „Magyar Művelődéstörténet” számára írott sajtórakész östörténeti összefoglalásomat (A magyarság a nomád kultúrkörben).

Részletes jegyzetek helyett állításaim igazolására e munkáimban felhasznált kútfőkre és szakirodalomra hivatkozom. Más kutatók eredményeit csak annyiban vettem át, amennyiben azok könyvem alapkérdésével, a középkori magyar kultúra eredetének és jellegének problémájával összefüggtek. Ezek között külön kívánok megemlékezni *Váczy Főter* munkásságáról, melynek eredményeim összhangzó kiegészítését elsősorban köszönhetem. Amit könyvem III. fejezetében a szentistváni szervezet „államosított” rendjéről,

az Intelmeknek a nyugati királyeszményhez ée az egykorú képes ábrázolásokhoz való viszonyáról, a hűbériség kérdéséről, az V. fejezetben a Kálmán-kori egyházreformról és a királyi szerviensekről, a VII. fejezetben Kézai Simon népfölségi történeteszemléletéről írtam, mindazt az ő úttörő jelentőségű munkáiból vettem át: A királyi szerviensek ée a patrimoniális királyság (Századok 1927), A Szimbolikus államszemlélet kora (Minerva 1932), A hűbériség Szent István államában (Századok 1932), A népfölség eszméjének magyar hirdetője a XIII. században (Károlyi Árpád-émlékkönyv 1933) ée főleg: Die erste Epoche des ungarischen Königtums (1935).

Állandó vezetőm volt csaknem minden fejezetnél *Hóman Bálint* középkori magyar története, melynek számos megállapítást és szempontot köszönhetek. *Felhasználtam továbbá az alábbi munkákat és tanulmányokat: az I. fejezetben a steppe-övezet táji alkatára gr. Zichy István, Az euráziai lovasnomádság kérdéséhez* (Budapesti Szemle 1936), a lófajtákra *Dankó Béla, A magyar ló eredete* (Debreceni Szemle 1935), a nomádok családi szervezeteire *Radioff, Das Kudatku Bilik I.* (1891), a népevekre és változásaiknak a népfogalommal való összefüggésére *Németh Gyula, A honfoglaló magyarság kialakulása* (1930), a nomádnépek életszemléletére *Alföldi András* tanulmányait, (Die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen, Jahrbuch des deutschen archaologischen Instituts 1931; A tarchan méltóságnév eredete, Magyar Nyelv 1932; A kettős királyság a nomádoknál, Károlyi Árpád-émlékkönyv, 1933). Dzsingisz-kán, törvénykönyvéből idézett részt *Eckhart Ferencről* (Magyarország története, 1933) vettem át. A II. fejezetben az ősmagyarság lovaskultúrájának érveit *Mészöly Gedeon* tanulmányának (Mióta lovasnép a magyar? Népünk és Nyelvünk 1929) köszönhetem. Ekkehard Walthariusának idézett magyarvonatkozású soraira *Soly mossy Sándor* hívta fel a figyelmet (Szegedi Füzetek 1934), a régi magyar hitvilágra ugyanó: A magyar ősvallás (Magyar Szemle 1932). A honfoglalók tárgyi hagyatékának eltűnésére *Perdinándy Mihály: A honfoglaló magyarok művészi kultúrájának nyomai a korai Árpád-korban*, 1934. A III. fejezetben az Intelmek műfajára és a koronakérdés történetére ld. *Balogh József* tanulmányait, főként: A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere (Századok 1932). A ezent korona morfológiáját *Alföldi András* tisztázta: Eine spätrömische Helmform und ihr Schicksaal im germanisch-romanischen Mittelalter (Acta Archeologica, Kobenhavn 1934)

A VI. fejezetben a nemzetiségi kérdés régi magyar felfogását illetőleg *Szekfü Gyula* megállapításaira támaszkodtam: A magyarság éó kisebbségei a középkorban (Magyar Szemle 1935) és Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter (Südostdeutsche Forschungen I. 1936). Az egyes kisebbségekre vonatkozóan értékes adatokat és szempontokat nyertem a következő munkákból éé tanulmányokból: az oláhokra *Tamás Lajos*: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Traulnában (1035), az erdélyi szászokra *Pukánszky Béla*, A szászok és az erdélyi gondolat (*Asztalos Miklós*: A történeti Erdély, 1936), a székelyekre, *Németh Gyula*, A székelyek eredetének kérdése (Századok 1935), a szepesi szászokra *Fekete-Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása (1934), a kunokra és jászokra *Kring Miklós*, Kun és jász társadalomelemek a középkorban (Századok 1932).

E helyen kell végül hálás köszönetet mondanom kedves barátomnak, *Genthon István* egyetemi magántanár úrnak, ki könyvem illusztrációit kiválasztotta

K É P M E L L É K L E T E K

	Lap
I. Az ú. n. Nagy Károly-kard	80
II. Honfoglaláskori tarsolylemez	81
III. A székesfehérvári koronázó székesegyház alapfalai	96
IV. Vörösmárvány királyfej (Kalocsa)	97
V. Jogar	128
VI. A vatikáni magyar legendárium	129
VII. Csák Máté legyőzése Rozgonynál	144
VIII. Attila Alakja a Képes Krónikában.....	145

TARTALOM

I. A steppe kultúrája	Lap 5
II. A pogány magyarság	35
III. Szent István keresztény királysága	79
IV. Az Árpádok parancsuralma	107
V. Kereszténység és alkotmány	145
VI. A magyarság és nemzetiségei a középkorban	187
VII. A kereszténység védőbástyája	219
Befejezés	263
Irodalom	269
Képmelléletek	272